

**AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ VƏ
YAŞIL DÜNYA NAMİNƏ
HƏMRƏYLİK İLİ:
EKOLOJİ PROBLEMLƏR,
SÜNİ İNTELLEKT VƏ FƏLSƏFƏ**

Bakı–2024

*Kitab AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu Elmi Şurasının
2024-cü il 30 aprel tarixli 02 nömrəli iclasının qərarına əsasən
çap olunmuşdur.*

**AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ VƏ YAŞIL DÜNYA NAMİNƏ
HƏMRƏYLİK İLİ: EKOLOJİ PROBLEMLƏR,
SÜNİ İNTELLEKT VƏ FƏLSƏFƏ**

Bakı: "AƑpoliqrAƑ", 2024,– 208 səhifə + fotoblok.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25 dekabr 2023-cü il tarixli "Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsi haqqında Sərəncamı"na əsasən 2024-cü il fevralın 1-də AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası və AMEA Azad Həmkarlar İttifaqının birgə təşkilatçılığı ilə 2 fevral "Gənclər günü"nə həsr olunmuş "Azərbaycan gəncliyinin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili"nə dəstəyi" adlı ümumrespublika konfransının (Bakı şəhəri, 1 fevral 2024) materialları əsasında hazırlanmışdır.

ISBN 978-9952-541-95-3

Bu kitab AMEA Azad Həmkarlar İttifaqının maliyyə dəstəyi ilə
nəşr olunmuşdur.

© AMEA Azad Həmkarlar İttifaqı, 2024

REDAKSIYA HEYƏTİ:

İsa HƏBİBBƏYLİ – AMEA-nın Prezidenti, akademik (sədr)

İlham MƏMMƏDZADƏ – AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun direktoru, fəlsəfə elmləri doktoru, professor (sədr müavini)

Sənan HƏSƏNOV – AMEA Azad Həmkarlar İttifaqının sədri, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (elmi redaktor)

Hüseyn HÜSEYNOV – AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının direktoru, texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Telman QULİYEV – AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi” şöbəsinin elmi işçisi (redaktor)

Şölat ZEYNALOV – AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, YAP ərazi təşkilatının sədri

Ceyran HÜSEYNLİ – AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurasının sədri (tərtibçi və layihənin koordinatoru)

Mətanət HÜSEYNOVA – AMEA Azad Həmkarlar İttifaqının mütəxəssisi (texniki redaktor)

YARDIMÇI HEYƏT:

Məhəmməd CƏBRAYİLOV – AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun şöbə müdiri, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Vüsalə GÜLMALIYEVA – AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun elmi işçisi

Hafizə İMANOVA – AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun elmi işçisi (ingilis dilində mətnlərə məsul)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA 2024-CÜ İLİN
“YAŞIL DÜNYA NAMİNƏ HƏMRƏYLİK İLİ” ELAN EDİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN**

SƏRƏNCAMI

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ictimaiyyətin etibarlı və məsuliyyətli üzvü kimi iqlim dəyişmələrinin fəsadlarına qarşı mübarizəyə öz töhfəsini verir.

Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir. Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Azərbaycan baza ili (1990) ilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının 35 faiz, 2050-ci ilə qədər isə 40 faiz azaldılmasını hədəf kimi götürmüşdür.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikası yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur. Azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma prosesində ətraf mühitin qorunması prioritetdir. Həmin ərazilərdə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” kimi innovativ yanaşmalar tətbiq edilir, ekosistem bərpa olunur.

Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli Azərbaycanın enerji siyasətinin prioritetidir. Azərbaycan elektrik enerjisi istehsalının qoyuluş gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 2030-cu ilə qədər 30 faizə çatdırılmasını hədəfləyir.

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP 29 kimi mötəbər bir tədbirin Azərbaycanda keçirilməsi ilə əlaqədar yekdil qərarın verilməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycana böyük hörmət və etimadın, eləcə də ölkəmizin milli, regional və qlobal səviyyədə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması işinə töhfəsinin təqdir olunmasının bariz nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, iqlim dəyişmələrinə qarşı qlobal mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər planına dair təkliflərini bir ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 25 dekabr 2023-cü il

İlham Məmmədzadə

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun direktoru,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor*

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Gənclərlə, xüsusən də gənc filosoflarla görüşlər həmişə gələcəyə baxmaq, gələcəyin indiki zamanda şüurumuzda, fəlsəfəmizdə özünü göstərən cizgilərini görmək üçün bir imkandır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, bu il ölkəmizdə keçiriləcək COP29 (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi Konfransı üzrə Tərəflərin 29-cu Konfransı və ya COP29) təkə bizim üçün deyil, məhz bütün dünya üçün gələcəyə açılan pəncərədir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin COP29-un Bakıda keçirilməsinə dair təşəbbüsü həm dünya, həm də respublikamız üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Özünün neft və qaz hasilatı sahəsində uğurları ilə məşhur olan Azərbaycan bu gün “təmiz” enerjiyə keçilməsinin labüd olduğunu bəyan edir və bunun gerçəkləşdirilməsinin modeli və mexanizmini irəli sürür. Onların mahiyyəti ekologiyanın sağlamlaşdırılması sahəsində miqyaslı məqsədlərə çatmaq üçün bütün dünyada həmrəyliyin zəruri olduğunu şərtləndirir. İndi müasir dünyada ətraf mühitin çirkləndirilərək ağırlaşdırılması, iqlim dəyişikliyi, içməli su qıtlığı və s. ilə bağlı ciddi təhdid və risklər mövcuddur ki, bu da planetimizin böyük ekoloji fəlakətlə üz-üzə qalması deməkdir. Azərbaycan bu vəziyyətdən çıxış yolunu tapmaq üçün yeni texnologiyalar və süni intellektdən istifadə etməyi zəruri sayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız qlobal deyil, həm də siyasi, iqtisadi, mənəvi- fəlsəfi məna kəsb edən bu problemlərin həll edilməsi üçün nəinki dövlətlər və ölkələr arasında beynəlxalq həmrəyliyin, hətta hər bir ölkə daxilində ictimai birliyin bərqərar olması, vətəndaşların ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətə qayğı göstərilməsi üzrə səylərinin birləşdirilməsi vacib edir. Bu aspektdə Azərbaycan ətraf mühitə, ekologiyaya zərər vurulmasının məhdudlaşdırılması istiqamətində ciddi səylər göstərir. Əlbəttə, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində ölkəmizə çox

böyük miqyasda ziyan dəyib və buna görə də Azərbaycanın Qələbə çalaraq Qarabağı - öz torpaqlarını özünə qaytarması onun ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində də fəaliyyətinin zəruri mərhələsi kimi çıxış edir. Dünya Azərbaycanın çəkdiyi zərər, Qarabağın təbiətinin dağıldığı, mədəniyyət abidələrinin məhv edildiyi və bir çox başqa hadisə və faktlar barədə davamlı olaraq məlumatlandırılmalıdır. Həmçinin Qarabağın minalardan təmizlənməsi, qaçqınların doğma yurdlarına qaytarılması, dağıdılmış yaşayış məntəqələrinin əvəzinə hazırda yeni, “təmiz” texnologiyalardan istifadə etməklə “ağıllı” şəhər (“Smart-city”) və kəndlərin (“Smart-village”) salınması, yeni ekoloji mədəniyyətin yaradılması planlarının bəşəriyyət üçün faydaları dünyaya izah edilməlidir.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, çoxsaylı qonaqların respublikamıza gəlişi onları Azərbaycanda yalnız ətraf mühitin təmizlənməsi sahəsində görülən işlərlə deyil, həm də ölkənin ekoloji problemlərinin necə həll edildiyini, Xəzərin mühafizəsi istiqamətindəki səylərin necə birləşdirildiyini və görülən bir çox vacib tədbirlərlə tanış etməyə imkan verəcəkdir. AMEA-nın gənc alim və filosoflarının ərsəyə gətirdiyi bu kitab inandırıcı surətdə göstərir ki, ətraf mühitin mühafizəsi ciddi elmi, fəlsəfi və əxlaqi fəaliyyətin həyata keçirilməsini, həmrəyliyin və əməkdaşlığın, yeni ekoloji mədəniyyətin mahiyyətinin və bütün bunların mənəvi mənasının dərk olumasını nəzərdə tutur. Ekoloji mədəniyyət və əxlaqın əsasını insanların təkcə təbiətə deyil, həm də bir-birlərinə qayğı ilə yanaşması zərurəti təşkil edir.

Kitabın mühüm hissəsi həm də “bu sahədə tədqiqatların fənlərarası metodologiyanın labüdlüynü nəzərə almaqla aparılmalı olduğuna – bu zaman ekologiyanın qorunması təkcə biologiya, kimya və fizikanın deyil, həm də sosiologiya, süni intellekt fəlsəfəsi və etika ilə bioetikanın səylərinin birləşdirilməsini tələb edir” kimi bəşəriyyəti düşündürən qlobal məsələlərin tədqiqinə həsr edilmişdir. Təbii ki, şüur, ictimai şüur tədqiqatın orada aparılmasının həm fənlərarası araşdırmaları, həm də elmi tədqiqatların nəticələrinin təcrübədə tətbiqi üçün zəmin yaratdığı bir mühit kimi çıxış edir. Ona görə də indiki gerçəkliyimizdə azərbaycançılıq ideologiyası kimi müəyyən olunan əqidə, milli ideyanın mahiyyəti və ekoloji problematikanın onda hansı yeri tutmalı olduğu ilə bağlı düşüncələr xüsusi maraq doğurur. Qeyd etmək gərəkdir ki, ölkə Prezi-

denti İlham Əliyevin milli ideya problemlərinə diqqəti cəlb etməsi səbəbsiz deyil. Bizcə, dövlət başçısının bu məsələyə xüsusi diqqəti və COP29-un ölkəmizdə keçirilməsi barədə təşəbbüsü arasında əlaqə bunu təkzibolunmaz surətdə faktlar kimi sübut edir.

Sənan Həsənov
AMEA AHİ-nin sədri,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Zeynəddin Şabanov
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, f.ü.f.d, dosent

EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ EKOLOJİ MƏDƏNİYYƏT AMİLİ

Açar sözlər: *ekoloji problemlər, ekoloji mədəniyyət, ekosistem, ekoloji balans, meşə, su, hava, layihələr*

Keywords: *ecological problems, ecosystem, ecological balance, ecological culture, forest, water, air, projects*

Ключевые слова: *экологические проблемы, экологическая культура, экосистема, экологический баланс, лес, вода, погода, проекты*

Xülasə

Məqalədə müasir dövrün ən mühüm problemlərindən olan ekoloji problemlər, onların aradan qaldırılmasında ekoloji mədəniyyətin zəruriliyindən bəhs olunur. Qlobal səviyyədə ekoloji problemlərin qarşısının alınması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir. Ekoloji problemlərin qarşısının alınması üçün ekoloji şüur dərinləşməli, ekoloji mədəniyyət yüksəldilməli və cəmiyyətdə ekoloji tərbiyənin rolu artırılmalıdır. Bildirilir ki, hazırda respublikamızda ekoloji balansın qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılması istiqamətində müxtəlif proqram və layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasına nail olunmuşdur. Yeni normalar qəbul edilib, qanunvericiliyə əlavələr edilib. Məqalədə, eyni zamanda 30 il ərzində ermənilərin işğal altında saxladıkları Azərbaycan torpaqlarında ekosistemə vurduqları amansız zərbələr, onların təbiətə qarşı keçirdiyi ekoloji terror haqqında da məlumat verilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı il 28 sentyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair Kompleks Tədbirlər Planı"nın icrası ilə əlaqədar olaraq ölkəmizin hər yerində ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması, ekosistemin bərpası üçün çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Prezidenti tərəfindən 2010-cu ilin "Ekologiya ili" elan edilməsi Kompleks Tədbirlər Planına uyğun olaraq ölkəmizdə görülmüş yüksək səviyyəli işlərin məntiqi davamı olmuşdur. 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" adlanması ölkəmizdə ekoloji məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanması, ekoloji tarazlığın qorunmasının zəruriliyi, ekoloji balansın saxlanmasına riayət edilməsi məsələlərindən irəli gəlir. Bu il həm də iqlim dəyişikliyi ilə bağlı keçiriləcək beynəlxalq tədbirə - ÇOP29-a ölkəmizin ev sahibliyi etməsi ona dəlalət edir ki, bu mühüm məsələyə böyük önəm verilir.

Hazırda respublikamızda ekoloji balansın qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılması istiqamətində müxtəlif proqram və layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasına nail olunmuşdur. Belə ki, həmin problemlərin vaxtında həll edilməməsi əlavə çətinliklərin yaranmasına rəvac verə bilərdi. Tədbirlərdə respublikanın meşə örtüyünə texnogen və antropogen təzyiqlərin azaldılması və mümkün olan yerlərdə yeni meşələrin salınması, onların qırılmasının qarşısının alınması, ekoloji təbliğat və maarifləndirmə tədbirlərinin gücləndirilməsi və tədris müəssisələrində ekoloji təhsilə daha geniş yer ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. İnzibati Xətalər Məcəlləsində yeni inzibati tənbeh növləri müəyyən edilmiş, "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" qanunda təbii sərvətlərdən qanunsuz istifadəyə görə maddi məsuliyyət sərtləşdirilmiş, Meşə Məcəlləsində meşələrdən istifadə və meşələrə vurulmuş zərərin hesablanması prinsipləri, Cinayət Məcəlləsində ekoloji cinayət əməlinə görə məsuliyyəti nəzərdə tutan yeni normaların təsbit edilməsi ilə əlaqədar mövcud qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklərin olunması məsələləri artıq öz həllini tapmışdır.

Müasir bəşəriyyətin zəruri vəzifələrindən biri də meşələri qoruyub saxlamaq, süni meşələr salmaq, yaşıllığı artırmaqdır. Unutmaq olmaz ki, insan yaranan gündən meşələrdən istifadə edir və bu məkan tənəffüs üçün zəruri olan oksigen mənbəyidir. Meşə çayların su rejimini

tənzimləyir, torpaqları eroziyadan və quraqlıqdan qoruyur. Meşə həm də xalq təsərrüfatının xammal bazasıdır. 1954-cü ildə meşəçilərin Hindistan Beynəlxalq Konqresi «Meşə-su deməkdir, su-məhsuldur, məhsul-həyatdır» devizi altında keçirilmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Ermənistan – Azərbaycan müharibəsi dövründə ermənilər qadağan olunmuş fosfor bombalarından istifadə etməklə işğal altında saxladıkları ərazilərdəki bütün bitki örtüyünü məhv ediblər. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qəsdən törədilmiş çoxsaylı yanğınlar nəticəsində təxminən 110 min hektar ərazi sıradan çıxıb. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə 42 min hektardan çox sahəsi olan xüsusi mühafizə olunan təbii ərazi – 2 dövlət qoruğu və 4 dövlət yasaqlığı yerləşir. Bu qoruq və yasaqlıqlar tamamilə ermənilər tərəfindən məhv edilib. Nəzərə alsaq ki, son 5 ildə Ermənistan ərazisində 175 min kubmetr meşə məhv olubsa, Qarabağın dağlıq hissəsində bu rəqəm 404,8 min kubmetrdir. Təkcə 2017-ci ildə Qarabağda 102 488 kubmetr meşə qırılıb. 2012-2016-cı illəri əhatə edən dövrdə də Qarabağda meşələrin qırılmasının həcmi Ermənistandakından 2,3 dəfə yüksək olmuşdur. [8]

Ermənilərin törətdiyi yanğınlar nəticəsində təbiətə misilsiz ziyan dəymiş, meşə örtüyü tamamilə yanıb kül olmuşdur. Bitki və kollarla bərabər canlı orqanizmlər də məhv edilmişdir. Üzümlük sahələri qırılmış və beton dirəklərdən hərbi məqsədlə mühəndis istehkam işləri üçün istifadə edilmişdir. İnfrastrukturun qəsdən məhv edilib yandırılması Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan liderlərinin hərbi əməliyyatların tamamilə dayandırılmasına dair 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli sazişə nail olmasından sonra da davam etmişdir. 6426 km uzunluğunda suvarma kanalları şəbəkəsi, 185 km uzunluğunda kollektor və drenaj kanalları, 1429 artezian quyusu, 539 hidrotexniki tikinti obyektı, 220 su elektrik stansiyası, 88 nasos stansiyası, habelə ümumi həcmi 640 milyon m³ olan 8 su anbarı uzun illər ərzində işğal altında olub. Həmçinin əvvəllər ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə 10 su anbarı (o cümlədən, Tərtər çayı üzərində Sərsəng su anbarı) yerləşir. 500 milyon kubmetr tutumu olan Sərsəng su anbarı Aşağı Qarabağ ərazisində 100 min hektar əkin sahəsinin suvarılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, o, uzun müddət texniki xidmətin göstərilməməsi səbəbindən qəza

vəziyyətindədir ki, bu da regionun dağətəyi və Mərkəzi Aran ərazilərində yaşayan 400 min sakin üçün təhlükə yaradır. [9]

Ekoloji təfəkkür cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsiri konsepsiyasının yaradılmasında əsas rol oynayır. Nəticədə ekoloji doktrina meydana çıxır. İnsanın təbii mühitlə ünsiyyətinin indiyə qədər toplanmış və mövcud olan təcrübənin nəzəri və praktiki təhlili ekoloji doktrinanın aşağıdakı konseptual əsaslarını ayırmağa kömək edir.

1) Cəmiyyət və təbiət özlüyündə bir sistemdir; burada insanın təbii mühitlə təbii əlaqələri sosial və üzvi əlaqələrlə çulğalaşır.

2) «Cəmiyyət-təbiət» sistemi iki altsistemdən ibarətdir ki, bunlar da cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinin iki formasına-təbii mühitin istifadəçisi və mühafizəsinə müvafiqdir. Birinci altsistem iqtisadidir-bu, təbiətin insan tərəfindən dəyişdirilməsi və öz tələbatlarına uyğun istifadə edilməsidir. Burada cəmiyyətin iqtisadi mənafeyinin təmin edilməsi əsas şərtidir. İkincisi, ekoloji altsistemidir ki, bu da insanın ekoloji maraqlarını ifadə edir.

3) «Cəmiyyət-təbiət» sisteminin mərkəzində insan durur. O, burada təbiətə təsir edən subyekt kimi, həm də həmin təsirin nəticəsini hiss edən obyekt kimi çıxış edir.

4) İqtisadi maraqları və ekoloji maraqları ifadə edən və sosial istiqamətlə eyni olan bir amildir. [6, 97]

Ekoloji mədəniyyət həm cəmiyyətin ekoloji təsisatlarını, həm də konkret adamların mədəniyyət səviyyəsini (ekoloji təhsilini, tərbiyəsini və məənəviyyatını) əks etdirir, yəni ekoloji mədəniyyətlə yanaşı, mədəniyyətin ekologiyası, təbii mühitin qorunması ilə yanaşı, mədəni mühitin, mədəni irsin qorunmasını da zəruri edir.

Yeni minillikdə ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, təbii ehtiyatlardan rəasional istifadə, su, torpaq və atmosfer havasının çirklənmədən mühafizə edilməsi ümumbəşəri problemə çevrilmişdir. Dünyada demoqrafik artımla yanaşı, istehlakın kəskin artması, qlobal istiləşmə, ozon qatının zədələnməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi kimi narahatlıq doğuran məsələlər ətraf mühitlə bağlı düşüncə və fəaliyyətlərə də öz təsirini göstərmişdir.

Qlobal böhran şəraitində təbiət və cəmiyyət arasında ekoloji tarazlığın qorunması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bunun

üçün qlobal, regional və lokal müstəvidə yeni modellərin hazırlanması vacibdir.

Dünya Sağlamlıq Assambleyası atmosfer havasının çirklənməsinin mənfi ekoloji təsirlərinin azaldılması istiqamətində yol xəritəsini təsdiq etmişdir. Həmin yol xəritəsinə atmosfer havasının çirklənməsinin sağlamlığa təsirləri haqqında məlumat bazasının genişləndirilməsi, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin havanın çirklənməsinə dair hədəflərinə istiqamətlənən monitorinqlərin aparılması və hesabatların hazırlanması, bütün səviyyələrdə - yerli, milli, regional və qlobal səviyyədə əməkdaşlıq imkanlarının artırılması kimi fəaliyyətlər daxildir.

Torpaqların degradasiyasının, səhrələşmənin qarşısının alınması, iqlim dəyişikliyinə qorunması məqsədilə dünya ölkələrində fermerlər və yerli icmalar arasında dayanıqlı kənd təsərrüfatı, torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə dair maarifləndirmə işləri aparılır. Həmçinin, bir çox ölkələrdə quraqlıqdan erkən xəbərdarlıq sistemləri qurulur, eroziyaların qarşısının alınması məqsədilə meşə əraziləri salınır və yaşıllaşdırma işləri aparılır.

Dünyanı narahat edən qlobal problemlərdən biri də iqlim dəyişmələridir. İqlim dəyişmələri və onların canlı aləmə təsiri dünya ictimaiyyətini getdikcə daha çox narahat etməkdədir. İstixana qazlarının emissiyalarının artması ilə təbii istixanaların təsirinin güclənməsi, yer səthi və atmosferin əlavə olaraq istiləşməsi ilə nəticələnir. İqlim dəyişmələri təbii ekosistemlərə, eləcə də məhsuldarlığa mənfi təsir göstərir ki, bu da bəşəriyyəti təhlükəyə məruz qoya bilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişiklikləri üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UNFCCC) əsas məqsədi iqlim sistemində təhlükəli antropogen müdaxilənin qarşısını ala biləcək səviyyədə istixana qazlarının atmosferdə konsentrasiyalarının stabilləşməsinə nail olmaqdır. Bu səviyyə, ekosistemlərin iqlim dəyişliyinə təbii olaraq uyğunlaşmasına imkan vermək, qida istehsalının təhlükəyə məruz qalmamasını təmin etmək və iqtisadi inkişafın dayanıqlı şəkildə davam etməsinə imkan yaratmaq üçün kifayət edə bilən zaman çərçivəsində əldə edilməlidir.

Hazırda iqtisadi, siyasi, texnoloji və digər səbəblərdən dünya əhəlisinin 50%-dən çoxu şəhərlərdə məskunlaşıb və bu göstəricinin 2050-ci ilə qədər 70%-ə qədər artacağı ehtimal olunur. Bu səbəbdən qabaqcıl

dünya ölkələri beynəlxalq təşkilatların da dəstəyi ilə artan şəhərləşmənin yol açacağı ekoloji, demoqrafik və digər problemlərin qarşısını almaq üçün iqtisadi inkişaf və ətraf mühit arasında tarazlığı qoruyan dayanıqlı inkişaf modellərini tətbiq etməyə çalışır.

Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatının bu sahədə qəbul etdiyi normaya əsasən, şəhərlər üçün yaşıllıq sahələri şəhərin ümumi ərazisinin 10%-dən az hissəsini təşkil edirsə, bu, aşağı göstərici, 40-60% hissəsini təşkil edirsə, yüksək göstərici sayılır. Başqa sözlə, adambaşına yaşıllıq norması şəhərlərdə minimum 9 m²-dən az olmamalıdır. Bu məqsədlə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1992-ci il tarixli Ətraf Mühit və İnkişaf Konfransında qəbul olunan prinsiplər əsasında şəhərlərin ekoloji statusunu müəyyən edən meyarlar üzrə müxtəlif beynəlxalq qiymətləndirmə sistemləri yaradılmışdır. [11]

Ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olan təbiətin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri dialektikasının elmi təhlili göstərir ki, təbiət və cəmiyyət bir sistemin iki tərəfidirlər. Bu sistemdə zidiyyətlərin yaranmasına əsas səbəb cəmiyyətin aktiv, dəyişdirici fəaliyyətidir. Cəmiyyətin tərəqqisi, məhsuldar qüvvələrin dinamik inkişafı və bunun nəticəsində maddi istehsalın yüksək tempə artımı həmişə təbiətin hesabına mümkün olmuşdur. Digər tərəfdən, təbii şərait tarixi inkişafa, xüsusilə inkişafın sürətinə, əmək bölgüsünə, məhsuldar qüvvələrin artım tempinə güclü təsir göstərmişdir. Təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı, dialektik təsirinin mahiyyətinin açıqlanması və ekoloji böhranların aradan qaldırılması elmi-texniki tərəqqi şəraitində mümkündür. Təbiətin fəlsəfi mahiyyəti onun insan zəkasından və başqa canlı varlıqlardan asılı olmayaraq mövcud olan, daim daxili tamlığa və vəhdətə can atan ziddiyyətli bir sistem olduğunu göstərir. [6, 127]

Ekoloji problemlərin yaradıcısı olan insanın özü təbiətin bir hissəsidir. İnsan təbiətin ən ali varlığıdır. İnsan təbiətsiz yaşaya bilməz. Cəmiyyətin yaşaması və inkişafı üçün sağlam təbiət, yəni daxili tarazlığı və özünütənzimləmə prosesi pozulmayan təbii şərait lazımdır. İctimai şüurda «sağlam təbiət», «sağlam insan» anlayışı özünə daha möhkəm yer tutduqca cəmiyyətdə ekoloji problemlərə münasibət də dəyişmişdir. Ekoloji problemlərin yaranması, onların yayılma dinamikası və insanların sağlamlığının mənfi təsirinin dərk olunması ekoloji şüurun in-

kişaf səviyyəsindən asılıdır.

Hazırda ekoloji təhlükəsizlik bütün dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas məsələlərdən biridir. Qlobal iqlim dəyişikliyi, torpaqların səhrələşməsi prosesləri və təmiz içməli su çatışmazlığı əksər ölkələrin diqqət mərkəzindədir. Bununla bağlı BMT-nin 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri sırasında mühüm nüanslar öz əksini tapıb. Daha dəqiq desək, 6-cı məqsəd su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin və su təchizatı, sanitariya və gigiyenaya çıxışın zəruriliyindən, 13-cü məqsəd iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədən, 15-ci məqsəd isə quru ekosistemlərinin qorunması və bərpa edilməsinin, meşələrdən səmərəli istifadənin, səhrələşməyə qarşı mübarizənin, habelə torpaqların deqradasiyasının dayandırılmasının zəruriliyindən bəhs edir. [1]

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da ekoloji təhlükəsizlik məsələsinə həssaslıqla yanaşılır, zəruri və təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir. Bununla belə, qeyd etmək yerinə düşər ki, Ermənistan Respublikasının işğalçılıq siyasəti nəticəsində 30 ilə yaxındır ölkəmizin 17000 kv.km-dən çox ərazisi amansız ekoloji terrora məruz qalmışdı. Vətən müharibəsinin şanlı qələbəmizlə başa çatması nəticəsində torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ilə bərabər, təcavüzkar Ermənistan Respublikasının torpaqlarımızda apardığı ekoloji terror aktlarına və talanlarına da son qoyulmuşdur. Belə ki, erməni vandalları işğal altında saxladıkları ərazilərdə qeyri-qanuni əməllər törətmiş, təbii ehtiyatları kütləvi şəkildə istismar etmiş, şəhərlərimizdə, kəndlərimizdə dağıntılar törətmiş, meşələri qırmış, yandırmış, fauna və floraya zərbə vurmuşlar. Həmçinin biomüxtəliflik məhv edilmiş, çaylar qurudulmuş, ekoloji vəziyyət gərginləşmiş, ekosistem çirklənmiş, yaşıllıqlar, zəngin təbiət ehtiyatları məhv edilmiş, ekoloji tarazlıq pozulmuş, ətraf mühitin deqradasiyası ilə nəticələnən fəsadlar yaranmış, təbiətə amansız divan tutulmuşdur. Azərbaycanın təbiəti üçün xarakterik olan landsaftlar, yüzillik ağaclar, bitki örtüyü, çəmənliklər, yamaclar, şlalələr, təbii mağaralar, mədəni park nümunələri,bağlar, unikal geoloji çıxıntılar, qayalar, paleontoloji laylar da məhv edilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdəki 260 min hektara yaxın meşə ərazisindən yalnız bir necə min hektar ərazi qalmışdır. Ermənistan qoşulduğu ekologiya və ətraf mühitlə bağlı beynəlxalq konvensiyaları, o cümlədən “Ətraf mühitin dəyişdirilməsi üsullarının

hərbi və ya hər hansı başqa düşmənsayağı istifadəsinin qadağan edilməsi” haqqında BMT konvensiyasını kobudcasına pozaraq işğal etdiyi ərazilərdə ekosistemi məhv etmişdir. Mütəxəssis hesablamalarına görə, təbiətə, ekologiyaya dəyən ziyanın həcmi 244 milyard ABŞ dollarını ötmüşdür. [3, 34]

Hazırda işğaldan azad edilən torpaqlarda bu istiqamətdə işlər həyata keçirilməkdədir. Quruculuq-bərpa işləri ilə paralel olaraq, müxtəlif qurumlar tərəfindən monitoring tədqiqat işləri də davam etdirilir. İşğaldan azad olunan ərazilərdə 8 şəhər, 23 kənd və qəsəbə üzrə, həmçinin Zəngilan və Füzuli Beynəlxalq Hava Limanları, park əraziləri də daxil olmaqla, 50000 hektar ərazidə yüksək dəqiqlikli topogeodeziya və kartoqrafiya işləri yerinə yetirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradılıb. Bu fond işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması, dayanıqlı iqtisadiyyata və yüksək rifaha malik regiona çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyinin göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişaf etdirilməsini, habelə ölkə daxilində və xaricində zəruri təşviqat işlərini həyata keçirəcəkdir.

Torpaqları işğaldan azad etdikdən sonra Azərbaycan həmin ərazilərdə ekovəziyyəti yenidən bərpa etmək üçün də mühüm addımlar atmaqdadır. Füzuli, Zəngilan və Ağdam rayonları ərazilərində, əsasən, Şərq çınarı olmaqla, minlərlə müxtəlif növ ağac əkilib, palıd və digər meşə ağaclarının toxumları səpilib. Ağacəkmə aksiyaları Qubadlıda, Cəbrayıl da davam etdirilməkdədir. İşğaldan azad olunmuş bütün ərazilər minalardan təmizlənib təhlükəsiz vəziyyətə gətirildikcə ağacəkmə tədbirləri də davam etdirilir. [5]

Yeni yaradılacaq milli parkların ərazisi də müəyyən edilib. Bunlar 20 min hektar Laçın rayonu, 20 min hektar Qubadlı rayonu, 107 hektar Bəsitçay qoruğu ərazisi, 2000 hektar Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığı və Arazboyu təbiət yasaqlığının əraziləridir.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə meşələrin bərpa olunması ilə yanaşı, ağacların köklərinin və bitki örtüyünün torpaq ehtiyatlarının qorunması, sürüşmələrin və eroziyanın qarşısının alınması üçün ağacların əkilməsi, həmçinin çay və onların sahil zonalarında suyun saxlanması,

keyfiyyətinin qorunması, yeni ağaclıqların salınması, tinglərin əkilməsi kimi məsələlərə üstünlük verilir. [3, 34]

Ermənilərin törətdiyi ekoloji terror nəticəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionunda irimiqyaslı zərər görmüş təbiət mina və partlamamış hərbi sursatların mövcudluğu baxımından da fəsadlara məruz qalıb. Mina təhlükəsi ilə əlaqədar bu istiqamətdə tədbirləri arzulanan sürətlə aparmaq çətinləşir. Ekosistemin bərpaı uzunmüddətli və mürəkkəb prosesdir. Mina təhlükəsindən xilas olmaq müəyyən vaxt aparır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Türkiyə ilə birlikdə ekosistemin bərpaı istiqamətində işlər aparılır. Cəbrayıl rayonu ərazisində "Ağıllı Tingçilik", "Beynəlxalq Meşə Təlim Mərkəzi" və "Dostluq Meşəsi" Kompleksinin yaradılması işlərinə başlanılıb. Buradakı tinglik sahələrində il ərzində 2 milyon fidanın yetişdirilməsi, xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında meşə-bərpa tədbirlərinə böyük təkan verəcək. Azad edilmiş ərazilərdə ümumilikdə 160 hektar sahədə 124 mindən çox ağac tingi əkilib. 3000 kq palıd və Şərq çınarı toxumu səpilib, eyni zamanda salınmış yaşıllıqların suvarılması məqsədilə damcılı suvarma sistemi quraşdırılıb. [12]

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış çərçivəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də məhz həmin ərazilərdə təbii və keyfiyyətli ekosistemin, bioloji müxtəlifliyin, habelə nadir və itməkdə olan bitki növlərinin bərpa edilərək sağlamlaşdırılmasıdır. Bu ərazilərdə müasir yanaşmaların tətbiqi əsasında unikal meşə fondunun və mühafizə olunan təbiət komplekslərinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi bütövlükdə regionun "yaşıl zona"ya çevrilməsinə şərait yaradacaqdır. Artıq işğaldan azad olunan ərazilərdə ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və təbii sərvətlərdən dayanıqlı istifadənin təmin edilməsi, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin, nadir təbiət komplekslərinin və obyektlərinin təbii vəziyyətdə qorunub saxlanılması istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər sürətlə davam edir.

Müasir dövrdə insanlarda ekoloji mədəniyyətin, təfəkkürün, şüurun, tərbiyənin və təhsilin formalaşması artıq günün, dövrün tələbinə çevrilmişdir. Ekoloji mədəniyyət bütün insanlarda bəşəri mədəniyyəti təcəssüm etdirən mədəniyyətin sivil inkişaf forması və təhsil mühitidir. XXI əsr bütün xalqlardan mədəni inkişafın əsas istiqaməti kimi ekoloji

təhsilin fasiləsiz inkişaf strategiyasını, konsepsiyasını, proqramını hazırlamağı və həyata keçirməyi tələb edir. Ekoloji təhsilin ardıcıl və sistemli olması üçün bu prosesə şəxsiyyətin formalaşmasının ilk anlarından başlamaq lazımdır ki, onun da təməli məhz ailədə, məktəbəqədər tərbiyə ocaqlarında, ibtidai siniflərdə qoyulmalı, orta və ali məktəblərdə isə tam formalaşmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə, yüksək ixtisaslı ekoloji kadrlar hazırlanmalıdır. Bu istiqamətdə ölkəmizdə sanballı işlər görülməkdədir. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərə ictimaiyyətin də cəlb olunması öz yüksək nəticəsini verir; ziyalılar, tələbələr, ictimai sektorun nümayəndələri həm maariflənmə işlərində, həm də təmizlik və ağacəkmə aksiyalarında fəal iştirak edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Arslan A. İşğaldan sonra Qarabağ: ekoloji terrordan-yaşıl dünyaya. Bakı, 2021
2. Əsgərov Ə. Təbiətin mühafizəsi. Bakı, 1983
3. Əliyev F. Ekoloji təhlükəsizliyin qorunmasının zəruriliyi. GDU, 2023
4. Qənbərov D. Müasir beynəlxalq hüquqda ekoloji təhlükəsizlik anlayışı və prinsipləri. Qanunçuluq, Bakı, 2007
5. Sadayovlu P. Qarabağın ekoloji vəziyyəti bərpa olunur.
https://www.yeniazərbaycan.com/MEDIA_e72834_az.html
6. Səlimov M. Ekoloji mədəniyyət. Bakı, 2019
7. <https://modern.az/media/328427>
8. www.az.president.az
9. history.karabakh.center/az/qarabagda-ekosid
10. <https://www.anl.az/down/meqale/zaman/2014/mart/357321.htm>)
11. <https://eco.gov.az/az/ekoloji-siyaset/qlobale-etraf-muhit-problemleri>
12. <https://525.az/news/241751>
13. Şükürov A.M. Təbiət və cəmiyyət: Fəlakətin astanasında. B.: Azər nəşr, 1997, 200 s.
14. Гиренок Ф.И. Экология. Цивилизация. Ноосфера. М.: Наука, 2017

15. Горелов А.А. Экология. Наука. Моделирование (философский очерк). М: Наука, 2005

16. Загладин В.В., Фролов И.Т. Глобальные проблемы современности. М.:1991

Санан Гасанов, Зейнаддин Шабанов
Фактор экологической культуры в решении
экологических проблем

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об экологических проблемах, которые являются важнейшими проблемами современности, и о необходимости экологической культуры в их устранении. Принимаются срочные меры по предотвращению экологических проблем на глобальном уровне. Для предотвращения экологических проблем необходимо углублять экологическое сознание, повышать экологическую культуру, повышать роль экологического образования в обществе. Сообщается, что в результате реализации различных программ и проектов, направленных на сохранение и улучшение экологического баланса в нашей республике, устранен ряд проблем. Были приняты новые нормы, внесены дополнения в законодательство. В то же время в статье также приводится информация о беспощадных ударах, нанесенных армянами экосистеме на оккупированных ими азербайджанских землях в течение 30 лет, и экологическом терроре, осуществленном ими против природы.

Sanan Hasanov, Zeynaddin Shabanov
Ecological culture factor in solution of environmental problems

SUMMARY

The article discusses the ecological problems, which are the most important problems of the modern era, and the necessity of ecological culture in their elimination. Urgent measures are being taken to prevent environmental problems at the global level. In order to prevent environmental problems, environmental consciousness should be

deepened, ecological culture should be raised, and the role of environmental education in society should be increased. It is reported that a number of problems have been eliminated as a result of the implementation of various programs and projects aimed at preserving and improving the ecological balance in our republic. New norms have been accepted, additions have been made to the legislation. At the same time, the article also provides information about the merciless blows inflicted on the ecosystem by the Armenians in the Azerbaijani lands occupied by them for 30 years, and the ecological terror they carried out against nature.

Şölat Zeynalov

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası” şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, f.ü.f.d, dosent
sholet@mail.ru

Nərgiz Zeynallı

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Müasir fəlsəfə problemləri” şöbəsinin kiçik elmi işçisi
nargizzeynalli41@gmail.com

**DAVAMLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ ULU ÖNDƏR
HEYDƏR ƏLİYEVİN İDEYALARI EKOLOJİ VƏ
QLOBAL NİZAMIN QARANTI KİMİ
(*Dialog və “Yaşıl Dünya” naminə*)**

Açar sözlər: Ulu öndər Heydər Əliyev, davamlı inkişaf, qlobal nizam, yaşıl dünya, sülh, milli maraqlar, dialog

Ключевые слова: Великий лидер Гейдар Алиев, устойчивое развитие, глобальный порядок, зеленый мир, мир, национальные интересы, диалог

Key words: Great leader Heydar Aliyev, sustainable development, global order, green world, peace, national interests, dialogue

Giriş

Qlobal tendensiyada ekoloji, sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni-humanitar problemlərin pik nöqtəyə çatdığı bir dövrdə – keçən əsrin sonundan başlayaraq BMT bütün dünya ölkələrini özündə birləşdirən mütərəqqi bir konsepsiyanı “Davamlı İnkişaf Konsepsiyası”nı gündəliyin əsas proqramları sırasına çıxardı. Əslində, bu konsepsiyanın meydana çıxması bilavasitə ekoloji, iqtisadi, sosial və s. problemlərlə bağlı olsa da, sonradan onun hədəfləri artırılaraq cəmiyyət və dövlətlərin tərəqqisini, dayanıqlığını, sülh və təhlükəsizlik məsələlərini, müxtəlif aspektlər və indikatorlar üzrə davamlı inkişafını təmin etmək və s. üçün daha da genişləndirildi. Fakt budur ki, hazırda dünya ölkələrinin davamlı və daya-

nıqlı inkişafının təminatında, pozulmuş ahəng və nizamın təmin olunmasında iqlim dəyişmələri, ekologiya və sülh problemi ən aktual gündəlik kimi BMT-nin demək olar ki, proqramlarının əsasını təşkil edən məsələlər sırasındadır. Hazırda bu konsepsiyanın əsas məqsədləri 17 qlobal miqyaslı hədəflə müəyyən olunmuşdur və qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətində dünyada proqram xarakterli ciddi işlər görülməkdədir. Lakin buna baxmayaraq, xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, konsepsiyanın proqramları çərçivəsində görülmüş tədbirlər, həyata keçirilən ən müxtəlif səviyyəli elmi, siyasi, humanitar, ictimai diskurslar, polemika və dialoqlar, siyasi, iqtisadi, humanitar, mədəni müzakirələr, konfransların, forumların və s. keçirilməsi belə, geniş anlamda qlobal nizamda baş verən problemləri azaltmır. Əksinə, müşahidələr göstərir ki, Yer üzünün əksər bölgələrində modern cəmiyyətlərdə dialoq və əməkdaşlıqlar əvəzinə, insanlar, cəmiyyət və dövlətlər arasında çoxaspektli ziddiyyətlər daha da artmaqdadır. İstər sülh, istər ekoloji və ya iqlim dəyişmələri problemi hər yerdə ciddi çoxaspektli ziddiyyətlər yaratmaqla bir növ Yer üzündə qlobal nizamın pozulmasına səbəb olur və s.

1. Qlobal nizam – ekologiya və sülh problemi. Girişdə qeyd olunan qısa nəzəri mülahizələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, problem hər şeydən əvvəl fəlsəfidir və elmi analizlər göstərir ki, onun nəzəri yönümü düzgün təfsir olunmazsa, problemin həlli hələ uzun müddət məhz elə praktikada problem olaraq qalacaqdır. Aydınadır ki, “müasirliyin iki əsas komponenti idarəetmə və kapitalın sahələri olan nizam-intizamın yaradılması və iqtisadi artımla bağlıdır”. [1, s.67] Yəni, burda söhbət ondan gedir ki, modern çağın başlanğıcından xüsusi olaraq sənayenin təmərküzləşməsi nəticəsində “tarixi prosesdə idarəetmə də kapitalın təsiri altına düşmüş və (bu prosesdə - Ş. Z.) nizam yaratma komponentindən öz xeyrinə istifadə etməyə çalışmışdır”. [1, s.67] Müxtəlif dünya ölkələrinin hazırkı inkişaf səviyyəsini nəzərdən keçirərkən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir dünyanın inkişafının indiki durumu sivilisasiyanın yeni səviyyəsinə keçid üçün baza rolunu oynaya bilər. Bunu onunla izah etmək olar ki, ziddiyyətlərin kifayət qədər olmasına baxmayaraq, çağırışların da mövcudluğu göz önündədir. Lakin problem həm də ondadır ki, çağırışların elmi-nəzəri əsasları həm bəzi dövlətlər,

həm də geniş kütlələr, o cümlədən sənaye və s. sahələrdən gəlir əldə edən qlobal şirkətlər və ya korporasiyalar tərəfindən ya ciddiyyə alınmır, ya da qlobal böhranın fəlsəfəsi təfəkkürlərdə dərk olunmur və bu səbəbdən də böhranın dəf olunması işi elə də asan məsələ deyildir. “Bu, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, indiki dövəmdə dünyada müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyələrində güclü diferensiasiya müşahidə edilir. Qeyd olunan fakt həm iqtisadi, həm sosial inkişaf, həm də müxtəlif ölkələrdə yaşam səviyyəsi ilə bağlıdır. Qərb-Şərq, Şimal-Cənub fərqləri getdikcə daha da güclənir. Bəzi hallarda bir qrup ölkələrdə adambaşına düşən gəlir digərlərinin eyni göstəricilərini on və hətta yüz dəfələrlə üstələyir”. [4, s.15] Bütün bunlar isə bilavasitə ölkələrin arasındakı fərqləri, təbəqələşməni reallığa çevirir. Problemə fəlsəfi anlamda yanaşdıqda və tarixdən də bəllidir ki, ifrat təbəqələşmə cəmiyyət arasında dərin ziddiyyətlər yaratdığı kimi, bu dünyada mövcud olan dövlətlər arasında da baş verdikdə dialoq və əməkdaşlıqlar bir növ öz yerini ekspansiyaya, ikili standartlara vermiş olur. Bunun nəticəsində isə dünyada baş verən ziddiyyətlər fonunda sülh və təhlükəsizliklər, qlobal nizam və ekologiya üçün təhdidlərin artması labüdləşir. Yaxud, dünyanın ümumi mənzərəsi müşahidə edilərkən aydın şəkildə görünür ki, bu problemlər yalnız iqtisadiyyatla, kapitalla məhdudlaşmır. Başqa sözlə desək, dünyanın ümumi mənzərəsi nəzəri olaraq interpretasiya olunarkən praktiki olaraq “iqtisadi göstəricilərlə yanaşı, sosial göstəricilərdə də kəskin fərqlər müşahidə olunur. Beynəlxalq ictimaiyyətin bu sahədə mühüm addımlar atmasına baxmayaraq, bir sıra ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsi hələ də çox yüksəkdədir”. [4, s.15] Eyni zamanda problemə dövlətlərin, millət və xalqların bir-birinə qarşı irəli sürdükləri ərazi, etnik, milli, dini və s. iddialarını, ideologiyalar arasında olan ziddiyyətləri də əlavə etdikdə aydın olur ki, problem kifayət qədər dərinidir və onların bilavasitə həlli sülh və təhlükəsizlik çağırışlarını bir növ üstələyir. Maraqlar, komfort həyat şəraiti uğrunda mübarizə, milli, mədəni, sosial, dini və s. identikliklər bir növ bir tərəfdən universal sivilizasiya meyillərini tam inkar etməsə də, digər tərəfdən özlərini qorumaq, inkişaf etdirmək, təbiətin resurslarının ixtiyarilik səviyyəsində istismarı, siyasət, ideologiya, identiklik, mədəniyyət və s. pərdəsi altında maraqlar bölgüsü ekologiyaya, “Yaşıl Dünya” ideyasına, insanlar, cəmiyyətlər və dövlətlərarası qarşılıq-

lı dialoqlara da təhdidləri daima dərinləşdirir. Bu isə Davamlı İnkişaf Konsepsiyasını modern dünyanın gündəliyinin əsas problemi kimi daima aktuallaşdırır. Görünən budur ki, bu məsələlər hələ uzun müddət dünyanın diqqət mərkəzində olacaq və “gündəliyin” əsas mövzusu kimi, həm praktik fəaliyyəti, həm də nəzəri fikri öz orbitində saxlayacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının ölkəmizdə həyata keçirilməsi ideyası bilavasitə Ulu öndər Heydər Əliyevin adı və prezidentlik dövrü ilə bağlıdır. Vaxtilə, Ulu öndər Heydər Əliyevin ən yüksək səviyyədə ölkəmizdə həyata keçirdiyi Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının məqsədlərini hazırda Azərbaycan hökuməti-şəxsən Prezident İlham Əliyev strateji olaraq qlobal çağırış kimi daima inkişaf etdirməkdədir. Bu dövrün fəlsəfəsi, strateji əhəmiyyəti, ideya istiqamətləri haqqında nə qədər tədqiqatlar, elmi, nəzəri, tarixi, sosioloji və s. araşdırmalar aparılsa da, müşahidələr və yeni tarixi epoxanın çağırışları göstərir ki, məhz tarixin formalaşması millətin, xalq və dövlətin inkişafının təməl prinsipləri bilavasitə dahi şəxsiyyətlərin təsbit etdiyi proqramlar toplusu, fundamental ideyalarla, cəsarətli kombinasiyalarla, siyasi, iqtisadi, milli, mədəni qərarların doğruluğu ilə bağlıdır. Bu baxımdan Ulu Öndərin dövlətçilik strategiyası və təcrübəsi göstərir ki, “Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadiqliyin canlı təcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə tək cə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələləri uğurla həll etmişdir. Ulu Öndər cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri arasında üzvi bağlılığı aydın görərək, müəllifi olduğu Milli inkişaf strategiyasında ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşıda duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmiş və məharətlə həyata keçirmişdir. Heydər Əliyevin milli neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində xalqımız öz təbii sərvətlərinin tam sahibinə çevrilmiş və qısa müddətdə ölkəmizin inkişafına güclü təkan verən resurslar əldə edilmişdir”. [2] Sonrakı tarixi proses praktiki olaraq təsdiq etdi ki, həmin dövrdə bu strategiyanın əsas hədəflərindən biri ölkənin iqtisadi, sosial, maliyyə və s. dayanıqlığını təmin etmək idisə, ekoloji, iqlim dəyişmələri, o cümlədən regional

sülh və nizamın təminatı məsələləri onun ikinci əsas tərəfini təşkil edirdi. Bu həm də onunla bağlıdır ki, dahi liderlər çox gözəl bilirlər ki, insan təbiəti etibarlı ilə həm sosiallığı, mədəniyyəti, kommunikasiyanı, həm də təbiəti tərənnüm edir. Təbiət-insan qarşıdurmasında isə hər iki tərəf uduzur, bu qarşıdurmada insan nəsli, sivilizasiya son nəticədə iflasa uğraya bilər. Təsadüfi deyildir ki, 2023 cü-ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda deyilir: “BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP 29 kimi mötəbər bir tədbirin Azərbaycanda keçirilməsi ilə əlaqədar yekdil qərarın verilməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycana böyük hörmət və etimadın, eləcə də ölkəmizin milli, regional və global səviyyədə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması işinə töhfəsinin təqdir olunmasının bariz nümunəsidir”. [3] Bu qərarın verilməsi bir daha təsdiq edir ki, Davamlı İnkişaf kontekstində Ulu öndər Heydər Əliyevin ideyaları ekoloji və global nizamın hal-hazırda təmin olunması işində əvəzsiz bir strateji istiqamətdir və bu istiqamət yalnız regional böhranların həllində deyil, həm də global ziddiyyətlərin aradan qaldırılması prosesində əvəzsiz bir terapiya üsulu kimi dönə-dönə öyrənilərək praktikada tətbiq edilə bilər.

2. Azərbaycan. Enerji diplomatiyası, Davamlı İnkişaf və “Yaşıl dünya”. Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının hədəflərindən biri dünyada mövcud olan müharibə və münaqişələrə son qoymaq, ekoloji, iqtisadi, maliyyə dayanıqlığını təmin etmək, insanların sosial rifahını yüksəltmək, təhsil və səhiyyəni yüksək səviyyəyə qaldırmaq, yoxsulluğu azaltmaq, gender bərabərliyi və s. təmin etmək olsa da, onun əsas məqsədlərindən biri dünyada sülh və nizamın təmin edilməsi, mədəni və modern dünyada dialoq və əməkdaşlıqları yüksək səviyyəyə qaldırmaqdır. Başqa sözlə desək, sülh və təhlükəsizlik problemi hazırda regional geopolitikanın əsas prioriteti kimi çıxış edir və Azərbaycan tarixən olduğu kimi, bu problemin biryolluq həlli siyasətinə sadıqdır. Söhbət həm də ondan gedir ki, ekoloji tarazlığı qorumaq, planetin resurslarını düzgün səfərbər etmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün sülh və təhlükəsizlik məsələləri də bilavasitə problemin əsasını təşkil edən faktorlar sırasında

ən vaciblərindən biridir. Ölkə başçısı Prezident İlham Əliyev 2023-cü il iyulun 21-də Şuşa Qlobal Media Forumunda media nümayəndələrinin suallarını cavablandırarkən qeyd etmişdir: “Postmüharibə dövrünü və hazırki vəziyyəti nəzərə alsaq, təhlükəsizlik məsələləri, sülh prosesi, enerji diplomatiyası, qlobal təhlükəsizlik və Azərbaycanın inkişafı mənim gündəlik fəaliyyətimin böyük hissəsini, əsasını təşkil edir”. [5] Bu onu təsdiq edir ki, əsası Ulu Öndər tərəfindən qoyulmuş dövlətçilik strategiyasının və hazırki siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, humanitar və s. kursun əsasları məhz pragmatik təfəkkürdən çıxış etdirilərək, “rasional gündəlik” millətin, xalqın, dövlətin, ideya istiqaməti kimi təsbit edilir və Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının proqramları dövlətin bilavasitə gündəliyinin əsas mövzusu olaraq diqqətdə saxlanılır. Sülh, ekologiya və nizam məsələləri bu baxımdan istər qlobal anlamda, istərsə də regional səviyyədə daima Azərbaycan dövlətinin prioritetləri sırasındadır. Lakin problem ondadır ki, mütərəqqi bir çağırış olan bu strategiyaya uzun müddət beynəlxalq təşkilatlar və bəzi dünya nizamına cavabdeh olan dövlətlər səviyyəsində adekvat reaksiyalar yetərincə olmadı və bu səbəbdən də Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək işində məhz hərbi yola müraciət etmiş oldu. Ona görə də xüsusi qeyd etməyə dəyər ki, problem – sülh və nizam məsələsi hər şeydən əvvəl nəzəridir və onun ən müxtəlif aspektdən – fəlsəfi, elmi, sosial, siyasi, tarixi və s. kontekstdən, həm də gerçəkliyin sosial sifarişi kimi araşdırılması vacibdir. Təsadüfi deyildir ki, BMT hazırda Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının geniş anlamda bütün dünya dövlətləri, cəmiyyətlər və insanlar tərəfindən təbliğini və həyata keçirilməsini öz vəzifələri sırasına daxil etmişdir. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müşahidələr və konkret statistik faktların analizi göstərir ki, bu vəzifələrin həyata keçirilməsi o qədər də asan məsələ deyildir. Bunun çoxsaylı ciddi səbəbləri olsa da, bəzən mütəxəssislər bu səbəblərdən biri kimi BMT-nin yarandığı gündən müasir dövrə qədər öz tərkibində heç bir dəyişikliklərin aparılmamasını və “*Veto Hüququnun*” yalnız daimi üzvlərlə – beş üzvlə məhdudlaşmasında və s. və ya bəzi dövlətlərin terroru dəstəkləməsinin qarşısının alınmasında gücdən istifadənin BMT-nin səlahiyyətlərində olmadığına görürlər. Eyni zamanda buna baxmayaraq paradoks həm də ondadır ki, üstəlik, hazırda demək olar ki, dünyada mövcud olan bütün təşkilatlar, dövlətlər

əksər məqamlarda Yer üzündə sülhün və ekoloji nizamın adından çıxış edərək onun həyata keçirilməsinə nail olmağa çalışırlar, yaxud buna görüntü yaradırlar. Sülh və nizam bir növ hər kəsin *“gündəliyinin” ana mövzusu kimi çıxış edir*. Ancaq reallıqda bu belə deyildir və Qarabağ münaqişəsinin tarixi sübut edir ki, real praktikada baş verənlərlə yüksək tribunallarda baş verənlər arasında ciddi praktik fərqlər mövcuddur. Nəzəri olaraq bu onu təsdiq edir ki, mədəniyyətlərin, dinlərin, sivilizasiyaların, təsisatların təbiətində dialoq mühiti, bilik və onun yaratdığı imkanlar kifayət qədər prioritet təşkil etsə də, dünyada böyük anlamda dialoq mədəniyyətinin həyata keçirilməsində ciddi problemlər mövcuddur. Paradiqmalar arasında üzdə sülh, gizləndə tarixin ziddiyyətləri bir növ dəfolunmaz bir mübarizədir. Vaxtilə, iki Dünya müharibəsinin, o cümlədən *“soyuq müharibə”* nin bitməsi ilə əlaqədar imperiyaların fiziki sərhədləri yer üzündən bir növ silinsə də iqtisadi, geostrateji, mədəni, dini, ideoloji, *“siyasi imperiyaların”* döyüşü hələ də davam edir və onun sonunun dünyaya nə vəd etdiyini, əslində, heç bir tərəf bilmir. Fakt ondadır ki, məsələn, Azərbaycan öz hərbi-siyasi fəaliyyəti nəticəsində Qarabağı işğaldan azad etsə də, Rusiya-Ukrayna müharibəsi özünün tənzimlənmə mərhələsinə daxil olmadan, digər bir qlobal müharibə anonsu Qəzza/Fələstin – İsrail müharibəsi başladı. Bu onu sübut edir ki, Yer üzündə mövcud praktik münasibətlərin təməlinə son dərəcə ziddiyyətli məqamlar mövcuddur. İnsanlar bir tərəfdən ekoloji nizamın pozulmasından, iqlim dəyişikliyinə yaratdığı fəlakətlərdən, sülh və əmin-amanlığın Yer üzündə təminatından danışıqlar da, digər tərəfdən də irəli sürdükləri ideyaların əksinə olaraq, həm Planetə ciddi ziyanlar vurur, həm də müharibə və münaqişələri daha da alovlandırırlar. Bu onu göstərir ki, sülhün və nizamın təmin edilməsi və təhlükəsizliyin qorunması üçün dünya gündəliyində əbədi ciddi rəqabətlərin də olması faktı qarşımızdadır. Ancaq problem bununla da bitmir: Hepatitik anlamda *“sülhü”* dünyada hansısa ixtiyari gücün, məsələn, ABŞ və ya Avropa dövlətlərinin də monopoliyasına vermək olar, tək dünya müharibələrdən qurtulsun və ya həqiqətən də, dövlətlər sülh və nizam şəraitində yaşasınlar, Ekoloji problemlər həllini tapsın, *“Yaşıl dünya”* ideyası bütün dünyada bərqərar olsun. Ancaq indiki dünyanın qlobal mənzərəsi göstərir ki, bu da problemdən çıxış yolu deyildir, yaxud burada Qərbin

“əbədi dominantlığına” da bir növ hüquqi əsaslar yaranmış olur. Halbuki yeni nəzəri yanaşmalar, xüsusilə süni intellekt erasının ilkin simptomlarının analizi göstərir ki, dünya öz gələcək inkişafını yalnız dialoq mühitində və dialoq mədəniyyətinin formalaşması mühitində reallaşdırıra bilər.

3. Azərbaycan Paradiqması – Dialoq. Problem həm də ondadır ki, bu çağırışların özəyində bəşəri narahatlıqlar ehtiva olunsa da, global miqyasda baş verən ziddiyyətlər, o cümlədən antropogen və qeyri-antropogen amillərin tsikliliyinin statistikasını göstərir ki, “modern” cəmiyyətdə “sülh”, “birgəyaşayış”, “təhlükəsizlik”, “nizam” kimi paradiqmalara planetar səviyyədə tətbiqi o qədər də asan məsələ deyildir. Ancaq görünən odur ki, insanın digər alternativləri də yoxdur. Yəni nəzəri anlamda yanaşsaq görürük ki, “tarix, hətta hər şeyi siyasətçilərin, hökmdarların, kütlələrin həll etdiyi, mədəniyyətin isə lap əvvəldən təsis olduğu barədə təsəvvür yaransa da, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri sayəsində tərəqqi edir”. [6, s.248] Orada mövcud olan maraqlar, şərtlər, hadisələr yaxınlaşmanı, kommunikasiya və dialoqu tələb etdiyi kimi, “öz” və “özünəməxsus” sərhədlərin də olmasını şərtləndirir. Bu onu təsbit edir ki, problemin həlli yalnız konsensus sayəsində, konsensusun baş tutması isə dialoq mühiti ətrafında mümkün ola bilər, – müzakirələr sülh və nizam platformaları üçün əvəzsiz bir reseptdir. Lakin başqa bir cəhət də budur ki, bizi birləşdirən mədəniyyət, din, dil bəzən uzaqlaşdırmağa da təhrik edir. Hər bir mədəniyyətin fundamental elementləri, psixoloji tarixi mühiti, sosial arxitektonikası mövcuddur. Bu arxitektonikada elə qatlar var ki, orada heç bir təsisat başqasına güzəştə getmək istəmir. Bu onunla əlaqədar ola bilər ki, “özünü tanımaq üçün hər bir toplum, birlik buna hazır olan kimi keçmişə nəzər salmalıdır ki, necə təşəkkül tapdığını, dəyişdiyini, bu və ya digər dövrdə hansı dinə və ya dinlərə mənsub olduğunu, hansı dildə danışdığını, nədən dövrlərin dəyişməsi prosesinin getdiyini və niyə əvvəllər buna əhəmiyyət vermədiyini dərk etsin”. [6, s.248]

Biz həm də onu qəbul etməliyik ki, bəşəri problematikalar kifayət qədər ziddiyyətli olsa da, dünyada tarixən olduğu kimi, müasir zamanda da müsbət məqamlar mövcuddur və bu iş siyasət, mədəniyyət, elm, din və etik-əxlaqi problem kimi - gündəliyin məsələləri kimi həm dövlət xa-

dimlərini, həm ictimaiyyət və beynəlxalq təşkilatları, həm də bəzi humanitar anlamda strateji düşünən dövlətləri birləşdirməkdədir. Yuxarıda toxunulan nəzəri məsələlərdən sonra belə bir tezisi qeyd etməyi vacib hesab edirik: elmi-texniki tərəqqinin və süni intellektin yaratdığı imkanlar göstərir ki, istənilən ziddiyyətli məqamlarla bərabər, nikbin refleksiyalar da müasirliyin şərtləri – “gündəlikləri” sırasındadır və yaxın tarixdə Davamlı İnkişaf kontekstində daima inkişaf edən, gələcəyə baxan, nizamı və sülhü öz həyat fəlsəfəsinə çevirən “Azərbaycan paradigması” adlı bir birgəyaşayış nümunəsi də mövcuddur. Hansı ki, bu humanitar təfəkkür həm Qərb, həm də Şərq dəyərlərini özündə birləşdirir və son 30 ildə Azərbaycanda bu istiqamətdə görülən işlər onun məntiqi təsdiqi kimi, gerçəkliyi təşkil edir. Başqa formada desək, faktiki olaraq “hal-hazırda Azərbaycanın nəzəriyyəsi və təcrübəsində tarixə yanaşmanın aktuallığını anlamaq üçün pozitiv şərait yaranmışdır”. [6, s.248] Bu pozitiv şərait və təcrübənin yaranması isə (istər humanitar-mədəni, multikulturalizm, tolerantlıq və birgəyaşayış, istər hərbi sənətinin reallaşdırılması, müharibənin aparılması anlamında) dünya üçün bir yenilikdir. Bu yeniliyin adı Azərbaycan paradigmasıdır. Bu təcrübənin əsasında, şübhəsiz, mahir ideoloq və dünya miqyaslı siyasətçi Heydər Əliyevin təsbit etdiyi strategiya dayanır. Həmin strategiyadan çıxış edərək məhz Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyev yüksək tribunallarda qeyd etmişdir: “Heydər Əliyev və Yeni Azərbaycan Partiyası bizim siyasi xəttimizdir”. Fakt odur ki, uzun illər Azərbaycan bu strategiyadan çıxış edərək istər regional miqyasda, istərsə də global anlamda sülh və nizam, mədəniyyətlərin dialoqu və birgəyaşayışa töhfələr vermişdir. Lakin məsələ ondadır ki, 44 günlük Vətən müharibəsi və ondan sonrakı dövr ərzində Azərbaycan öz torpaqlarını siyasi-hərbi yolla erməni işğalından azad etdikdən sonra azad edilmiş torpaqlarda təcavüzkar Ermənistanın törətdiyi ekoloji böhranın bütün vəhşətini gördük. Bunu bütün dünya da gördü. Başqa formada desək, müşahidələr və faktlar onu göstərir ki, Ermənistan dövləti yalnız azərbaycanlılara qarşı soyqırım və hərbi təcavüz həyata keçirməyib, bu təcavüz həm də Azərbaycan faunasına, flora və təbiətinin bütün resurslarına tətbiq edilmişdir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən bir daha aydın olur ki, yaxın gələcəkdə mədəniyyətlərin, cəmiyyətlərin, regional dövlətlərin əlaqə və münas

sibətlərində etimadı, nizamı təmin etmək elə də asan olmayacaqdır. Bu məsələnin kökündə həm də dövlətlərin hansı ideologiyalardan çıxış etməsi dayanır. Yəni sözün, siyasətin, humanitar təfəkkür və mədəniyyətin “açarları” bəzi ideologiyalar üçün – məsələn, mifoloji tarixi keçmişə istinadən formalaşan erməni ideologiyası üçün qapalı olduğundan, həm insanların pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək, həm də ekoloji nizamı qaydasına salmaq üçün görünən odur ki, müasirliyin “gündəlik işində” ədalətli hərbi işi də əsas tezis kimi çıxış edə bilər. Bu, tarixin danılması mümkün olmayan faktıdır. [7] Amma problem həm də ondadır ki, hazırda Ermənistanı yenidən silahlandırmaya cəhdlər mövcuddur, bu isə əslində, yalnız Azərbaycanın yox, bütövlükdə “Yaşıl dünyanın” sülh və təhlükəsizlik problemidir. Ona görə də sülhü və qlobal ədalətli nizamı dəstəkləyən bir dövlət kimi, Azərbaycan da öz iqtisadi, sosial, siyasi və ordu quruculuğu məsələlərini daima Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının proqramları çərçivəsində təsbit etməkdədir. Bunun üçün bizim önümüzdə böyük bir ideologiya – Azərbaycançılıq ideologiyası vardır. Bu ideologiyanın mahiyyətində həm də Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının əsasları ehtiva olunur. Azərbaycançılıq ideologiyasının siyasi, hüquqi əsasları Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan tarixini yaradan Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin misilsiz strategiyasından, mənəvi-əxlaqi təərəfləri isə azərbaycanlıların minillik etik, əxlaqi, dini, mədəni ənənələrindən gəlir. Nəzəri analizlər göstərir ki, Heydər Əliyev və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dövlətçilik strategiyasında müharibə mövzusu olmasa da, bu strategiya müdafiə xarakterli olduğundan bu gün ordu quruculuğuna, dövlətçiliyin ən başlıca elementi kimi, diqqət daima artırılmalıdır. Fəlsəfi anlamda desək, bu, dövrümüzün məntiqi zərurətidir: düşmənlə yan-yana yaşayırsansa, ondan gələn təhlükələri dəf etmək üçün ilkin şərt kimi, iqtisadiyyat, güclü ordu və ideologiya amilləri götürülməlidir. Yaşıl dünyanı qorumaq, sülhü, təhlükəsizliyi təmin etmək üçün bir növ “Yaşıl Ordu” da gündəliyin çağırışı kimi, öz aktuallığını qorumaqdadır. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, böyük siyasi xadim, Ulu öndər Heydər Əliyevin ümumbəşəri strategiyası nəzəri anlamda interpretasiya olunarkən məlum olur ki, təməli 90-cı illərdə qoyulmuş sülh və nizamın təminatı strategiyası, həqiqətən də, yalnız regional əməkdaşlıqları tənzimləmək üçün deyil, həm də qlobal dünya ni-

zamında böyük müsbət inqilabi dəyişikliklər yaratmaqda əvəzsiz proqramlar toplusudur. Fakt odur ki, əsası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş müasir Azərbaycanın dövlətçilik siyasətində əsas prioritetlər BMT-nin dəstəklədiyi və dünya dövlətlərinə də daima tövsiyə etdiyi Davamlı İnkişaf Konsepsiyasını özünün başlıca inkişaf məqsədi kimi inkişaf etdirməsidir. Bu strategiyada hal-hazırda milli maraqlar, regional təhlükəsizlik, sülh siyasəti, humanizm, birgəyaşayış, multikulturalizm və tolerantlıq prinsipləri, “Yaşıl dünya” naminə birlik, ekoloji problemlərin həlli ən yüksək şəkildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilərək dünyaya təqdim edilməkdədir. [7] Əsası Ulu Öndər tərəfindən təsbit edilmiş bu paradigma özündə qlobal anlamda birgəyaşayış normalarını, vəhdət ideyalarını, sülhü tərənnüm edən nizamı, ekoloji problemlərin həllini, dialoq və təhlükəsizliyi tərənnüm etdiyindən o, dünya üçün bir örnək, alternativ olmayan paradigmadır. Başqa formada desək, müasir tarixi təcrübə sübut edir ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin ideyaları – Azərbaycan paradigması onun siyasi irsi, dövlətçilik təcrübəsi Davamlı İnkişaf Konsepsiyası kontekstində sülh və nizamın, ekoloji problemlərin qarantı kimi daima həm nəzəri, həm də praktiki anlamda aktual olaraq qalacaqdır. Yeni tarixi mərhələnin aktuallığı məhz bununla bağlıdır: Ulu öndər Heydər Əliyevin ideyaları sülhün, ekoloji və qlobal nizamın qarantı kimi, daima prioritet təşkil edəcək və yeni-yeni ideyaların mehvəri kimi çıxış edərək, insanları, cəmiyyət və dövlətləri konsensusa dəvət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Altıntop M. “Zigmunt Bauman, Sosiologisində İletişim Oluşu”. Kitapyurdu. Com. Doğrudan yayıncılık. 2021 s. 67.
2. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı <https://president.az/az/articles/view/62737>
3. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı *Elektron resursu* <https://president.az/az/articles/view/57413>
4. Ələkbərov U. Davamlı İnkişaf və ekoloji sivilisasiyanın idarə

edilməsinin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Təhsil", 2017, 176 səh.

5. Əliyev İ. "4-cü Sənaye İnqilabı dövründə Yeni Media" mövzusunda keçirilən Şuşa Qlobal Media Forumu

6. <https://president.az/az/articles/view/60544>

7. Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq. (Kollektiv monoqraf. Məmmədzadə İ., Abbasov Ə.F., Abasov Ə.S., Qurbanov F.M., Buniyatov A.R.) Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 364 səh.

8. Zeynalov Ş. "Dialog mədəniyyəti və müasirlik". Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2020, 330 səh.

Шолат Зейналов, Наргиз Зейналлы
В контексте устойчивого развития идеи Великого лидера
Гейдара Алиева как гарантия экологического и
глобального порядка
(За диалог и "Зеленый мир")

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена стратегии великого лидера Гейдара Алиева в области региональной безопасности, глобального мира и экологического порядка в контексте устойчивого развития. Отмечается, что реализация программы мира, безопасности и окружающей среды в контексте устойчивого развития современного Азербайджана напрямую связана с политической, экономической, социальной и культурной стратегией общенационального лидера Гейдара Алиева. В настоящее время эта стратегия постоянно разрабатывается политическим руководством нашей страны и лично Президентом Ильхамом Алиевым, а ее новые цели определяются в глобальном масштабе.

Философское значение азербайджанской парадигмы, ее стратегии, прославляющей диалог, «Зеленый мир», вопросы энергетики, мира и т.д - такие парадигмы были задействованы в исследовании. В исследовании отмечается, что 29-я сессия Конференции сторон Рамочной конвенции ООН по изменению климата – единоегласное решение о проведении такого престижного мероприятия,

как COP 29, в Азербайджане и реализация встречи глобального масштаба, такой как COP 29 в Азербайджане связаны с этой стратегией.

Sholat Zeynalov, Nargiz Zeynalli

***The ideas of the Great leader Heydar Aliyev as a guarantee of
ecological and global order in the context of
sustainable development
(For dialogue and "Green World")***

SUMMARY

The article is devoted to the strategy of the great leader Heydar Aliyev in the field of regional security, global peace and environmental order in the context of sustainable development. It is noted that the implementation of the program of peace, security and environment in the context of sustainable development of modern Azerbaijan is directly related to the political, economic, social and cultural strategy of national leader Heydar Aliyev. Currently, this strategy is constantly being developed by the political leadership of our country and personally by President Ilham Aliyev, and its new goals have been determined on a global scale.

The philosophical significance of the Azerbaijani paradigm, its strategy glorifying dialogue, Green World, energy issues, peace, etc. such paradigms were involved in the study. The study notes that the 29th session of the Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change - the unanimous decision to hold such a prestigious event as COP29 in Azerbaijan and the implementation of a global meeting such as COP29 in Azerbaijan are associated with this strategy.

Məhəmməd Cəbrayilov
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“İnformasiya cəmiyyətinin fəlsəfi və sosioloji
problemləri” şöbəsinin müdiri, f.ü.f.d.
mehmetsoltanedu@gmail.com

QLOBAL EKZİSTENSİAL TƏHLÜKƏDƏN YAŞIL DÜNYAYA KEÇİD: COP29-UN HƏDƏFLƏRİ KONTEKSTİNDƏ FƏLSƏFİ TƏHLİL

Açar sözlər: qlobal, ekzistensial, yaşıl dünya, COP29, ekologiya

Ключевые слова: глобальный, экзистенциальный, зеленый мир, COP29, экология

Key words: global, existential, green world, COP29, ecology

Mövzuda əsas məqsəd qlobal ekzistensial təhlükədən “yaşıl dünya”ya keçid haqqında düşünmək, xüsusən COP29 Bakı Konfransında qarşıya qoyulan məqsədlər kontekstində ekoloji fəaliyyət və davamlı inkişafə bağlı məsələləri fəlsəfi düşüncəylə nəzərdən keçirməkdir. Bu düşüncə davamlı gələcəyə nail olmaq üçün ictimai, fərdi və etik məsuliyyətlərin, eləcə də COP29 məqsədlərinə nail olmaq üçün mövcud olan çağırışların və imkanların təhlili ilə bağlı çox saylı sualların meydana çıxmasına imkanlar açır. “Yaşıl dünya”ya keçid planetimizdə gələcək nəsilləri qorumaq üçün dərin etik imperativlərin formalaşmasını tələb edir. Bu, insan maraqlarını prioritet hesab edən antroposentrik baxışlardan bütün canlıların və ekosistemlərin daxili dəyərini qiymətləndirən ekosentrik və biosentrik perspektivə keçidin tələbidir.

COP29-un məqsədlərinə uyğun olaraq qlobal ekzistensial təhlükədən “yaşıl dünya”ya keçid, sadəcə, texniki və ya siyasi çağırış deyil, həm də içində yaşadığımız ekosistemin fəlsəfi dərkinə sinergetik baxışdır. Bu cür baxışlar dəyərlərimiz, etikamız və gələcək nəsillərə buraxmaq istədiyimiz irs haqqında bizi dərin düşünməyə dəvət edir.

“Yaşıl dünya”ya keçidi fəlsəfi reflektiv düşüncəylə dərk etməyimiz bir tərəfdən bizi hərəkətlərimizin əhəmiyyətini, digər tərəfdən dayanıqlı və çiçəklənən planetin formalaşmasında hamımızın oynadığı rolun qavranılmasına geniş imkanlar açır. Fəlsəfi baxımdan məsələnin bu cür qo-

yuluşu, təkcə digər insanlara deyil, həm də qeyri-insani varlıqlara və ümumilikdə ətraf mühitə qarşı mənəvi öhdəliklərimizlə bağlı suallar doğurur. Məsələn, bütün canlılar arasında mövcud əlaqə zəncirinin qırılması, hansı qlobal ekzistensial təhlükələr doğura bilər; təbiət elmlərinin sorğuladığı məsələlər və qarşıya qoyduğu məqsədləri ilə texniki, iqtisadi elmlərin tətbiqi zamanı meydana çıxan praktik nəticələr arasında uzlaşmayan tərəflərinə fəlsəfi rəkursdan baxmaq ekoloji şüurun inkişafına necə təsir edə bilər; bizi əhatə edən ekosistemin özünü bərpa və yenidən özünü-təşkil imkanları hansı çərçivələrlə məhdudlaşır; iqlim dəyişməsinə antropogen amilin rolu fiziki və geoloji amillərdən nə ilə fərqlənir; 2024-cü ildə COP29-un Bakıda keçirilməsi ilə bağlı dünya birliyinin verdiyi ümumi qərarla bağlı səbəblər hansılardır; COP29 Bakı konfransından hansı gözləntilər var və s. suallara mövzu daxilində cavablar axtarılır.

1. COP29 konfransı: qlobal gözləntilər və “Yaşıl dünya” naminə yeni mərhələ

Azərbaycan da daxil olmaqla, dünyanın hər bir ölkəsi öz ekosistemi, landşaftı, bir sözlə, təkrarsızlığı və özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Bu baxımdan dünyanın ayrı-ayrı bölgələrinin özünəməxsusluğuna təsir edən qlobal iqlim dəyişməsi, ətraf mühitlə bağlı ekoloji problemlər qarşısını almaz bir prosesə çevrilməkdədir. Bu şərtlər daxilində özünəməxsusluğu qoruyub saxlamaq, eyni zamanda beynəlxalq proseslərdə iştirak etmək işi həddindən artıq çətin və zəruri məsələdir. Yaşadığımız üçüncü minilliyin başlanğıcında “yaşıl dünya” naminə ətraf mühitə mövcud antropogen təzyiğin azaldılması ilə bağlı məsələlər, planetdə ekoloji tarazlığın pozulması, biomüxtəlifliyin azalması, Yer kürəsində qlobal istiləşmənin fakta çevrilməsi, bəşəriyyətin davamı olan gələcək nəslin məhv olmaq təhlükəsi kimi problemlər mövzunun aktuallığını bir daha göstərir.

Yaşıl hərəkətin fəlsəfəsinin mərkəzi Yer kürəsində həyatın bütün formalarının bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olmasıyla bağlıdır. Bu baxımdan müasir dövrün araşdırmaçılarından olan F.Berkes qeyd edir ki, “təbiət bütün hissələri öz aralarında əlaqəli olan bir tam, bütövü təmsil edir”. [1, s.56]

Berkesin fikrindən də aydın olur ki, insan təbiətin bütün qüvvələri arasında olan əlaqə zəncirini qırmaq imkanına malikdir və bu imkandan bir çox hallarda istifadə olunur. Digər tərəfdən, insan təbiət üzərində

hökmranlıq etməklə təbiətə qarşı təqdim etdiyi bir həyatı genişləndirməklə məşğuldur və bu nə vaxtsa ekoloji krizlə əvəzlənə bilər. Məsələn, 1958-1962-ci illərdə Çinin baş katibi Mao Tzedun tərəfindən kənd təsərrüfatında guya yüksək məhsuldarlıq almaq üçün “sərçə qətləmə” kimi tarixə düşən bir fərmanın verilməsi yuxarıda qeyd olunan “canlılar arasında əlaqə zənciri”nin qırılması ilə nəticələnən ciddi bir ekoloji hadisənin və krizisin meydana çıxdığının praktik nümunəsi idi. Məsələn, Çinin ən böyük ətraf mühit fəallarından biri olan Dai Qing yazır ki: “Mao heyvanlar haqqında heç nə bilmirdi. O, planını müzakirə etmək və ya mütəxəssisləri dinləmək istəmirdi. O, sadəcə olaraq “dörd zərərvericinin” olması lazım olduğuna qərar verdi və öldürüldü”. [2]

Başqa bir araşdırmaçının “sərçə qətləmə” haqqında yazdığı məqalədə qeyd olunur ki, “bu kampaniyanın nəticələri dağıdıcı və çox geniş idi. Sərçələrin kütləvi şəkildə öldürülməsi nəticəsində ekoloji tarazlıq ciddi şəkildə pozuldu. Belə ki, sərçə populyasiyasının azalması ilə, onların əsas yemini təşkil edən zərərverici həşəratların populyasiyası artdı. Bu, isə öz növbəsində məhsulun məhvinə səbəb oldu və ərzaq çatışmazlığını daha da gücləndirdi”. [3]

Biomüxtəlifliyin, təbiətin və genetik resursların mühafizəsinin cəmiyyət, xüsusilə gələcək nəsillər üçün əhəmiyyəti şəksizdir. Çünki hal-hazırda bu məsələlərin lokal və milli səviyyələrdə həlli heç də qənaətbəxş deyildir. BMT-nin vasitəçiliyi ilə ətraf mühitin qorunmasıyla bağlı beynəlxalq səviyyədə çox sayda konvensiyaların qəbul edilməsinə baxmayaraq, onların tələblərinin icrasıyla bağlı ciddi problemlər qalmaqdadır. Lakin, qeyd olunduğu kimi, “Azərbaycan ətraf mühitin qorunmasıyla bağlı beynəlxalq konvensiyaların tələbləri səviyyəsində götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi baxımından digər dövlətlərə özünü “ekomodel” (ekoloji cəhətdən inkişaf modeli) bir ölkə olaraq tanıda bilmişdir”. [4, s.5]

Yaşıl hərəkətin fəlsəfəsi ətraf mühitin davamlılığı, mühafizəsi, sosial ədalət prinsipləri ətrafında insanlar və təbii mühit arasında ahəngdar əlaqəni təşviq etməyə yönəlmiş geniş ideya və təcrübələri əhatə edir. Bu baxımdan Azərbaycanda 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi onu göstərir ki, yaşıl hərəkətin inkişafına dövlət səviyyəsində böyük dəstək var. Məsələn, “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili elan edilməsi” ilə bağlı sərəncamda qeyd olunur ki, “Azərbaycanın 2030-cu ilə

qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir. Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır”. [5]

Sərəncamın məzmunundan aydın olur ki, Azərbaycan həm yaşıl ətraf mühit, həm də yaşıl enerjiyə keçidlə bağlı dəqiq məqsədlərə malikdir və bu məqsədləri nəzərə alan əksər dünya ölkələri ən böyük və mühüm dövlətlərarası tədbirlərdən biri olan COP 29-un Azərbaycanda keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul etmişdir.

Azərbaycanda keçiriləcək “COP29” - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) Tərəflərin 29-cu Konfransını nəzərdə tutur. “COP”-un iclasları hər il keçirilən qlobal iqlim sammitləridir və burada Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının iştirakçısı olan ölkələrin nümayəndələri bu sahədə irəliləyişi qiymətləndirmək üçün bir araya gəlirlər. İqlim dəyişikliyi ilə məşğul olmaq, qlobal istiləşmənin mövcud təsirlərini aradan qaldırmaq məqsədilə karbon emissiyalarını azaltmaq üçün sazişlər və öhdəlikləri müzakirə edən “COP” platforması qlobal məqsədlərin reallaşması üçün bütün dünya ölkələrinin bir araya gəldiyi platformadır.

2024-cü il noyabrın 11-dən 22-dək Bakıda keçiriləcək COP29 mühüm gözləntilər və unikal yanaşmaları nəzərdə tutan böyük konfransda ətraf mühitin çirklənməsi, su qıtlığı, yoxsul ölkələrin yaşıl texnologiyaya çıxışına dəstək proqramları da daxil olmaqla, bir sıra vacib ekoloji problemləri vurğulamaq və həll etmək məqsədi daşıyır. Bölgə üçün narahatlıq doğuran - Xəzər dənizinin su səviyyəsinin aşağı düşməsi, işğaldan azad olunan ərazilərdə Ermənistanın işğal dövründə apardığı ekosid siyasəti - Azərbaycanın diqqət mərkəzində saxlamağa çalışdığı daha geniş ekoloji problemləri əhatə edir. Bu baxımdan COP29 beynəlxalq konfransı təkcə ətraf mühitə atılan karbon emissiyasının azaldılması ilə bağlı ehtimal olunan ümumi razılaşmanı nəzərdə tutmur, həm də ətraf mühitin regional və qlobal səviyyədə ümumi vəziyyətinin sağlamlaşdırılmasına yönəlmiş praktik addımların atılmasını hədəfləyir.

Konfrans həm də İsrail-Qəzza, Ukrayna və digər münaqişəli ərazilərdə sülh gündəliyi və ekoloji vəziyyətin müzakirəsi ilə bağlı platforma

rolunu oynayacaq. Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkələrin yeni nəsil yaşıl texnologiyalarla özlərini təmin etməsi baxımından sülhün, ətraf mühitin qorunması məqsədilə COP29 konfransında inkişaf etmiş ölkələrdən texnoloji dəstək və maliyyə yardımının ayrılması üçün konseptual plana malikdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, rəsmi Bakının COP29-da global istiləşmənin məhdudlaşdırılması, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə uyğunlaşma və bu səylər üçün maliyyənin səfərbər edilməsinə diqqət yetirməkdə əsas məqsədi 1992-ci ildə qəbul edilmiş Birləşmiş Millətlər İqlim Dəyişikliyi Çərçivə Konvensiyasının və Paris Sazişinin ümumi hədəflərinə nail olmaqdır. Bakı Konfransının qarşıya qoyduğu digər məqsədlərdən biri, gücləndirilmiş şəffaflıq çərçivəsini müəyyənləşdirmək və digər kritik məsələlərlə yanaşı, kollektiv səviyyədə maliyyə üzrə yeni kəmiyyət hədəfini müəyyən etməkdir.

Azərbaycanın COP29-a ev sahibliyi etməkdə əsas məqsədlərindən biri də, ənənəvi enerji istehsalı və ixracını həyata keçirən ölkə olmasına baxmayaraq, qalıq yanacaqların ekoloji dayanıqlığa təsirini xüsusilə nəzərə alaraq yaşıl enerjiyə keçidi təşviq edən konsepsiya və proqramlar ətrafında müzakirələr aparıb, qərarlar qəbul olunmasına nail olmaqdır. Azərbaycan iqlim mövzusunda enerji istehsalçılarının rolunu tanıyan, lakin ekoloji dayanıqlığı nəzərə alan balanslaşdırılmış perspektivin tərəfdarıdır və bu yanaşma istehsalçıların daha dayanıqlı enerji mənbələrinə keçid ehtiyacını başa düşmək üçün unikal mövqeyə malik olduğunu göstərir.

COP29-un spesifik məqsədlərinə həm emissiyaların azaldılması üzrə öhdəliklərə dair danışıqlar, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqlim dəyişikliyinə azaldılması üçün maliyyələşdirmə, həm də ölkələrin götürdükleri öhdəliklərin milli çərçivələr daxilində müəyyən edilmiş səviyyədə həyata keçirilməsi strategiyaları daxildir. Bu məqsədlər daxilində digər ekoloji məsələlər də həmin konfransın gündəliyindən asılı olacaq.

Ümumilikdə, Azərbaycanda COP29 keçirilməsinə təsadüfi hadisə və yaxud hansısa təsadüfi qərar kimi baxmaq olmaz. Azərbaycanın yaşıl dünya naminə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində innovasiyalar, əməkdaşlıq və ekoloji problemlərin həlli istiqamətində davamlı olaraq dəqiq konseptual addımlar atması COP29 konfransının Azərbaycanda keçirilməsinə ciddi əsaslar yaratmışdır. 2013-cü ildə Almaniyanın Təbiətin Mühafizəsi Fondu Şurasının prezidenti M.Sukkov Bakıda keçirilən bey-

nəlxalq forumda Azərbaycanın ekoloji siyasəti ilə bağlı söylədiyi fikirlər ekoloji yöndə atılan addımların davamlı olduğunu və bu günə təsadüf etmədiyini göstərir. Məsələn, o, məruzəsində qeyd edir ki, “Azərbaycandakı ətraf mühitin idarə edilməsi üzrə uğurlu siyasət reallaşdırılmışdır və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac vardır”. [6]

M.Sukkovun beynəlxalq forumda Azərbaycanın ətraf mühitin idarə edilməsi ilə bağlı illər öncə söylədiyi fikirlər onu göstərir ki, Azərbaycanın yaşıl inkişaf naminə gördüyü tədbirlər sistem xarakterli olub, uzunmüddətli dövrü əhatə edir.

Buradan çıxan nəticə ekoloji davamlılıqla bağlıdır və planetin təbii sərvətləri də daxil olmaqla, yaşıl hərəkətin əsas prinsipini əhatə edən bütün ekosistemlərin qorunmasını təşviq edir. Bu, ətraf mühitin bərpasını və gələcək nəsilləri təmin etmək üçün resurslardan davamlı istifadəni, istehlakı azaltmağı və tullantıları minimuma endirməyi nəzərdə tutan konseptual yanaşmanın zəruriliyini meydana çıxarır. Digər zəruri məsələlərdən biri kimi, biomüxtəlifliyin qorunmasıyla bağlı vacib məqam, ekosistemin sağlamlığının və davamlılığının qorunmasında ekoloji şüurun inkişafına nail olmaqdır. Bu baxımdan ekoloji şüurun inkişafı bir tərəfdən Yaşıl hərəkətin genişlənməsini təmin edən qloballıq hissini gücləndirir, digər tərəfdən ekoloji tarazlıq üçün vacib olan ekosistemlərin, nəslə kəsilməkdə olan növlərin və Yer üzündə həyatın müxtəlifliyinin qorunmasında əsaslı təsirə sahib olur. Bu baxımdan qloballıq hissi, həm də qlobal proseslərin dərk olunmasında intuitiv də olsa, insanın təbiətdəki rolu haqqında düşünməyə əsas verir. Q.Rozanov və N.F.Reymersə görə, biz təbiətin mərkəzdə insan olan bir sistemin içindəyik. Məsələn, onlar insanın təbiətdə yaratdığı nəticələrin altı istiqamət üzrə təsnifatını aparır:

1. İnsan tərəfindən dəyişdirilməmiş təbii mühit (“birinci təbiət”).
2. İnsan tərəfindən dəyişdirilmiş təbii mühit (“ikinci təbiət”).
3. Süni yaradılmış mühit (“üçüncü təbiət”).
4. Məskunlaşma və istehsal şəraitləri.
5. Süni məhsullar və əşyalar.
6. Sosial-iqtisadi mühit. [7]

Yuxarıda qeyd olunan təsnifatdan aydın olur ki, ekoloji ədalət fəlsəfəsi insan düşüncəsində əsas yeri tutmasa, ətraf mühitin deqradasiyası və resursların istismarı, marginallaşmış qrupların əlində qeyri-mütənasib

şəkildə talan olunması davam edəcək. Bu baxımdan Azərbaycanda 2024-cü ilin bütövlükdə “Yaşıl hərəkət ili” elan olunmasında əsas məqsəd bütün insanların təmiz hava, su və təbii sərvətlərə çıxışını və ətraf mühitin qorunmasını təmin edən, ekoloji faydaların və zərərlərin ədalətli bölüşdürülməsi ilə bağlı dünya ölkələrinin ümumi konsensusa gətirilməsinə nail olmaqdır.

COP29-da qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq yolu siyasi ədalət, iqtisadi maraqlar və sosial bərabərsizliklər də daxil olmaqla, problemlərə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Digər tərəfdən COP 29 Bakı konfransı yenilik, davamlılıq və transformasiya üçün imkanları təqdim etməyi nəzərdə tutur. COP29-da Azərbaycanın təqdim edəcəyi “sülh gündəliyi”, “ekoloji standartlar” və “yaşıl texnologiyalarla” bağlı əməkdaşlıq layihələrinin fəlsəfi məzmununu nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu layihəni yaşıl vizyonun ictimai təkamülündə əsas prinsip kimi qəbul edib, vahid dünyanın ümid və fəaliyyətinin ümumi məqsədinə çevirmək olar. Məsələn, bu layihədə nəzərdə tutulan prinsipləri bir neçə istiqamətdə ümumiləşdirdikdə aşağıdakı nəticələr meydana çıxır:

Davamlılıq – bu, gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə zərər vurmadan indiki ehtiyacların ödənilməsinin vacibliyini vurğulayan əsas prinsipdir. Bu prinsipin əsas məqsədi resursların səmərəli istifadə edilməsini və gələcək üçün qorunub saxlanmasını təmin etmək üçün ehtiyatlı idarə olunmasını nəzərdə tutur.

Karbon emissiyasının azaldılması – burada karbon emissiyasının minimuma endirilməsi, həyat tərzinin dəyişməsi yolu ilə istixana qazının azaldılması üzrə tədbirləri əhatə edən mühüm aspekt nəzərdə tutulur. Bu prinsip həmçinin bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməyi, enerji istehlakını azaltmağı, yaşıl texnologiya və nəqliyyatdan istifadə etməyi özündə ehtiva edir.

Ətraf mühitin mühafizəsi – sağlam ətraf mühit üçün məsuliyyət götürməyi və onun davamlılığına töhfə verən təcrübələrdə fəal iştirak etmək kimi məsələləri əhatə edir. Bu prinsipə görə, ətraf mühitə nəzarətin əsasında insanların bütün Yer kürəsinin qayğısına qalmaq, təbii yaşayış yerlərini, biomüxtəlifliyi və ekosistemləri qoruması tələbi dayanır.

Resursların qorunması prinsipi su, torpaq və hava kimi təbii sərvətlərdən ehtiyatlı istifadəni müdafiə edir və bu, həyati ehtiyatların israf

edilməsinin və tükənməsinin qarşısını almaq üçün təkrar emal, təkrar istifadə və istehlakın azaldılması kimi təcrübələri təşviq edir.

Etik istehlak prinsipi – bu, hər bir fərdin və təşkilatın seçdiyi məhsul və xidmətlərin ətraf mühitə və sosial təsirlərə əsaslanaraq satınalma qərarları verməsini təşviq edir. Buraya ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların, ədalətli ticarətin və ekoloji məsuliyyəti tətbiq edən bizneslərin dəstəklənməsi daxildir.

Sülh və təhlükəsizlik prinsipi – global idarəetmənin ətraf mühit ilə əlaqəli olan mühüm aspektlərini nəzərdə tutur. Bu prinsip meşələrin yandırılması və qırılmasına, resursların talan olunmasına, məcburi kütləvi miqrasiyaya, ekosistemlərin və yaşayış yerlərinin məhv edilməsinə qarşı sülh və təhlükəsizlik tədbirlərini nəzərdə tutur. Münaqişələrin həlli istiqamətində ayrı-ayrı forumlarda edilən təşəbbüslər onu göstərir ki, müharibələrin ətraf mühitə dərin və uzunmüddətli təsirini işğaldan azad olunan ərazilərdə hiss edən Azərbaycanın COP29-da “Sülh gündəliyi” təşəbbüsü ilə çıxış edəcəyi tam məntiqlidir. Bu məntiqi ardıcılığı davam etdirsək aydın olur ki, meşələrin qırılması və yaşayış yerlərinin məhv edilməsi işğala məruz qalan ərazilərdə ağacların yanacaq, sığınacaq, hərbi və digər məqsədlər üçün kəsilməsi biomüxtəlifliyə əhəmiyyətli təsir göstərir, bitki və heyvan növləri arasında əlaqə zənciri qırılır. “Sülh gündəliyinin” ətraf mühitlə əlaqəsini təsdiq edən digər aspektləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Çirklənmə – müharibələrdə partlayıcı maddələrin, kimyəvi silahların istifadəsi zamanı müxtəlif təyinatlı fabriklərin, elektrik stansiyaları və nəqliyyat şəbəkələri kimi infrastrukturların məhv edilməsi yolu ilə havanın, suyun və torpağın çirklənməsi ilə nəticələnir. Digər çirklənmə məqsədli və iqtisadi maraqlar naminə beynəlxalq konvensiyaların pozulmasıdır.

Su qıtlığı həm ekosistemlərə təsir edir, həm də müharibə zamanı tullantı su sistemlərinin dağılması nəticəsində əhali arasında yoluxucu və digər xəstəliklərin yayılması ilə nəticələnir. Digər tərəfdən münaqişə su infrastrukturunun pozulmasına, su anbarları və çayların qəsdən zəhərlənməsi ilə su mənbələrinin çirklənməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, Ermənistanda “Zangezur Copper-Molybdenum Combine (ZCMC)” adlı qərb mənşəli şirkət tərəfindən istismar edilən mədən ətraf mühitə ciddi təhlükə yaratmışdır. Belə ki, yataqların istismarı zamanı zərərli tullantılar Ox-

cuçay çayına axıdılır və bu tendensiya uzun müddətdir ki, davam etməkdədir. 2017-ci ildə Ermənistanın Ətraf Mühitin Monitorinqi və İnformasiya Mərkəzinin məlumatlarında Oxçuçay ən çox çirkləndirilən çay hesab edilirdi”. [8]

İşğaldan azad olunan ərazilərdə aparılan monitorinqlər nəticəsində aydın olur ki, Ermənistandan Azərbaycan ərazisinə axan çayların əksəriyyəti çirklənməyə məruz qalır. Münaqişə əhalinin yerdəyişməsinə gətirib çıxarır və çox vaxt bu tendensiya torpaq ehtiyatlarına təzyiq yaradır, eroziyasına, deqradasiyasına səbəb olur. Müharibədə ekosistemlərin məhv edilməsi nəticəsində biomüxtəlifliyin azalması təhlükəsi yaranır.

Ətraf mühitə uzunmüddətli ziyan – münaqişələrin bəzi ekoloji təsirlərinin döyüş dayandırıldıqdan sonra illərlə davam etməsi bu gün acı realığa çevrilir. Məsələn, işğaldan azad olunmuş Azərbaycan ərazilərində torpaq və suyun partlamamış hərbi sursatlarla çirklənməsi nəticəsində 2023-cü il üzrə ANAMA agentliyinin verdiyi hesabatda “53081 ha ərazidə 23047 partlamamış sursat, 3495 ədəd piyada əleyhinə mina, 5034 ədəd tank əleyhinə mina zərərsizləşdirilmişdir”. [9]

Nəzərə alsaq ki, bu təhlükələr onilliklər, hətta əsrlər boyu insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün davamlı risklər yaradır, o zaman COP29-a Azərbaycanın “Sülh gündəliyi” ilə bağlı təqdim edəcəyi layihənin qlobal təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyətini anlamaq olar. Bütövlükdə, münaqişələr və müharibələrin ətraf mühit üçün dağıdıcı nəticələrini həm Azərbaycan ərazilərinin 30 illik işğalı dövründə, həm onun qalıcı təsirlərini 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad olunan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərində, həm də bu gün müharibə ocağı olan bütün regionlarda görmək mümkündür. Digər tərəfdən istənilən müharibəyə cəlb olunmuş regionda mövcud ekoloji problemlərin böyüməsi, davamlı inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş səylərə mane olur. Buna görə də münaqişələrin mövcud olduğu regionlarda sülhün qurulması istiqamətində ekoloji ölçüləri müzakirə etmək təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından vacib məsələdir.

2. Ekoloji şüurun inkişafında Yaşıl hərəkətlərin rolu və proqnostik yanaşmalar

“Yaşıllaşmaq” fəlsəfəsi insan fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsiri ni minimuma endirməyə çalışan həyata şüurlu və etik yanaşmanı əhatə

edir. Bu fəlsəfə təbiətə dərin hörmətdən qaynaqlanır və təbii sərvətlərin qorunmasına, davamlılığın təşviqinə və insanlarla ətraf mühit arasında ahəngdar münasibətin gücləndirilməsinə yönəlmiş geniş təcrübələr, münasibətlər və dəyərlər spektrini əhatə edir. *Henry David Thoreau, Con Muir, Aldo Leopold, Rachel Carson, İ.V.Vernadski* və b. tədqiqatları və əsərləri ilə “Yaşıl hərəkət”lərin genişlənməsinə və ekoloji şüurun inkişafına böyük töhfələr vermişlər. Məsələn, amerikalı təbiətşünas-filosof olan *Henry David Thoreau* (1817-1862) təbii mühitdə sadə yaşayış haqqında düşüncələrini ifadə etdiyi “*Walden*” kitabı ilə məşhurdur. Thoreau “təbiətlə dərin əlaqənin tərəfdarı kimi, sənayenin inkişafı cəmiyyəti təbiət ələmindən uzaqlaşdırdığını iddia edirdi və buna görə sənayenin təbiətə təsirini tənqid edirdi”. [10]

*Thoreau*nun iki əsr bundan öncə sənayenin inkişafının nəticələri ilə təbii mühit arasında gələcək ziddiyyətləri öncədən görməsi və bunu tədqiqatının əsas məqsədinə çevirməsi onu göstərir ki, bu cür elmi-fəlsəfi əhəmiyyəti olan əsərlər, gec də olsa, ictimai şüura öz təsirini göstərir.

“Yaşıl hərəkət”in inkişafına təsir edən digər ekoloq-alim amerikalı *Aldo Leopold* (1887-1948) olmuşdur. *Leopold* ən çox “Qum dairəsi almanaxı” adlı əsəri ilə tanınır və o, bu əsərdə “torpaq etikası” anlayışından istifadə edərək, etik bir prinsip kimi, ətraf mühitin qayğısını çəkmək ideyasını irəli sürürdü. [11]

Dəniz bioloqu və təbiətin müdafiəçisi kimi tanınan *Rachel Karson*un “Səssiz bahar” kitabı qlobal ətraf mühit hərəkətini inkişaf etdirməyi nəzərdə tutan ideyalarla zəngindir. Bu kitabda *Karson* əsasən “təbiətin nəzarətsiz istismarına meydan oxuyaraq, kimyəvi tullantıların həm insan sağlamlığı, həm də ətraf mühit üçün təhlükələri haqqında maarifləndirmə işi aparıb”. [12]

*Karson*un ideyaları “Yaşıl hərəkət”in genişlənməsinə dəstək verməklə yanaşı, cəmiyyətin ətraf mühitə dəyər verməsi və qarşılıqlı əlaqədə sistemli dəyişikliyi nəzərdə tutan baxışları inkişaf etdirmişdir. Bura qısamüddətli qazancları uzunmüddətli davamlılıqdan üstün tutan iqtisadi, siyasi sistemlərə meydan oxumaqdan ekoloji mülahizələri və qərarların qəbul edilməsinin bütün aspektlərini nəzərdə tutan siyasət və təcrübələrin müdafiəsi daxildir.

Qlobal “Yaşıl hərəkət”in inkişafına təsir edən şəxslərdən biri də ət-

raf mühit üzrə tanınmış filosof “Milli parkların atası” kimi tanınan Şotlandiya-Amerika təbiətşünası Con Muir (1838-1914) olmuşdur. ABŞ-da səhranın qorunmasının ilkin müdafiəçisi kimi, Muir Amerikanın görkəmli təbiəti mühafizə təşkilatı olan “Sierra” klubunu qurmuş və milli parklar sisteminin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

“Yaşıl hərəkət”ə töhfə verən təşkilatlar arasında 1970-ci illərdə yaranan “Dərin Ekologiya Hərəkəti”nin xüsusi qeyd olunmasını vurğulamaq lazımdır. Çünki bu hərəkət insan ehtiyaclarına faydasından asılı olmayaraq, bütün canlıların dəyərini vurğulayır. Digər tərəfdən insanın təbii dünya ilə əlaqəsinin yenidən dərinlən nəzərdən keçirilməsini, biomüxtəlifliyi, ekoloji dayanıqlığı və insanın qeyri-insan dünyasına müdaxiləsini azaltmağı təşviq edən bu hərəkətlərin iqlim dəyişikliyinə bu gün oynadığı rola diqqət etdikdə aydın olur ki, bu gün iqlim dəyişikliyi ilə bağlı qaldırılan problemlər illər öncə “Yaşıl hərəkətlərin” əsas müzakirə mövzusu olub. Lakin bu müzakirələr yalnız “Yaşıl hərəkət”lərlə məhdudlaşmayıb, iqlim dəyişikliyi kimi qlobal problemləri əhatə edən mövzuları fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən analiz etmək bioetikanın, ontologiyanın (varlığın təbiəti), epistemologiyasının (biliyin təbiəti), hətta sosial ekologiyanın çoxşaxəli tədqiqat sahələrini əhatə edib. “Yaşıl hərəkət”lərin fəvqündə duran elmi idrak və ekoloji şüur bizdən iqlim dəyişikliyinə təkəcə elmi və empirik aspektlərini deyil, həm də onun dünyadakı yerimizi, başqaları (o cümlədən qeyri-insani varlıqlar) qarşısındakı məsuliyyətlərimizi və yaxşı həyatın təbiətini necə başa düşməyimizlə bağlı daha geniş təsirlərini sorğulamağımızı tələb edir. Məsələn, fəlsəfi yanaşmada iqlim dəyişikliyinə ictimai və elmi mühitdə dərk olunması bir tərəfdən ontoloji və epistemoloji suallara cavablar tapmağı zəruri edir, digər tərəfdən qlobal məsuliyyətlə yanaşı, etik çərçivələrin müəyyənlişməsində aşağıdakı nəticələri meydana çıxarır:

Etik ölçülər – fəlsəfi baxımdan iqlim dəyişikliyi bizi gələcək nəsillər və qeyri-insani dünya qarşısında etik öhdəliklərimizi nəzərə alan qlobal ədalətə (məsuliyyətlərin müxtəlif ölkələr və icmalar arasında necə bölüşdürülməsidir), xüsusilə nəsillərarası ədalətə dair suallar doğurur. Bu cür yanaşma etik diskursun inkişafına yol açır, həmçinin iqlim dəyişikliyinə müxtəlif regionlar və əhali arasında qeyri-bərabər təsirlərini nəzərə alan və necə hərəkət etməli olduğumuzun məsuliyyətini anlayan addımların atılmasını təşviq edir.

“Bu, hər şeyi dəyişir: kapitalizmə qarşı iqlim” adlı kitabında *Naomi Klein* bəşəriyyətin təhlükəli bir mərhələyə daxil olduğuna əsaslanaraq qeyd edir ki, “Bu cür koqnitiv dissonansla yaşamaq sadəcə olaraq tarixin bu sarsıdıcı anında yaşamağın bir hissəsidir, diqqətdən kənar qaldığımız böhran üzümüzə vurur və buna baxmayaraq, biz böhrana səbəb olan şeyləri ikiqat artırırıq. İqlim dəyişikliyini etiraf etmək əvəzinə, daha uzun müddət inkar etməklə məşğul oluruq”. [13]

Naomi Klein iqlim dəyişməsi və ekoloji məsələlərlə bağlı qaldırdığı problemi ontoloji və epistemoloji düşüncədən keçirdikdə aydın olur ki, bəşəriyyətin dünya ilə münasibətlərinin təbiəti haqqında ontoloji fərziyyələrimizi yenidən nəzərdən keçirməliyik. İqlim dəyişikliyinin təsirini hiss edən ekoloji şüur insanları təbiətdən ayrı və təbiət üzərində dominant kimi görən antroposentrik nöqtəyi-nəzərə etiraz edir, bunun əvəzinə bizim təbii dünya ilə dərinə bağlı olduğumuzu göstərən ekosentrik düşüncəni və faktoloji məsələləri müdafiə edir. Epistemoloji yanaşmalar həm də dünyanı dərk etmək üçün əhəmiyyətli perspektivlərə malikdir, çünki epistemoloji faktlara istinad etmədən, qarşılıqlı əlaqəni qəbul edən vahid, fənlərarası metodlardan faydalanmaq mümkün deyildir.

Texnoloji inkişaf və sənaye inqilabları onu göstərir ki, Yer kürəsinin hər yerində “texnosivilisasiyanın” təsirləri hiss olunmaqdadır. Bəzi alimlərin “texnosfera” adlandırdığı Yerin səthi hər keçən gün texnogen çirkəlməyə daha çox məruz qalır. Sənaye inqilabı və onun davamı olaraq texnoloji irəliləyişlər təbii ehtiyatları tükəndirmə səviyyəsinə çatdırmaq, landşaftları dəyişdirmək və süni mühitlər yaratmaq imkanlarını artırmaqla insanın təbiət üzərində hökmranlığı ideyasını həm əks etdirmiş, həm də gücləndirmişdir.

Keçmiş sivilizasiyaların dağılmasını araşdıran *Jared Diamond* “Çöküş: cəmiyyətlər uğursuzluğu və ya uğurlu olmağı necə seçir” adlı əsərində oxşar problemlərlə üzləşən müasir cəmiyyətləri keçmişdə təbiətin cəzalandırdığı və məhvə məhkum etdiyi sivilizasiyaların aqibətindən dərs çıxarılmasını təklif edərək qeyd edir ki, “əhali artımı insanları intensivləşdirilmiş kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrini (məsələn, suvarma, ikiqat əkin və ya terraslaşdırma) mənimsəməyə və artan sayda ac ağızları qidalandırmaq üçün ilk növbədə seçilmiş əsas torpaqlardan daha çox marjinal torpaqlara əkinçiliyi genişləndirməyə məcbur etdi.

Cəmiyyət üçün acı nəticələrə qida çatışmazlığı, aclıq, çoxlu sayda insan arasında müharibələr daxil idi. Nəhayət, əhali aclıq, müharibə və ya xəstəlik nəticəsində azaldı və cəmiyyət özünün zirvəsində inkişaf etdirdiyi siyasi, iqtisadi və mədəni mürəkkəbliyin bir hissəsini itirdi. Bəzi nəzəriyyəçilər, insan cəmiyyətlərinin bu inkişafı ilə fərdi insan həyatının inkişafı arasında analogiyalar aparmağı – cəmiyyətin doğuşundan, böyüməsindən, zirvəsindən, qocalmasından və ölümündən bəhs etməyi və çoxumuzun uzun qocalıq dövrü ilə müqayisə etməyi daha uyğun nəticə hesab edir. Lakin bu metafora bir çox keçmiş cəmiyyətlər üçün səhv olduğunu sübut edir. Aydın ki, bu acınacaqlı inkişaf bütün keçmiş cəmiyyətlərin dəyişməz olaraq sona qədər izlədiyi bir inkişaf deyil”. [14]

*Jared Diamond*un yuxarıda qeyd etdiyi fikirlərin arasından təbiətin sivilizasiyaları yoxa çıxarma məntiqini epistemoloji “süzgəcdən” keçirdikdə aydın olur ki, müharibələr, səhralaşma, quraqlıq, torpaqların normadan artıq yüklənməsi ilə bağlı arqumentlər insan mədəniyyətinin məhvi üçün ciddi faktlardır. Bu faktlar müasir dövrdə ekoloji siyasi sərhədlərin dəqiqləşdirilməsini və ölkələrin öz sərhədləri daxilində məsuliyyət zonasının aydınlaşmasını tələb edir.

“Ekoloji siyasi sərhədlər” anlayışı qlobal iqlim dəyişikliyinə təsir edən zonaların müəyyənəlməsi və ölkələr üzrə məsuliyyətlərin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Bu anlayışın əsas fəlsəfəsi ekoloji siyasi sərhədlərə hörmət etməyən qlobal və transmilli güclərin qarşısında milli təhlükəsizliklə bağlı məsuliyyətin yaradılması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən ekoloji tarazlığı pozan ölkələrin yaratdığı uzunmüddətli problemlər qarşısında qlobal əməkdaşlığı zəruri edən mürəkkəb vəziyyətə dair cəmiyyətlərin idarə edilməsi, qərarlar qəbul olunması və necə təşkilatlanması ilə bağlı sualları cavablandırmağı tələb edir.

Yaşıl hərəkətlərin inkişafına təsir edən çoxsaylı alimlərin və tanınmış hərəkət üzvlərinin adlarını qeyd etmədən onların bir çoxunun insanların ətraf mühitə və təbii dünyaya münasibətdə zorakılıq prinsiplərinə qarşı olan fikirlərini əsas götürərək, biomüxtəlifliyin azalmasını gücləndirən fəaliyyətləri və ətraf mühitə zərər verən təcrübələri elmin inkişafı və tətbiq sahələri ilə əlaqələndirirlər. Buradan aydın olur ki, iqlim dəyişikliyi həm də elmin fəlsəfəsi ilə, xüsusən də elmi biliyin necə istehsal olunduğu, təsdiq edildiyi və ötürüldüyü ilə əlaqədardır. İqlim dəyişikliyi ətrafın-

da elm ilə siyasətin qurulması arasındakı müzakirələr, elmdə dəyərlərin rolu və qeyri-müəyyənliklə mübarizə problemlərini əhatə etməlidir. Məsələn, *Robin Vall Kimmerer* bilik obyektivlərinin bir araya gətirilməsini müdafiə edən ideya ilə çıxış edərək qeyd edir ki, “geniş ekoloji şüurun oyanması canlı dünyanın qalan hissəsi ilə qarşılıqlı əlaqəmizin qəbul edilməsini və qeyd olunmasını tələb edir. Çünki yalnız başqa varlıqların dillərini eşitdiyimiz zaman yerin səxavətini dərk edə və əvəzində öz hədiyyələrimizi verməyi öyrənə bilərik”. [15]

*Kimmerer*in fikirlərində olan ideyaları ümumiləşdirdikdə aydın olur ki, onun fəlsəfəsi iqlim dəyişikliyinə də toxunur. Çünki onun fikirlərindəki estetik tələblər bizim fiziki və konseptual mənzərələrimizi dəyişir, təbii dünyanı necə qavradığımıza və dəyərləndirdiyimizə təsir edir. Bunun ekoloji estetika, o cümlədən təbiətin qiymətləndirilməsi və ekoloji böhranları əks etdirmək və onlara cavab verməkdə sənətin rolu üçün təsirləri var. Ətraf aləmə etik və estetik düşüncə və davranışı sərgiləmək ləyaqəti insan nəslinin iqlim böhranına son verə biləcək qüsursuz fəaliyyətə, biomüxtəlifliyə, ədalətli siyasətə toxunan yeni perspektivli yanaşma təklif edir.

Ekzistensial təhlükələri deyil, cari insan ehtiyaclarını həll etmək və ümumi daxili məhsulun artırılması istiqamətində ölkələrarası yarışda önə çıxmaq təşəbbüsləri bizi qorxunc gələcəyə sürətlə yaxınlaşdırır. Ekoloji təhlükə yaradan istehsalı heç olmasa daha az qorxunc hala gətirməyin yolunu yaşıl texnoloji tələblər səviyyəsinə qaldırmaq üçün necə yaşadığımızı, iqtisadiyyatımızın necə işlədiyini, hətta yer üzündəki yerimiz haqqında təsəvvürlərimizi dəyişdirməyi əhatə edir. Biz ətraf aləmdə baş verən iqlim dəyişməsinin təsirlərini min illərlə axan bulaqların suyunun azalmasında və qurumasında, ot örtüyünün yoxa çıxdığı səhralaşan ərazilərdə, başında qar xəttinin yoxa çıxdığı hündür dağlarda müşahidə edirik. Müşahidə etdiyim bir məsələni xatırlatmaq istəyirəm. 2023-cü il iyun ayının 15-də 30 ildən sonra işğaldan azad olunmuş Kəlbəcəri, doğma yurdumu görməyə getmişdim. Ermənistanın yaşayış məntəqələrini yer üzündən silməsinin yaratdığı qorxunc mənzərə, quruyan bulaqlar, yoxa çıxan meşə massivləri, suyu hiss ediləcək səviyyədə azalan çaylar, zirvəsində qar yoxa çıxan dağlar, biomüxtəlifliyi kasıblaşan ekosistemlər tarixi yaddaşımda canlandırıdığım, 30 il əvvəl gördüyüm təbiətin əlvan rənglərini vahimə yaradan boz çalarla əvəzləmişdi. Bu onu göstərir ki, ekzis-

tensial təhlükə yaradan bu mənzərəyə baxırıq, amma sonra istər-istəməz unuduruq. İqlim dəyişikliyinə nəticələrini uzun müddət beyninizdə saxlamaq çətinidir. Gördüyümüz ekoloji təhlükələr idrak prosesində sanki inkar olunur, “yadda saxla, sonra yenidən unut” prinsipi bizi daha ciddi faktlara doğru aparır. Bütün bunlar onu göstərir ki, nə qədər qorxulu nöqtəyə yaxınlaşdığımızı inkar etməyə davam etdikcə ən çox qorxduğumuz və gözüümüzü qaçırdığımız yerlərə sürətlə yaxınlaşmaqdayıq.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın COP29 konfransına təqdim edəcəyi “sülh gündəliyi” və digər layihələrlə bağlı apardığımız proqnostik qiymətləndirmədən aydın olur ki, bu konfransda yeni standartlar, yeni yanaşmalar qlobal razılaşmalarda prioritet istiqamət olacaq.

Mövzuda araşdırılan məsələlərdən aydın olur ki, yaşıl hərəkətlər ictimaiyyəti maarifləndirmək, siyasətə təsir göstərmək, icma fəaliyyətini təşviq etmək, istehlakçı davranışını dəyişdirmək və qlobal ekoloji idarəçiliyə töhfə verməklə ekoloji şüurun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onların rolu ekoloji problemlərin həllində dayanıqlılığa nail olmaq üçün kollektiv fəaliyyətlə innovasiya və əməkdaşlıq məsələlərində davamlı iş-tirəki nəzərdə tutur.

Yaşıl hərəkətin fəlsəfəsi indiki və gələcək nəsillər üçün planetin davamlılığını, müxtəlifliyini və sağlamlığını təmin edən, insan fəaliyyətini təbii dünya ilə uyğunlaşdırmağa çalışan yaşayışa kompleks yanaşmadır. Bu, ekoloji davamlılığı, sosial ədaləti və təbiətin daxili dəyərini vurğulayan sistemli dəyişiklik üçün fəaliyyətə çağırışdır.

Regional fəaliyyətə diqqət yetirilməsi ilə bağlı təşəbbüslərə baxmayaraq, yaşıl hərəkət ekoloji problemlərin qlobal xarakterini də etiraf edir. O, iqlim dəyişikliyi, yaşayış mühitinin məhv edilməsi və çirklənmə kimi problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlıq və həmrəyliyi müdafiə edir.

Daha sonra mövzudan çıxan nəticədən aydın olur ki, “yaşıl hərəkət”lər qlobal miqyasda ekoloji şüurun inkişafında mühüm rol oynayır, cəmiyyəti daha davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrə doğru istiqamətləndirir. Digər tərəfdən kütləvi fəallıqdan tutmuş iri miqyaslı beynəlxalq təşkilatlara qədər olan bu hərəkətlər ətraf mühitlə bağlı maarifləndirmə, ictimai rəyin formalaşdırılması və siyasətə təsir göstərməkdə mühüm rol oynayır. Buradan çıxarılan nəticələri ümumiləşdirdikdə aydın olur ki, yaşıl hərəkətlərin ekoloji şüurun inkişafına təsirinin müxtəlif as-

pektlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Maarifləndirmə bu istiqamətdə yaşıl hərəkətlər ictimaiyyəti iqlim dəyişikliyi, meşələrin qırılması, biomüxtəlifliyin itirilməsi, çirklənmə və təbii ehtiyatlardan qeyri-sabit istifadə kimi ekoloji problemlər haqqında maarifləndirməkdə ön sıralarda yer alır. Kampaniyalar, etirazlar, maarifləndirici proqramlar və media vasitəsilə onlar ekoloji problemləri ictimai müzakirənin bir hissəsinə çevirmiş, ümumi biliyi və ətraf mühitə qayğını artırmışlar.

Siyasət və qanunvericiliyə təsir – “yaşıl hərəkət”lərin ən əhəmiyyətli təsirlərindən biri onların yerli, milli və beynəlxalq səviyyələrdə siyasətə və qanunvericiliyə təsir etmək imkanlarıdır. Hökumətlərə lobbicilik etmək, petisiyalar təşkil etmək və birbaşa fəaliyyət göstərməklə bu hərəkətlər siyasətçiləri ətraf mühiti qoruyan, emissiyaları azaldan, təbii yaşayış yerlərini qoruyan və davamlı inkişafı təşviq edən qanun və qaydalar qəbul etməsində təzyiq imkanlarına malikdir.

Dəyişən istehlakçı davranışı – ekoloji şüur həm də istehlakçı davranışında dəyişikliklərə səbəb olur, daha çox insan davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz seçimlər axtarır. Yaşıl hərəkətlər istehlakçı seçimlərinin ətraf mühitə təsirini vurğuladı, bu da üzvi qidaya, bərpa olunan enerjiyə və minimum ətraf mühit izləri olan məhsullara tələbatın artmasına səbəb oldu. Bu dəyişiklik şirkətləri daha yaşıl təcrübələri mənimsəməyə və daha davamlı məhsul və xidmətlər təklif etməyə məcbur etdi.

Qlobal ətraf mühit idarəçiliyi - yaşıl hərəkətlər ekoloji problemlər üzrə beynəlxalq əməkdaşlığı asanlaşdıraraq qlobal ekoloji idarəetmənin inkişafına töhfə verib. Təbliğət və beynəlxalq forumlarda iştirak etməklə bu hərəkətlər iqlim dəyişikliyi üzrə Paris sazişi, Bioloji Müxtəliflik Konvensiyası və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri kimi qlobal sazişlərin yaradılmasına öz töhfələrini vermişlər.

Çağırışlar və tənqidlər – uğurlarına baxmayaraq, “yaşıl hərəkət”lərin siyasi müqavimət, iqtisadi təzyiqlər və qlobal miqyasda hərəkətlərin əlaqələndirilməsinin mürəkkəbliyi kimi problemlərlə üzləşməsi onu göstərir ki, onlar üçün qlobal idarəetmədə inklüzivliyin olmaması səbəbindən iqtisadi inkişafın ətraf mühitin mühafizəsi ilə balanslaşdırılması problemi ilə bağlı tənqidlərə məruz qalırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Berkes F. Ekoloji və çevre bilimleri. – İstanbul: Remzi kitabevi, – 2003, – s.56.
2. Luard, T. (2004) China follows Mao with mass cull. BBC. Available from: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/3371659.stm> (Date of access: 19/Jun/2023).
3. Rodrigo Brincalepe Salvador. An unexpected bird in Honkai: Star Rail and China's war on sparrows. Giriş tarixi 05.08.2023, 20:50:51. <https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/31187/article.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
4. Cəbrayilov M. Coğrafi qloballaşma: informasiya cəmiyyətinin ekoloji və bioetik problemləri. Bakı:2022, "Optimist" MMC çap mərkəzi, s.5, s.300.
5. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 25 dekabr 2023, 11:05. <https://president.az/az/articles/view/62737>
6. "Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya" mövzusunda maraqlı müzakirələr aparılmışdır. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2013/noyabr/333982.htm>
7. Реймерс Н.Ф. Надежды на выживание человечества. – Москва: Мысль, – 1992, – с. 126.
8. Ermənistanın mədən sənayesinin region çaylarını çirkləndirməsi. <https://www.unectf.org/erm%C9%99nistan-m%C9%99d%C9%99n-s%C9%99naysinin-region-caylarini-cirkl%C9%99ndirm%C9%99si/>
10. Statistics 2023. <https://anama.gov.az/>
11. Henry David Thoreau. Walden. <https://azeitao.files.wordpress.com/2007/05/walden.pdf>, s.248. 12.07.2004
12. Aldo Leopold. Ufuk Özdağ (Çevirmen) Bir Kum Yöresi Almanığı ve Oradan Buradan Eskizler. İş Bankası Kültür Yayınları: 2020, s. 296.

13. Rachel Carson. Sessiz Bahar.

<https://www.turcademy.com/tr/kitap/sessiz-bahar-9789758982073>

Palma Yayınevi: 2011.

14. Naomi Klein. This changes everything: capitalism vs. the climate. Renguin Random Hause, CNORF, Kanada: 2014, s.499.

15. Jared Diamond. Collapse: how societies choose to fail or succeed, Copyright, 2005, s.572.

<https://cpor.org/ce/Diamond%282005%29CollapseHowSocietiesChooseFailureSuccess.pdf>

16. Robin Wall Kimmerer. Braiding Sweetgrass: Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge and the Teachings of Plants, s.391.

Магомед Джабраилов

Переход от глобальной экзистенциальной угрозы к зеленому миру: философский анализ в контексте целей COP29

РЕЗЮМЕ

Основной целью темы было подумать о переходе от глобальной экзистенциальной угрозы к зеленому миру, особенно в контексте целей, поставленных на КС-29 «Бакинская конференция», философски рассмотреть вопросы, связанные с экологическими действиями и устойчивым развитием. Такое мышление поднимает множество вопросов об анализе общественной, индивидуальной и этической ответственности за достижение устойчивого будущего, а также проблем и возможностей, которые существуют для достижения целей КС-29. Переход к зеленому миру требует формирования глубоких этических императивов защиты будущих поколений на нашей планете. Это требование для перехода от антропоцентрического взгляда, который отдает приоритет человеческим интересам, к экоцентрическому и биоцентрическому подходу, который ценит внутреннюю ценность всех живых существ и экосистем.

Переход от глобальной экзистенциальной угрозы к зеленому

миру в соответствии с целями COP29 — это не просто техническая или политическая задача, а синергетический взгляд на философское понимание экосистемы, в которой мы живем. Такие взгляды побуждают нас глубоко задуматься о наших ценностях, этике и наследии, которое мы хотим оставить будущим поколениям.

Понимание перехода к зеленому миру с помощью философского рефлексивного мышления открывает нам важность наших действий, с одной стороны, и роль, которую мы все играем в формировании устойчивой и процветающей планеты, с другой стороны. С философской точки зрения такая постановка проблемы поднимает вопросы о наших моральных обязательствах не только перед другими людьми, но и перед нечеловеческими существами и окружающей средой в целом. Например, разрыв существующей цепи связи между всем живым, что может вызвать глобальные экзистенциальные угрозы; каким может быть философский взгляд на несоответствие между вопросами и целями естественных наук и практическими результатами, возникающими в результате применения технических и экономических наук, повлиять на развитие экологического сознания; какими рамками ограничены возможности самовосстановления и самоорганизации окружающей нас экосистемы; чем роль отличается антропогенного фактора в изменении климата от физических и геологических факторов; каковы были причины принятого мировым сообществом общего решения о проведении COP29 в Баку в 2024 году; каковы ожидания от конференции COP29 в Баку и т.д. Ответы на вопросы ищем внутри темы.

Mahammad Jabrayilov

Transition from global existential threat to a green world: A philosophical analysis in the context of COP29 targets

SUMMARY

The main goal of the topic was to think about the transition from a global existential threat to a green world, especially in the context of the goals set at the COP 29 "Baku Conference", to philosophically consider

issues related to environmental action and sustainable development. This thinking raises many questions about the analysis of societal, individual and ethical responsibilities for achieving a sustainable future, as well as the challenges and opportunities that exist to achieve the goals of COP29. The transition to a green world requires the formation of deep ethical imperatives to protect future generations in our planet. This is a requirement for a shift from an anthropocentric view that prioritizes human interests to an ecocentric and biocentric perspective that values the intrinsic value of all living things and ecosystems.

The transition from a global existential threat to a green world in line with the goals of COP29 is not just a technical or political challenge, but a synergistic view of the philosophical understanding of the ecosystem we live in. Such views invite us to think deeply about our values, ethics and the legacy we want to leave for future generations.

Understanding the transition to a green world with philosophical reflective thinking opens us up to the importance of our actions, on the one hand, and the role we all play in shaping a sustainable and prosperous planet. Philosophically, this framing of the issue raises questions about our moral obligations not only to other people, but also to non-human beings and the environment in general. For example, the breaking of the existing chain of communication between all living things, which could cause global existential threats; How can a philosophical perspective look at the inconsistencies between the questions and goals of natural sciences and the practical results arising from the application of technical and economic sciences affect the development of ecological awareness; within what frameworks are the possibilities of self-recovery and self-organization of the ecosystem that surrounds us limited; how does the role of the anthropogenic factor in climate change differ from physical and geological factors; What were the reasons for the general decision made by the world community to hold COP29 in Baku in 2024; What are the expectations from the COP29 Baku conference, etc. Answers to questions are sought within the topic.

Anar Qafarov
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun "Dinşünaslıq"
kafedrasının müdiri, f.ü.f.d., dosent
anar726qafarov@gmail.com

EKOLOJİ MÜHİTİN ÇİRKƏNƏNƏNİNİ DOĞURAN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: ekologiya, ekoloji ahəng, sənayeləşmə, istehsal, istehlak, etika

Ключевые слова: экология, экологическая гармония, индустриализация, производство, потребление, этика

Key words: ecology, ecological harmony, industrialization, production, consumption, ethics

Giriş

Son dövrlərdə planetimizdə ekoloji sistemin pozulması məsələsi daha da aktuallaşmışdır. Məlumdur ki, ekoloji sistem içində orqanik və inorqanik bütün varlıq təbəqələri planetimizin mövcudluğunda bir vəhdət təşkil edirlər. Yəni, onlar ontoloji olaraq bir-birlərini tamamlayırlar. Birinin varlığı o birisi üçün olduqca zəruridir və labüddür. Ekoloji sistem içində varlıqlar arasında o qədər sıx əlaqə var ki, burada bir varlıq növünün tükənməsi digər varlıq növünün tükənməsi ilə nəticələnə bilər. Yaxud hansısa bir canlı varlıq növünün sayının həddindən artıq artması, digər canlıların məhvinə səbəb ola bilər. Yaxud hansısa varlığın kimyəvi tərkibində ahəngin pozulması, digər varlıqları da öz təsir dairəsinə ala bilər. Məsələn, suyun çirklənməsi bakteriyaların artmasına səbəb ola bilər. Bu isə suda yaşayan balıqlar və digər canlılar üçün həyatı təhlükə deməkdir. Nəzərə alsaq ki, bəşər övladının yaşaması üçün təmiz havaya, suya və qidaya ehtiyacı var, onda ekoloji sistemdə baş verən hər hansı bir problemin insan həyatı üçün nə qədər böyük təhlükə və təhdid olduğunu anlamış olarıq. [11, s.135-136]

Bəşər övladı tarixin heç bir dövrü ilə müqayisə edilməyəcək dərəcədə planetimizin bir çox təbii imkanlarından istifadə etdi. Bu proses bəşəriyyətin mədəniyyət quruculuğu aspektindən əlbəttə ki, böyük əhə-

miyyət kəsb edir. Çünki insan təbiətdən istifadə sayəsində fərdi və ictimai həyatda öz komfortunu təmin etdi. Amma bütün bunlarla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, bəşər həyatının komfort həyat tərzü özü ilə birlikdə bəzi ekoloji problemləri gətirdi. Sözsüz ki, bu, həyatın dialektik xarakterindən irəli gəlir. Bu mənada məşhur alman sosioloqu Ulrix Bekin sənayeləşmə və modernləşmənin nəticələrini “şans” və “təhlükə” anlayışları ilə təhlil etməsi və müasir dövrü və cəmiyyətləri “risk cəmiyyəti” adlandırması heç də təsadüfi deyil. U.Bek burada “risk cəmiyyəti” ifadəsi ilə texnoloji və sənaye mədəniyyətinin neqativ nəticələri olaraq insanın mövcudluğu üçün təhdid təşkil edən təhlükələrə və məqamlara diqqət çəkmək istəmişdir. Əslində, bu risklər tarixin bütün dövrlərində olmuşdur. Lakin müasir dövrdə ekoloji ahəngin pozulması kontekstindəki risklər artıq qlobal müstəvidədir. Qlobal risklər elə risklərdir ki, onlar bütün ərazilərdə və ya ölkələrdə özünü büruzə verir, bəzən təxmin edilməyəcək fəsadlara səbəb olur, bəzən də onların ətraf mühitə vurduğu zərərlərin minimalizə edilməsi ya mümkün olmur, ya da çox çətin olur. Riskin bu üçüncü xarakterinə nümunə kimi canlı aləmin mövcudluğu üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən ozon təbəqəsinin zərər görməsini qeyd etmək olar. [3, s.439-440; 8, s.137]

Ümumiyyətlə, modernləşmə və sənayeləşmə bəşər həyatının inkişafı aspektindən mühüm tarixi hadisələr olsa da, bu iki amildən doğan risk faktorları insanın təbii həyat şəraitinə kifayət qədər mənfi təsir göstərir. Amma onu da qeyd edək ki, bu dialektik gedişat onun mənfi təsirlərini minimalizə etmə imkanlarını ortadan qaldırmır. [2, s.103] Bəs bunu necə etmək olar? Bu istiqamətdə teorik və praktiki müstəvidə hansı preventiv tədbirlər alınmalıdır? Məqalənin bundan sonrakı hissəsindəki müzakirələr də elə məhz bu suallar ətrafında olacaq.

Ətraf mühitin çirklənməsi və problemin həllinə dair təkliflərin təhlili

Qeyd edək ki, ekoloji təhlükə son dövrlərdə inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə daha ciddi bir problem halına gəlmişdir. Bu mənada qabaqcıl dünya ölkələrinin tez-tez elmi-praktik forum və konfranslar təşkil etməsi və ekoloji böhranı həll etmək üçün müxtəlif elmi müzakirələr aparması heç də təsadüfi deyil. Bu qəbildən olan forum və konfransların cavab axtarıqları fundamental sual isə ekoloji ahəngin

bərpası üçün nə edə biləcəyimizə dairdir. Sözsüz ki, bunun üçün hər şeydən əvvəl ekoloji sistemi pozan amillərin müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir.

Hesab edirik ki, ekoloji sistemin pozulmasına səbəb olan amillərin başında insanın ətraf mühitə baxışı gəlir. [7, s.94; 12, s.50] Bu mənada, hər şeydən əvvəl ətraf mühitə baxışımızın mahiyyəti tədqiq edilib ortaya qoyulmalıdır. Məsələn, ətraf mühit bizim üçün nə ifadə edir? Ətraf mühit deyəndə bizi əhatə edən və bizdən ayrı hesab etdiyimiz xarici varlıq sferasını nəzərdə tuturuq?

Etiraf etməliyik ki, çox hallarda ətraf mühit deyəndə insanın xaricindəki varlıq sferası nəzərdə tutulur. Belə bir yanaşma bizim xaricimizdə varlıq sferasında baş verən hadisələrə laqeyd münasibət bəsləməmizə səbəb olur. Halbuki ətraf mühitlə bağlı problemlər fərdi və ictimai bir hadisə kimi bütün bəşəriyyəti öz təsir dairəsinə alıb. Çünki insan ontoloji mahiyyəti etibarilə kosmik sistemin kiçik bir nümunəsi və bu sistemin ən önəmli bir parçasıdır. Deməli, insan ilə ətraf mühit arasında sıx əlaqə var. [7, s.94; 10, s.66-67]

İnsan tarixən təbiət ilə mübarizə aparır. Bu, onun təbiəti idarəetmə, yaxud təbii hadisə və fəlakətlərdən qorunma istəyindən irəli gəlmişdir. İnsan yerli və global müstəvidə bir mədəniyyət inşa edərək təbiət üzərində hökmranlıq etməyə çalışmışdır və belə bir arzudan doğan proses bəşər tarixində odun, dəmirin, bürüncün və b. şeylərin kəşf edilməsi ilə getdikcə daha da sürətlənmişdir. [14]

İnsanın təbiətlə münasibətlərində meydana gələn təhlükələrin iki istiqaməti diqqəti cəlb edir. Birinci istiqamət ətraf mühitin iqtisadi inkişafı ilə düz mütənəssib olmasıdır. Belə ki, ətraf mühit iqtisadi inkişafın limitsiz mənbəyi kimi görülmüşdür ki, bu da daha sonra müəyyən ekoloji problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Halbuki ətraf mühitin ən təməl ünsürləri olan su, hava, torpaq və digər bioloji varlıqlar əslində məhduddur, limitsiz deyildir. [7, s.95]

Təhlükənin ikinci istiqamətini isə ətraf mühitlə bağlı problemlərin sadəcə insanın xaricindəki canlı mühiti təhdid etməklə kifayətlənməyib, məhz insanın öz mövcudluğunu təhdid edən bir mərhələyə gəlməsidir. Bu mövzuda bir çox nümunə qeyd etmək olar. Məsələn, 1952-ci ildə Londonda dörd min insanın həyatını itirməsinə səbəb məhz çirkləndirilmiş hava

şəraiti olmuşdur. 3 dekabr 1984-cü ildə ABŞ-ın "Union Carbide" firmasının Hindistanın Bhopal bölgəsində qurduğu həşəratlara qarşı dərman preparatı istehsal edən fabrikdə səhvən 40 ton metil izosiyanat qazını buraxması isə 18 min adamın ölümünə, 150 mindən çox insanın zəhərlənməsinə yol açmışdır. Digər bir nümunə kimi, 26 aprel 1986-cı ildə 100 minlərcə insanın zərər çəkdiyi Çernobıl hadisəsini qeyd etmək olar. Hadisə Ukrayna SSR-in şimalındakı Pripyat şəhəri yaxınlığında Çernobıl Atom Elektrik Stansiyasının 4 sayılı nüvə reaktorunda baş vermiş fəlakətli nüvə qəzası nəticəsində baş vermişdir. [5, s.125-139] Şübhəsiz, insanlar təbiətlə münasibətdə ekoloji sistemi pozmaq kimi məqsəd güdmürlər. Amma bəzən ya bilgi azlığı, ya da diqqətsizlik və məsuliyyətsizlik ekoloji ahəng etibarilə heç də xoş olmayan böyük fəlakətlərə gətirib çıxara bilər.

Ümumiyyətlə, ekoloji sistemi pozan hadisələr arasında əsasən enerjinin ifrat həddə istehlakı, meşə ərazilərinin və əkin sahələrinin məhv edilməsi, bəzi kimyəvi maddələrin insan mühitində konsentrasiyası, təbiətdə olmayan bəzi süni maddələrin istehsalı, süni gübrələrin intensiv istifadəsi, bəzi maddələrin yer kürəsinin bəzi bölmələrində konsentrasiyası və həmin yerlərdə torpağın və havanın təbii tərkibinin pozulması kimi faktları qeyd etmək olar. Belə hallar təbiətin özünü təmizləmə qabiliyyətinin azalmasına və ekoloji böhranın getdikcə dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. [9, s.296-297]

Bütün bu qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ekoloji ahəngi pozan bir neçə ümumi amildən bəhs etmək olar. Birincisi, ölkələrdə iqtisadi inkişafa paralel olaraq rifah həddinin yaxşılaşması nəticəsində istehsal və istehlak cəmiyyətlərinin formalaşdırılmasıdır. Sözsüz ki, istehsal və istehlak insanın həyatda qalması üçün vacib fəaliyyətlərdən biridir. Amma rifah həddinin və zənginləşmənin yüksək olduğu cəmiyyətlərdə istehsal və istehlak həddinin ifrat səviyyədə artması təbiətin özünü yeniləməyə fürsət tapmayacaq dərəcədə çirklənməsinə səbəb olur ki, bu da nəticədə insan sağlamlığını təhlükəyə atır. Təbii resursların iqtisadi gəlir mənbəyi olaraq həddindən artıq istehlakı, onların istifadə üçün istehsal və emalında ekoloji ahəngi qoruyacaq prinsiplərə riayət edilməməsi, ətraf mühitin çirklənməsinin son həddə yüksəlməsinə, qıyası, ekoloji böhrana səbəb olur.

Ekoloqlar ətraf mühitin çirklənməsinin üç istiqamətdə özünü büruzə verdiyini qeyd edirlər. Bunlardan birincisi-sənayeləşmə, ikincisi-ifrat dərəcədə strukturlaşma, üçüncüsü isə hər gün daha da artan nəqliyyat vasitələrinin səbəb olduğu çirklənmədir. Ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan amillər arasında müasir dövrdə ən çox müzakirə edilən amil sənayeləşmə və onun doğurduğu ekoloji zərərlərdir. Etiraf etməliyik ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bu mənada müəyyən preventiv tədbirlərin görülməsinə və bu istiqamətdə alternativ yolların araşdırılıb təcrübədən keçirilməsinə baxmayaraq, sənayeləşmənin ekologiyaya vurduğu zərərlər hələ də aktualdır. Çünki görülən preventiv tədbirlərlə yanaşı, bu gün hələ də böyük fəsadlar törədəcək silahların hazırlanıb təcrübədən keçirilməsi, neft tullantıları, fabriklər və zavodların baca və borularından çıxan zəhərli qazlar, qurulan atom elektrik və istilik elektrik stansiyaları, məişətdə şüşə qabların yerinə neftdən alınan plastik qabların istehsal və istehlakı ekoloji sistemi və ahəngi pozan ciddi amillərdir. Məsələn, plastik qabların və torbaların istehsalı zamanı təbiətə vurulan zərərlər bir yana, bir çox ölkələrdə onların istehlakından sonra yenidən emal edilməməsi və plastik tullantı miqdarının günügündən daha da artması, həmin tullantıların kimyəvi tərkibinin əsrlərcə pozulmaması və torpağa qarışmaması, məhv edilmək məqsədilə yandırıldıqda isə zəhərli qazların ortaya çıxması kimi gerçəklər nəzərə alınanda mövcud sənayeləşmənin ekosistemimizə nə dərəcədə böyük zərər vurduğu yəqin ki, hər kəs tərəfindən qəbul ediləcəkdir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, ekoloji mühitə zərər vuran ikinci amil ifrat həddə çatan plansız strukturlaşmadır. Burada strukturlaşma ilə yeni şəhərsalma və tikintilər nəzərdə tutulur. Bu, əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrə xas problemdir. Sözsüz ki, ölkələrdə insan sayının artması bunun başlıca amilidir. Hətta bəzi ölkələrdə insan sayının artması həddindən artıq sürətli və çoxdur. Sözsüz ki, insan sayının artması sığınacaq, mənzil, təhsil, qida, iş məkanları, infrastruktur dəyişikliyi və s. kimi ehtiyacları aktual hala gətirir. Bununla birlikdə regionlarda iş imkanlarının və sosial-iqtisadi ehtiyacların təmin edilməsi üçün lazımı şəraitin olmaması və s. kimi amillər insanların şəhərlərə kütləvi axınına səbəb olur. Bütün bunlar isə nəticədə şəhərin ekosistemini iflic edir. Belə ki, şəhərlərə axın edən insanların mənzil ehtiyacı nəzərə alınaraq şəhərin infrastruktur

turuna cavab verməyən plansız bina, müstəqil ev, məktəb, iş yerləri tikilir, yollar salınır. Bütün bunlara şəhərlərdə minik vasitələrinin demoqrafik artıma bağlı olaraq getdikcə artması, onlardan çıxan zəhərli qazlarla havanın daha çox çirklənməsi, alternativ avtomobil yollarının və parklarını tikilməsi, istehlak miqdarının ifrat həddə çatması və buna bağlı olaraq zibil tullantılarının çoxalması, su və tullantı təmizləmə təsisatlarının qurulmaması nəticəsində tullantı su və zibillərin dənizlərə və göllərə axması, istifadə olunmuş plastik qutu və torbaların insanlar tərəfindən dənizlərə, göllərə və çimərlik ərazilərinə atılması kimi faktları da əlavə etsək, yəqin ki, şəhərlərdə su, hava, torpaq və bitki örtüyünü ehtiva edən ekomühitin nə dərəcədə çirkləndiyini təsəvvür etmək bir o qədər də çətin deyil. Qeyd edilməlidir ki, hər hansı bir ərazinin ekosistemi qorumaq üçün həmin əraziyə malik olduğu ictimai, ekoloji və fiziki imkanların fəvqündə yük yüklənməməlidir. Əks halda mənfi nəticələr qaçılmazdır. [6] Ekoloji mühitə mənfi təsir edən amillərdən biri də turizm sektorudur. Belə ki, tədqiqatlar onu göstərir ki, istirahət məkanlarının təsis edilməsi məqsədilə dəniz sahillərində həddindən artıq tikilən kurort obyektləri çox vaxt sudakı bioloji sərvətlərin məhvində səbəb olur. Təəssüf ki, turizmdə ancaq iqtisadi gəlirlər və məşğulluq nəzərə alınır. Halbuki bu məsələdə eyni zamanda ətraf mühitin çirklənməsi və turizm sektorunun yaratdığı sosial xərclər də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, turizm fəaliyyətlərinin sağlam və davamlı olması üçün ziyarət ediləcək bölgə həm sosial və iqtisadi, həm də tibbi və ekoloji baxımdan müvafiq olmalıdır. Turizm layihələrində turizm fəaliyyətlərinin ətraf mühitə təsirinin doğru qiymətləndirilməməsi, regionun və ərazinin infrastruktur daxil, bir sıra imkanlarının nəzərə alınmaması, plansız şəkildə hər gün bir qərarın qəbul edilməsi, infrastruktur sərmayələrinə lazımi əhəmiyyətin verilməməsi, münbit kənd təsərrüfatı torpaqlarının (bəzən də meşə sahələrinin) turizm fəaliyyətləri məqsədilə məhv edilməsi, turizm fəaliyyətlərinin ancaq spekulativ qazanc əldə etmək məqsədi daşması və infrastruktur olmadığından bəzi turizm məkanlarında tullantı sularının dənizə axıdılması nəticədə insan sağlamlığını sual altında qoyacaq ciddi ekoloji problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur.

Bəs, görəsən, bütün bunların səbəbini harada axtarmalıyıq?

Hesab edirik ki, ekoloji mühitin çirklənməsinə səbəb olan bütün

bu neqativ hallar bəzən cəmiyyət üzvlərinin təhsil səviyyəsinin aşağı olmasından, bəzən də təhsil səviyyəsi yaxşı olsa da, bir qrup insanların daha çox şəxsi mənafeyini sosial maraqlardan üstün tutaraq iqtisadi qazanc əldə etmək, gündəlik yaşam istəklərindən irəli gəlir. Müşahidələr onu göstərir ki, ekoloji problemlər müəyyən elmi və siyasi platformalarda müzakirə obyektinə çevrilsə də, təəssüf ki, cəmiyyət üzvləri ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı lazımı həssaslıq göstərmir bu da ekoloji problemlərin gün keçdikcə daha da dərinləşib böyüməsinə səbəb olur.

Tədqiqat və müşahidələr sayəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, ümumiyyətlə, bəşər övladı ekoloji mühitə vurulacaq zərərləri nəzərə almadan çox vaxt öz mənfəətini düşünür. Praqmatist həyat fəlsəfəsinin təzahürlərini həm istehsalda, həm də istehlakda görmək olar. İnsanın daha yüksək gəlir əldə etmək, daha yaxşı şərtlərdə və şəraitdə yaşamaq arzusu ətraf mühitin çirklənməsini artıran ən mühüm amillərdəndir. [3, s.441] İnsanın planetimizdəki varlıqları idarə edən yeganə varlıq olduğunu nəzərə alsaq, dünyanın ekosisteminin bərpasının müəyyən qədər onun əlində olduğunu deyə bilərik. Əgər bəşər övladı bu iş üçün qollarını cırmalamasa, onun ekoloji nizama vurduğu zərərlər son mərhələdə elə onun öz mövcudluğu üçün böyük təhlükəyə çevrilə bilər ki, bu da bəşəriyyətin sonu deməkdir. [12, s.140; 13] Bu mənada inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də ekoloji nizamın qorunması istiqamətində görülən tədbirlər və atılan addımlar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Ekoloji sistemin pozulması ilə əlaqədar problemləri həll etmək üçün ilk növbədə cəmiyyətin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və insanların ətraf mühitə qarşı həssaslığının artırılması istiqamətində çoxspektrli tədbirlərin görülməsi olduqca vacibdir. Buna görə də başda ailə üzvləri olmaqla, məktəbəqədər təlim-tərbiyə müəssisələri, orta və ali təhsil qurumları və müvafiq vətəndaş cəmiyyətlərinin üzərinə mühüm öhdəliklər düşür. Çünki təmiz və yaşana bilən ətraf mühitin insan həyatı üçün əhəmiyyətinə dair dərin şüur ancaq valideynlərin bu istiqamətdəki nümunəvi davranışları, sözügedən qurumların verəcəyi təhsil, aparacağı təbliğat və görəcəyi tədbirlər sayəsində formalaşa bilər. Tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, ətraf mühitə verilən zərərləri minimuma endirmək üçün bir neçə prinsipə əməl edilməsi lazımdır. Belə ki, hər şeydən

əvvəl məişətlə bağlı təməl ehtiyaclarımızın təmin edilməsində mümkün qədər israfdan uzaq durmalıyıq. Bu prinsipə görə, istehlakda orta yolu təqib etmək ətraf mühitin ekosisteminin qorunmasında olduqca vacibdir. Çünki günümüzdə istehlakın ifrat həddə çatması insan tələbatlarını təmin etmək üçün ekosistemə vurulan zərəri daha da artırır. Bu da nəticədə bumeranq kimi insanın həyatı üçün böyük təhlükələrə səbəb olur. Belə ki, ekosistemdə ahəngin pozulması, yaxud ətraf mühitin çirkləndirilməsi aldığımız hava, yediyimiz qida, içdiyimiz su və geydiyimiz geyimə qədər hər şeyə öz mənfi təsirini göstərir ki, bu da nəticədə xəstəliklərin çoxalmasına səbəb olur. Bir sözlə, ekoloji böhran insan sağlamlığı üçün ən böyük təhlükədir. Hesab edirik ki, ekoloji mühitin qorunmasının vacib şərtlərindən biri və ən əsası bəşəriyyətin adil istehlak mədəniyyətinə malik olması, digəri isə istehsalatda ətraf mühitin çirklənməsini mümkün qədər minimalizə etməkdir. Bu mənada qida, içki və məişət üçün zəruri ehtiyaclardan faydalanmaq üçün istehsal edilən vasitələr yenidən maksimum dərəcədə istifadə edilməlidir. Məsələn, plastik, rezin, kağız, dəmir, alüminium və s. kimi məişət vasitələrin istifadədən sonra təkrar emal olunaraq yenidən bazara çıxarılması məqsədəuyğun bir addım olar. Çünki bu metod ölkədə və dünyada iqtisadi səmərəliliyi də artırır bilər. Ekoloji ahəngin qorunması üçün zəruri olan prinsiplərdən biri də yaşadığımız ərazinin bitki örtüyünü və heyvanlar aləmini qorumağımızla əlaqədardır. Nəzərə almalıyıq ki, insan bəzən təməl ehtiyaclarını qarşılamaq, bəzən də sadəcə zövq almaq üçün canlılar aləminə ciddi zərərlər vurur. Təsadüfi deyil ki, bu gün dünyada ekoloji böhranı minimuma endirmək üçün görülən tədbirlərin istiqamətlərindən biri də məhz bitki və heyvanlar aləmini qorumaqla əlaqədardır.

Yekun olaraq onu deyək ki, ətraf mühitin bütün aspektləri ilə qorunması bəşər aləminin daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Ekoloji tarazlığın pozulmasının və çirklənmənin qarşısını almaq uzunmüddətli elmi araşdırmalar, ailədə, məktəbəqədər təlim-tərbiyə müəssisələrində və orta və ali təhsil qurumlarında, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrində aparılacaq ciddi təlim-təbliğat kampaniyaları və maarifləndirici tədbirlər sayəsində mümkün ola bilər. Əks halda övladlarımız yaşıl dünyadan məhrum olacaqlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bayraktar M. İslam ve ekoloji, Ankara: DİB yayınları, 1992.
2. Beck, Ulrich. Weltrisikogesellschaft, auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit, Suhrkamp Verlag, Frankfurt: am Main 2007.
3. Mustafa E. "Çevre Sorunları Karşısında Sorumluluk Etiği", Kalam Araştırmaları Dergisi [Kader], 2015, cilt: XIII, sayı: 1, s. 439-452.
4. Qafarov A. "Yaşamı Anlamlandırma ve İnsanın Yükümlülüğü Ekseninde Helal ve Haramı Yeniden Düşünmek", Helal Kazanç, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi yayınları, 2016, səh. 67-77.
5. Kivılcım E. Akkoyunlu: "Çevre Etiği", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 31. Sayı 1. Mart 1998, səh. 125-139.
6. Məmmədov Q. Azərbaycanın ekoetik problemləri: elmi, hüquqi, mənəvi aspektlər, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2004.
7. Mutluel O. "Kötülük problemi bağlamında çevre kirliliği", 2. Uluslararası çevre ve ahlak sempozyumu bildiriler kitabı, 24-26 Ekim, Adıyaman, 2014, səh. 92-97.
8. Mutluel O. İslam düşüncesinde ahlaki bir kavram olarak "orta-yol" kavramı, AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20. yıl özel sayısı, Bolu: 2012, səh. 239-253.
9. Özdemir, İbrahim. "Çevre Bilincinin Gelişmesinde Çevre Ahlakının Önemi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Özel Sayı, Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan, Ankara, səh. 296-297.
10. Sağlık H. Rıdvan Yılmaz İslamî Bir Çevre Etiğinin İnşasında Tasavvuf, Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD), 2022, sayı: 11, səh. 65-88.
11. Türer C. Pragmatik Çevre Etiği, Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, 15 Mayıs 2008, cilt: 2, səh. 135-146.
12. Türkeri M. "Küresel Çevre Etiği", Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, 15 Mayıs 2008, cilt: 2, səh. 49-54.
13. <https://eco.gov.az/az/ekoloji-siyaset/azerbaycan-respublikasinda-ekoloji-veziyyet> (29.03.2024).
14. <http://greenanarchy.wikidot.com/the-iron-grip-of-civilization-the-axial-age> (29.03.2024).

Анар Гафаров

Анализ факторов загрязнения окружающей среды

РЕЗЮМЕ

Экологические кризисы, такие как загрязнение воздуха, отравление воды и изменения климата, и их последствия обсуждаются сегодня на глобальном уровне с их социальными, политическими и философскими аспектами. Хотя модернизация и индустриализация являются важными историческими событиями с точки зрения развития человеческой жизни, факторы риска, вытекающие из этих двух факторов, весьма негативно влияют на естественные условия жизни человека. Но отметим также, что этот диалектический процесс не исключает возможности минимизации его негативных последствий. Во главе факторов, приводящих к нарушению экологической системы, стоит взгляд человека на окружающую среду. Поэтому, прежде всего, должен формироваться здоровый взгляд на окружающую среду. Формированию такого взгляда послужит правильная организация потребительской культуры, которая является одним из главных факторов экологического кризиса. В этом смысле дошкольные образовательные учреждения, средние и высшие учебные заведения, а также соответствующие гражданские общества, особенно семья, несут важные обязательства.

Anar Gafarov

Analysis of environmental pollution factors

SUMMARY

Environmental crisis such as air pollution, water intoxication and climate changes and its effects are discussed at the global level today with their social, political and philosophical aspects. Although modernization and industrialization are important historical events in terms of the development of human life, the risk factors arising from these two factors have a rather negative effect on the natural life conditions of a person. But let's also note that this dialectical process

does not eliminate the possibility of minimizing its negative effects. At the top of the factors that lead to the disruption of the ecological system is a person's view of the environment. Therefore, first of all, a healthy view of the environment should be formed. The formation of such a view will serve the correct organization of consumer culture, which is one of the main factors of the environmental crisis. In this sense, preschool educational institutions, secondary and higher education institutions, and relevant civil societies, especially the family, have important obligations.

Gunel Malikli

*Head of the Department of Social Psychology,
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS,
PhD in Political Sciences, Associate Professor
gun90845@gmail.com*

YOUTH POLICY OCCUPIES A SPECIAL PLACE IN THE NATIONAL DEVELOPMENT STRATEGY OF PRESIDENT ILHAM ALIYEV

Açar sözlər: gənclər siyasəti, təhsil, elm, dövlət siyasəti

Ключевые слова: молодежная политика, образование, наука, государственная политика

Key words: youth policy, education, science, public policy

One of the most important structural elements of the national development system of Azerbaijan is youth and educational policy. These words of the national leader Heydar Aliyev have the character of a serious program: “We will rely on the strength of the younger generation in governing the state and the society, we will make maximum use of their capabilities”. [1, p.27]

The President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, has made youth policy one of the priority areas of policy implemented today by the Azerbaijani state.

One of the most important foundations for the survival and development of a nation is the country’s youth and the state’s youth policy. Youth is the support and future of the state and society. Youth is the main driving force of society. Raising healthy and educated youth in society means that the next generation will be healthy. In short, youth play an important role in the development of the state. It should also be noted that youth today occupy a greater place and role in the world than at any time in history.

The share of the younger generation in the world population has never been as large as it is now. Thus, currently the number of young people around the world reaches 1.8 billion. On the other hand, youth’s openness to modern knowledge and skills, creative thinking, the ability to

adapt more flexibly to rapid changes, familiarity with innovation, and entrepreneurial abilities increase their role in scientific and technological development.

In our country, much attention is paid to youth policy and youth development. It is for this reason that youth policy occupies a special place in the national development strategy of President Ilham Aliyev.

In the context of the national development strategy, the formation of the younger generation as active citizens in the social structure of society is of great importance.

From the first years of independence, under the leadership and direct initiative of national leader Heydar Aliyev, serious steps were taken in this direction; taking into account the new realities created by the period of independence, the Ministry of Youth and Sports was created in the republic. 1994, to coordinate activities in this area, in February 1996, on February 2, the first Youth Forum was held in our country, on February 2, "Youth Day" was established, the "Golden Book" of young talents, and the "Young Talents Fund" were created.", work with youth has become systematic and consistent. [2, p.191]

During the leadership of the President of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, opportunities for expanding the participation of youth in society have increased in our country, and the projects and programs that they have developed and want to implement have been supported. The Youth Forum was held regularly in 2005, 2008, 2011, 2014, 2018 and 2020. In the field of international cooperation, the initiative and constant activities of various youth organizations have increased significantly.

The main directions of state policy regarding youth are the following:

- Wider use of the potential of youth in nation-building;
- Paying attention to issues of spiritual and moral education of young people, their mental, physical and spiritual development;
- Youth education;
- Ensuring the problem of youth employment;
- State care for talented youth;
- State support for young families and improvement of their living conditions.

As you can see, these areas form a complex, a system as a whole and

unite the most diverse aspects of the life of young people, the most important issues of their formation as a comprehensively developed personality. In 2005, President Ilham Aliyev approved the “State Youth Program of Azerbaijan”. The program provided for strengthening state concern for the development of youth in all spheres of society, taking the necessary measures for their development. [3] Later, the “State Program for the Education of Azerbaijani Youth for 2007-2015” [4] was approved, which provided young people with great opportunities in the field of education.

In 2011, the Youth Foundation began operating under the Ministry of Youth and Sports. In 2017, the “State Program for Youth of Azerbaijan for 2017-2021” was approved by Presidential Decree. In order to promote the achievements of Azerbaijani youth in the field of science, culture, including literature and art, education, youth policy and work with youth, public and socially oriented activities, innovative and entrepreneurial activities, the Presidential Prize for Youth was established in Azerbaijan. Since 2013 [5] and annually, corresponding awards have been given to young people who have shown different results in the field. All this opens the way to more effective implementation of youth policy and active participation of young people in all spheres of society.

Mr. President Ilham Aliyev stands for unlocking the creative and innovative potential of the younger generation, protecting their health, increasing attention to issues of education and employment of youth, developing the effective use of modern information and communication technologies, and the volunteer movement.

The adopted programs related to youth policy pursue only one goal. Training young personnel with high professionalism, forming a healthy, educated and intelligent generation, raising up the younger generation with strong patriotism is the main direction of this policy.

The state's youth policy creates a powerful incentive for the development of young people, directing them to think not only about the problems of today, but also about the future. This policy significantly activates young people and has a significant impact on the formation of their active civic position. The policy pursued by our state regarding youth is based on deep and high humanistic values. The main goal of such

political projects is to create favorable conditions for the spiritual, intellectual and physical development of young people, to help them realize their potential, solve social problems, and ensure the protection of their rights on many issues.

Currently, the youth of Azerbaijan live a vibrant life based on their entrepreneurial spirit and deep social and cultural foundations. The interests and needs of young people are being studied more seriously, and the rules for paying them are gradually being improved. There is already a strong legislative framework for youth development, and work to optimize it continues. At the same time, both the general principles of social protection of youth and a differentiated approach to the problems of its various groups and layers are closely related. Today, youth policy in our country is consistent. The trust placed in young people creates a reliable environment for the future of our country.

As a result of government policy, youth have already begun to act as a driving force in many processes. Young personnel are attracted to public administration, while the energy and potential of young people are successfully used, and they are given a chance to gain experience. An environment of equal opportunities is being created for the promotion of young personnel, the realization of their potential, knowledge and skills, and comprehensive measures are being implemented in this direction. The holding of the Yukselis competition in 2019 by presidential decree is one of the results of the attention paid to young personnel by public administration. With the help of the “Yukselis” competition, established by the Decree of the President of Azerbaijan dated July 26, 2019, promising managers with a high intellectual level and managerial qualities were identified among young people and included in the personnel reserve bank.

Azerbaijani youth, as the most active part of our society, is becoming the driving force of sustainable development. Structural reforms are being carried out, which are characterized as a new stage in the country's development, and personnel changes that are adequate to the new challenges. At the new stage, serious responsibility is placed on young people.

The references:

1. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslik. /– Bakı: “Elm və təhsil”, – 2010, - 550 s.
2. Məlikli G. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf sistemində gənc nəslin rolu// Gənc tədqiqatçı. Elmi-praktiki jurnal, ISSN 2409-4838. -2019, V cild, -№1, -s.190-196.
3. Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramının (2005-2009- cu illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [Elektron resurs]
/ URL:<https://e-qanun.az/framework/10692>.
4. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”na əsasən Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində təhsil haqlarının ödənilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı [Elektron resurs]
/ URL:<https://e-qanun.az/framework/160360>.
5. Gənclər üçün Prezident Mükafatının təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/26131>
6. Ələkbərov U. İnnovativ idarəçilik güclü dövlətin təməlidir [Elektron resurs]
/ URL:<https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/innovativ-idarecilik-guclu-dovletin-temelidir-1624398699>.
7. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. / İ.Əliyev. Doxsanıncı kitab, oktyabr 2018 - noyabr 2018, –Bakı: Azərnəşr, -2019, -392 s.
8. Опубликован проект документа “Ключевые направления развития российского образования для достижения Целей и задач устойчивого развития в системе образования” до 2035 г. [Электронный ресурс].
<http://edu2035.firo-nir.ru/index.php/stati-opublikovannye-uchastnikami-soobshchestva/86-klyuchevye-napravleniya-2035>
9. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. / İ.Əliyev. İyirmi altıncı kitab, avqust 2007 - oktyabr, 2007, –Bakı: Azərnəşr, -2015, -400 s.
10. Order of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic

Development” [Electronic resource]

/ URL: <https://president.az/en/articles/view/50474>

Günel Məlikli

Prezident İlham Əliyevin milli inkişaf strategiyasında gənclər siyasəti xüsusi yer tutur

XÜLASƏ

Bir xalqın, millətin yaşaması, inkişafı üçün ən əhəmiyyətli təməllərdən biri də ölkənin gəncləri, dövlətin gənclər siyasətidir. Gənclər dövlətin, cəmiyyətin dayağı, gələcəyidir. Gənclik eyni zamandan cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Cəmiyyətdə sağlam və savadlı gənclərin yetişməsi gələcək nəslin sağlam olması deməkdir. Bir sözlə, gənclər dövlətin inkişafında önəmli rol sahibidirlər.

Гюнель Маликли

Молодежная политика занимает особое место в национальной стратегии развития Президента Илгاما Алиева

РЕЗЮМЕ

Одной из важнейших основ выживания и развития нации является молодежь страны и молодежная политика государства. Молодежь – это опора и будущее государства и общества. Молодежь является основной движущей силой общества. Воспитание в обществе здоровой и образованной молодежи означает, что следующее поколение будет здоровым. Одним словом, молодежь играет важную роль в развитии государства.

Telman Quliyev
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun "Heydər Əliyevin siyasi
irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi"
şöbəsinin elmi işçisi

AZƏRBAYCANIN STRATEJİ HƏDƏFLƏRİ: YENİ "YAŞIL ENERJİ DƏHLİZİ"

Açar sözlər: *tranzit, maliyyə, enerji dəhlizi, kredit, boru xətti, yaşıl enerji, Avropa İttifaqı.*

Ключевые слова: *транзит, финансы, энергетический коридор, кредит, трубопровод, зеленая энергетика, Европейский Союз.*

Keywords: *transit, finance, energy corridor, credit, pipeline, green energy, European Union.*

Xülasə

"Azərbaycanın strateji hədəfləri: yeni "yaşıl enerji dəhlizi" mövzuna həsr olunmuş məqalədə ölkəmizlə Avropa arasında yeni "yaşıl enerji" dəhlizinin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu da faktlara əsaslanaraq araşdırılmışdır. Ölkəmizlə Səudiyyə Ərəbistanının "ACWA Power" şirkəti arasındakı hədəflərə çatmaq üçün imzalanan regionun ən iri Külək Elektrik Stansiyasının (KES) bu məqsədlə tikintisi davam (Xızı-Abşeron zonalarında) etdirilir. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin (BƏƏ) "Masdar" şirkəti ilə imzalanan müqavilədə isə "Qaradağ" Günəş Elektrik stansiyasının (QES) tikintisi nəzərdə tutulurdu ki, artıq bu stansiyada inşa işləri başa çatdırılmışdır. Azərbaycanın hədəflədiyi (Gürcüstan, Rumıniya, Macarıstan və s.) Avropa ölkələrinə uzunluğu 1195 km olan (1100 km sualtı və 95 km yerüstü) "yaşıl enerji dəhlizi" Avropa ölkələrinə bərpaolunan enerjinin təhlükəsiz olaraq ötürülməsini təmin edəcəkdir.

Azərbaycan neft-qaz ölkəsi olaraq tanınsa da bərpaolunan enerji mənbələrinə görə də yüksək potensiala malikdir. Araşdırmalara görə, ölkəmizdə bərpaolunan enerji mənbələrinin texniki potensialı dənizdə 157 qiqavat, quruda isə 135 qiqavat həcmində dəyərləndirilir. Həmçi-

nin “yaşıl enerji” mənbələrinin iqtisadi potensialı 27 qiqavat: o cümlədən günəş enerjisi 23000 meqovət, külək enerjisi üzrə 3000 meqovət, bioenerji potensialı 380 meqovət, dağ çaylarının su sahələri potensialı 520 meqovət həcmində qiymətləndirilir. (1)

Dünyanın enerji xəritəsini otuz il bundan əvvəl (20 sentyabr 1994-cü il, “Əsrin müqaviləsi” ilə dəyişməyə müvəffəq olan ölkəmiz 44 günlük Vətən savaşından sonra özünün bərpaolunan enerji potensialı (yuxarıda sadalanan rəğəmlərə rəğmən) ilə də yenidən dünya enerji gündəmində gələcək uğuruna şübhə etmədiyimiz bir mövqe ortaya qoydu. Belə ki, 2021-ci il fevralın 2-də “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” ilə bağlı Sərəncam ölkə başçısı İlham Əliyev tərəfindən təsdiqləndi və bununla da ölkəmizdə bərpaolunan enerji istehsalı siyasətinin strateji təməli qoyulmuş oldu. Sözügedən sənəddə beş əsas Milli Prioritetdən bəhs olunur ki, bunlardan da biri “təmiz ətraf mühit” və “yaşıl artım”la bağlıdır.

Xatırladaq ki, “yaşıl” iqtisadiyyata keçid mərhələsini şərtləndirən həmin sərəncamın imzalanmasına qədər Azərbaycanın Energetika Nazirliyi ilə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının “ACWA Power” ilə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin (BƏƏ) “Masdar” şirkətləri arasında bərpaolunan enerji üzrə pilot layihələrin reallaşdırılması üzrə birgə müqavilələr imzalanmışdı. “Xızı-Abşeron” Külək Elektrik Stansiyasının (KES) təməlqoyma mərasimi isə 2022-ci il yanvarın 13-də Bakının Gülüstan sarayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının energetika naziri, şahzadə Əbdül Əziz bin Salman Əl-Saudun iştirakı ilə baş tutmuşdur. İlk hesablamalara görə, stansiyada ildə 1 milyard kv/saat elektrik enerjisi istehsal olunacaq ki, bu da il ərzində 220 milyon kubmetr təbii qaza, 400 min tondan artıq karbon emissiyasının atmosferə atılmasının qarşısını almağa şərait yaradacaq. Digər tərəfdən, maraqlı cəhət odur ki, alınan enerji hesabına 300 min evi elektrik enerjisi ilə təmin etmək mümkün olacaqdır. Hazırda tikintisi davam etdirilən - regionun ən böyük “yaşıl enerji” qurğularından biri olan - bu stansiyada işlərin xeyli hissəsi tamamlanmaq üzrədir və əsasən mühəndislik, mobilizasiya məsələləri plana uyğun icra olunur. İcraçı şirkət tərəfindən bu ilin avqust ayında stansiyanın vacib qurğularından sayılan turbinlərin ilk partiyasında artıq Bakı Beynəlxalq Dəniz Tica-

rəti limanına (Ələt qəsəbəsi) gətirilmişdir. “ACWA Power” şirkətinin Mərkəzi Asiya üzrə regional direktoru Abid Malik stansiyanın tikintisi və istismarı zamanı ətraf mühitə təsirlərinin minimuma endirilməsi istiqamətində görülən tədbirlərdən danışarkən bu layihənin Azərbaycanın az karbonlu iqtisadiyyata keçidində mühüm amil olacağını, bu qurğunun qalıq yanacaqlardan asılılığı, eyni zamanda karbon emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan yaradacağını, bunun da ölkəmizin karbon emissiyalarının azaldılması üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində vacib rol oynacağını vurğulamışdır.

Qeyd edək ki, tikinti və istismar mərhələsində minimal təsir ön plana çəkilmişdir. Bu da ətraf mühitin mühafizəsi, sosial sahə və biomüxtəliflik üzrə dünyada qarşıya qoyulan ən yüksək standartlara cavab deməkdir. Şirkət təmsilçisinin qeyd etdiyinə görə, artıq ətraf mühitə və cəmiyyətə dəyəcək təsirin qiymətləndirilməsi çərçivəsində aparılan əsas tədqiqatlar tamamlanmışdır ki, buraya biomüxtəliflik, hava keyfiyyəti, səs-küy, torpaq, suyun keyfiyyəti və sosial-iqtisadi şərtlər kimi vacib amillər daxildir. Potensial təsirlərin minimuma endirilməsindən ötrü mühüm tədbirlərin görülməsi ilə yanaşı, layihəni icra edərəkən şirkətin yerli iş imkanları yaratmaq, texniki bacarıqları inkişaf etdirmək, eyni zamanda infrastrukturunu təkmilləşdirməklə, icmaların inkişafını dəstəkləməkdə maraqlı olduğu diqqət çəkicidir. Misal olaraq, tərəflərlə aparılan geniş məsləhətləşmələrdən sonra Abşeronun Sitalçay, Xızının Çaylı kəndlərinin nümayəndələri, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyini əhatə edən icmaların inkişafı üzrə Komitələrin yaradılması mümkün olmuşdur ki, bu Komitələr də icmaların inkişafı və investisiya proqramlarına dəstək məqsədi daşıyır.

Layihənin icrası zamanı “ACWA Power” vəhşi quşların qorunmasından ötrü “İdentifight” kimi qabaqcıl texnologiyalar sistemindən istifadə etməyi və beynəlxalq standartlara, yəni Dünya Bankının, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının, eləcə də Avropa İnkişaf və Təşkilat Bankının qarşıya qoyduqları tələblərə cavab verməyə çalışır...

“Xızı-Abşeron” Külək Elektrik Stansiyasının (KES) Abşeron rayonunun “Zona-1” və Xızı rayonunun “Xızı-3” adlanan ərazilərində inşası nəzərdə tutulmuşdur ki, burada da külək yığını əsas götürülərək yerləşdirmə aparılacaqdır. 25 il müddətinə “tikinti-sahiblik-istismar”

(BOO-Build-Own-Operate) prinsipi ilə fəaliyyət göstərəcək tikinti şirkəti “ACWA Power”-in özü tərəfindən idarə ediləcəkdir. 240 meqovatlıq külək qurğusunun tikintisi üçün ötən müddət ərzində 300 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait ayrılmışdır və bu layihə şirkətin öz ölkəsindən kənarında yatırdığı ən böyük investisiyadır. (3)

2022-ci il martın 15-də isə Səudiyyə Ərəbistanının “Masdar” şirkəti ilə “Qaradağ” Günəş Elektrik Stansiyasının (GES) Bakıda təməlqoyma mərasimi keçirilmişdi. Həmin mərasim çərçivəsində “Masdar” şirkəti ilə 4 anlaşma memorandumu imzalanmışdı. Bu da şirkətin ölkəmizdə 230 meqovət gücündə “Qaradağ” Günəş Elektrik Stansiyasının tikintisini nəzərdə tuturdu. Stansiyanın ildə yarım milyard kilovat saat elektrik enerjisi istehsal etməyə, atmosfərə atılan tullantıların isə ildə 200 min tondan çox azalmasına imkan verəcəyi gözlənilir ki, artıq “Masdar” bu layihənin icrasını başa çatdırmışdır...

Maraqlıdır ki, hazırda Avropanın on ölkəsinə mavi qaz ixrac edən ölkəmiz Xəzərdən başlayaraq Qara dənizdən keçməklə 1195 kilometr uzunluğunda yeni bir “yaşıl enerji” dəhlizi layihəsinin həyata keçirilməsi üzərində fəal iş aparır. Bu layihə “Xəzər-Qara dəniz – Avropa “yaşıl enerji” xətti kimi 1100 kilometr suyun altı ilə, 95 kilometr isə quru xətti ilə inşa olunacaqdır. Dəhliz reallaşdıqdan sonra deyilən marşrut üzrə 4 qıqovata qədər “yaşıl enerji”nin Avropa İttifaqı ölkələrinə ötürülməsi mümkün olacaq. Eyni zamanda, Avropa İttifaqı ölkələrinə Xəzər regionundan “yaşıl hidrogen”in çatdırılması məqsədilə sistemin yaradılması da nəzərdə tutulur ki, bu layihənin də texniki-iqtisadi əsaslandırılması sonuncu mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu ilin sonuna hazır olacaq texniki-iqtisadi əsaslanmanı İtaliyanın CESI şirkəti həyata keçirir. İtaliya və Azərbaycan isə uzun illərdir strateji tərəfdaşlar kimi fəaliyyət göstərir. 2018-ci ildə bu ölkənin Prezidenti Matarella ölkəmizə işgüzar səfər etmiş, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də 2020-ci ildən bəri dost ölkəyə üç səfərdə olmuşdur. Bu il sentyabrın 6-da dost və tərəfdaş ölkə olaraq İtaliyada keçirilən Beynəlxalq Çernobbio Forumunda iştirakı zamanı ölkə başçısı “Yeni geosiyasi şəraitdə Azərbaycanın rolu” adlı sessiyada çıxış etmişdir. Prezident İlham Əliyev öz çıxışında Romadan İtaliyaya gəldiyini, ölkə başçısı Matarella və Baş nazir Meloni ilə forum qabağı bir çox sahələri əhatə edən ikitərəfli münasibətlərin strateji xarak-

terini təsdiq edən görüşlər keçirdiyini vurğulamışdır.

İkinci dəfə bu Foruma dəvət aldığıni məmnunluqla xatırladan ölkəmizin başçısı on il əvvəl qəbul edilən tərəfdaşlıq bəyannaməsinin uğurlu icrasından, İtaliya Azərbaycan arasında 16 milyard ABŞ dollarına çatan ticarət dövriyyəsi, bu dost ölkənin Azərbaycanın bir nömrəli neft və ikinci qaz təchizatçısı olduğundan danışmışdır. Prezident İlham Əliyev onu da vurğulamışdır ki, “bu gün enerji təchizatı onu aydın şəkildə nümayiş etdirir ki, enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin ayrılmaz parçasıdır. Azərbaycandan İtaliyaya dək uzanan Cənub Qaz Dəhlizi adlanan 3500 kilometrlik inteqrasiya edilmiş boru kəməri sistemi bu gün on ölkənin enerji təhlükəsizliyini təmin edir...”

Mən giriş sözümlü ikitərəfli münasibətlərin əhəmiyyətinin vurğulanması ilə başladım. Çünki bu onun göstəricisidir ki, münasibətlər qarşılıqlı etimad və hörmət, qarşılıqlı maraqların nəzərə alınması üzərində qurulursa, o zaman tərəqqinin şahidi olur. Bu, bir-birindən uzaqda, fərqli qitələrdə yerləşən ölkələr arasında münasibətlərin necə qurulmalı olduğunun nümunəsidir”. (2)

Sözündən layihənin reallaşmasına maraqlı göstərən ölkələrdən biri kimi Macarıstan Baş naziri Viktor Orbanın mətbuat katibi Z.Kovaç “X” sosial şəbəkəsində ölkəsinin Xarici İşlər Naziri Peter Siartoya istinadla Azərbaycan, Gürcüstan, Macarıstan və Rumıniyadan olan enerji operatorlarının “yaşıl enerji” sahəsində tezliklə yeni tərəfdaşlıq haqqında (yenilənmiş) saziş imzalamağı planlaşdırdıqları barədə məlumat vermişdir. O, Azərbaycan-Gürcüstan-Avropa Qara dəniz vasitəsilə “yaşıl enerji” dəhlizinin reallaşdırılacağı tədbirdə Gürcüstan və Azərbaycandan yeni enerji mənbələrinin hesabına Macarıstanın da enerji istehlakında dayanıqlılığın artacağına zəmin yaranacağını bildirib. Yəni layihədə iştirakçı ölkələrin elektrik enerjisi şirkətlərinin birgə müəssisə yaratmaq istəkləri “yaşıl enerji” sahəsində yenilənmiş sazişin imzalanmasını özündə ehtiva edir.

Paytaxt Buxarestdə “Azərbaycan, Gürcüstan, Macarıstan və Rumıniya arasında “yaşıl enerji”nin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş”in icrası məqsədilə Nazirlər-Rəhbər Komitənin səkkizinci iclası keçirilmişdir. Həmin toplantıda Azərbaycan tərəfdən Energetika Naziri Pərviz Şahbazov, Rumıniyadan Energetika Naziri

Sebastian Ioan Burduja, baş katib Mirça Abrudeam, Gürcüstandan Baş nazirin birinci müavini, iqtisadiyyat və davamlı inkişaf naziri Levan Davitaşvili, Macarıstandan isə xarici işlər və ticarət naziri Peter Siyarto, həmçinin Bolqarıstan, Avropa Komissiyası, ötürücü sistem operatorları və CÉSİ şirkətinin nümayəndələri iştirak etmişlər. Energetika nazirliyindən bildirilmişdir ki, həmin toplantıda layihənin CÉSİ (İtaliya) şirkətinin həyata keçirdiyi texniki-iqtisadi əsaslandırmanın cari vəziyyəti, birgə müəssisənin təsis edilməsi ilə bağlı görülən işlər “yaşıl enerji” dəhlizinin fiber-optik komponenti, Bolqarıstanın bu layihəyə inteqrasiya imkanları və digər vacib məqamlar müzakirə obyektinə olmuşdur. “Xəzər-Qara dəniz-Avropa Yaşıl Enerji Dəhlizi” layihəsinin texniki-iqtisadi əsaslandırmasının ilkin nəticələrinin təqdimatının bu ilin noyabrında Bakıda keçiriləcək COP-29 çərçivəsində planlaşdırıldığını qeyd edən Energetika Naziri Pərviz Şahbazov, həmçinin layihənin statusu, digər komponentləri, atılacaq növbəti addımlar, eləcə də Mərkəzi Asiya ölkələri ilə Azərbaycan arasında qurulacaq “yaşıl enerji” dəhlizinin inkişafı ilə bağlı fikirlərini bölüşmüşdür. Həmin toplantıda layihəni maliyyələşdirəcək - Yaşıl Enerji Dəhlizi Enerji Şirkəti adlı yeni birgə müəssisə təsis edilmişdir ki, bu müəssisə texniki-iqtisadi əsaslandırmanın hazırlanması və icrası proseslərinə nəzarətə məsul, iştirakçı ölkələr tərəfindən həvalə edilən tədbirləri həyata keçirən qurum kimi fəaliyyət göstərəcək. Toplantıdan sonra Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstanın sistem operatorları (“AzərEnerji”, “Gürcüstan Dövlət Elektrosistem”, “Transelectrica”, “MVM”) arasında Buxarestdə birgə müəssisənin yaradılmasını nəzərdə tutan “Səhmdar müqaviləsi, eləcə də iclasın yekunlarına dair protokol imzalanmışdır, eyni zamanda, birgə müəssisə müəyyən ediləcək müddət ərzində layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının tamamlanmasından ötrü məsləhətçi şirkətlə birgə prosesləri sürətləndirməklə nazirlərin növbəti iclasına qədər, müəssisənin fəaliyyət planının hazırlanmaqla və layihə üzrə biznes modellərlə bağlı məsləhətləşmələrə başlanması tövsiyə edilmişdir. (4)

Qara dənizin dibi ilə çəkiləcək elektrik kabelinin optimal xarakteristikası müəyyən edilərək, tikinti xərcləri hesablanmaqla təhlillər aparılıb. Kabel xəttinin inşa olunacağı dəniz dibinin geotexniki, geofiziki, ekoloji və arxeoloji tədqiqatlarının aparılmasından ötrü zəruri işlərin

təsviri və tenderlə bağlı texniki tapşırıqlar tərtib olunmuşdur.

Maraqlı faktlardan biri də budur ki, Dünya Bankının İcraçı Direktorlar Şurası layihənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq elektrik enerjisi və bərpaolunan enerji mənbələri proqramı vasitəsilə layihənin maliyyələşdirilməsi məqsədilə 35 milyon ABŞ dolları həcmində kredit ayrılması barədə qərarını təsdiqlənmiş, Şərq Tərəfdaşlıq Planına əsaslanaraq Avropa İttifaqı isə layihənin reallaşmasından ötrü 2,3 milyard avro kredit ayırmaq niyyətini bəyan etmişdir. Digər bir beynəlxalq maliyyə qurumu – Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı da “yaşıl enerji” dəhlizinin yaradılmasında maraqlı olduğunu və bu istiqamətdə müzakirələrə başladığını açıqlamışdır.

Ən nəhayət, tam qətiyyəti ilə inanırıq ki, bütün istiqamətlərdə özünə yaşıl işıq yandıran “Xəzər-Qara dəniz – Avropa “yaşıl enerji dəhlizi” yaxın zamanlarda reallığa çevriləcək və ölkəmizə yeni uğurlar gətirəcək...

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4-cü Sənaye İnqilabı dövründə “Yeni Media” mövzusunda keçirilən “Şuşa Qlobal Media Forumunda çıxışı.

<https://prezident.az/az/articles/view/60544>

2. “Xalq qəzeti”, 5 sentyabr 2024-cü il, № 192.

3. “Heydər Əliyevin siyasi irsi və Azərbaycançılıq” (III kitab). Bakı, “Elm və təhsil”, 2022-ci il, səh. 139-145 (s.166).

4. “Xalq qəzeti”, 6 sentyabr 2024-cü il, № 193.

Тельман Кулиев

***Стратегические цели Азербайджана:
новый «зеленый энергетический коридор»***

РЕЗЮМЕ

В статье, посвященной теме «Стратегические цели Азербайджана: новый «зеленый энергетический коридор», предусмотрено создание нового коридора «зеленой энергии» между нашей страной и Европой, который был исследован на основе ряда

фактов. В этих целях (в Хызы-Абшеронской зоне) продолжается строительство крупнейшей в регионе ветроэлектростанции (ВЭС), подписанное для достижения целей между нашей страной и саудовской компанией «ACWA Power». Контракт, подписанный с компанией «Масдар» Объединенных Арабских Эмиратов (ОАЭ), предусматривал строительство солнечной электростанции (ГПЗ) «Карадах», которое уже завершено. «Зеленый энергетический коридор» длиной 1195 км (1100 км под водой и 95 км над землей), намеченный Азербайджаном (Грузия, Румыния, Венгрия и т.д.), будет обеспечивать безопасную передачу возобновляемой энергии в европейские страны.

Telman Guliyev

Strategic goals of Azerbaijan: a new "green energy corridor"

SUMMARY

The article devoted to the topic Strategic goals of Azerbaijan: "a new green energy corridor" provides for the creation of a new green energy corridor between our country and Europe, which was investigated on the basis of a number of facts. For these purposes (in the Khizi-Absheron zone), the construction of the region's largest wind farm (WPP), signed between our country and the Saudi company ACWA Power, continues. The contract signed with the Masdar company of the United Arab Emirates (UAE) provided for the construction of the Karadakh solar power plant (GPP), which has already been completed. The 1,195 km long "Green Energy Corridor" (1,100 km underwater and 95 km above ground), planned by Azerbaijan (Georgia, Romania, Hungary, etc.), will ensure the safe transfer of renewable energy to European countries.

Bahar Məmmədova

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri
mammadovabahar@yahoo.com

MİLLİ EKOLOJİ SİYASƏT – AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT SİYASƏTİNİN İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: *Yaşıl dünya, cəmiyyət, ekologiya, ekoloji siyasət, ekoloji tərbiyə, təbiət*

Ключевые слова: *Зеленый мир, общество, экология, экологическая политика, экологическое образование, природа*

Key words: *Green world, society, ecology, environmental policy, environmental education, nature*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 2024-cü il ölkəmizdə “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilib. Sərəncamda qeyd olunur ki, Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilib. [4] Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır. Bundan əlavə, yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli Azərbaycanın enerji siyasətində üstünlük təşkil edir.

Yaşadığımız insan cəmiyyəti formalaşandan bəri səhiyyə və təbiəti mühafizə məsələləri cəmiyyətin prioritetləri sırasındadır. Təbiəti və ətraf mühiti qorumaqla digər canlılar qarşısında əsas məsuliyyətimiz həm öz cəmiyyətimizə, həm də gələcək nəsillərə daha sağlam dünya bəxş etməkdir. Buna nail olmaq üçün hər kəs təbiəti və ətraf mühiti qorumaq su və elektrik enerjisinə qənaət etməyin vacibliyini dərk etməlidir. Hər kəs bu istiqamətdə müəyyən addımlar atmalıdır ki, bu da hər bir vətəndaşdan məsuliyyətli olmağı tələb edir. Məsələn, ilk öncə su olmayan yerdə həyat olmayacağına dərk etməliyik və nəzərə almalıyıq ki, indi topladığımız hər damcı suya gələcəkdə ehtiyacımız olacaq. Bunun üçün ekoloji tərbiyənin düzgün

aparılması əsas şərtlərdən biridir.

Ekoloji tərbiyə ətraf mühitin dərk olunması və təbiətə qayğı ilə yanaşmanın formalaşması proseslərindən keçir. Ekoloji cəhətdən savadlı insan dərk etməlidir ki, təbiət də onun özü kimi canlıdır. Təbiət güclüdür, ancaq bu güc tükənməz deyil. Təhsil ocaqlarında ekoloji təhsilin gücləndirilməsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, uşağa kiçik yaşlarından təbiətə qayğı ilə yanaşmanı aşılamaqla biz onun şəxsiyyətinin formalaşmasına ciddi təkan vermiş oluruq. Başqa sözlə, yeni nəsildə vətəndaş şüurunun formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri də məhz ekoloji təhsil və tərbiyə olmalıdır. Bu yolla gəncləri doğma torpağı və təbiəti sevməyə, ətraf mühitə biganəlikdən qaçmağa öyrədə bilərik. Məhz bu yolla ekoloji təfəkkürü dərinləşdirmək mümkündür. [5]

“Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” təkcə ölkəmiz deyil, bütün dünya üçün global çağırışdır. Ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji problemlər hər zaman diqqət mərkəzindədir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi, ekoloji problemlərin həlli, ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində də mühüm işlər görülür. Ətraf mühitin mühafizəsi, insanların sağlam, təbii mühitdə yaşaması və ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması məqsədilə ölkəmizdə aparılan yaşıllıqların artırılması işləri mühüm yer tutur.

Yaşadığımız təbiəti qorumaq və dolayısı yolla çirkləndirdiyimiz ətraf mühiti mümkün qədər yaxşılaşdırmaq və qorumaq hər kəsin borcudur. Hər birimiz yumruq kimi birləşməli, ümumi məqsəd uğrunda çalışmalıyıq. Təbiəti qorumağa sərf etdiyimiz vaxt bizi təbiətə daha da yaxınlaşdıracaq.

Ətraf mühitin çirklənməsi və iqlim dəyişikliyinə təsirləri daha aydın göründükcə insanlar yaşadıkları yerləri dəyişdirmək ehtiyacı hiss etməyə, zaman keçdikcə hər kəs ətraf mühitin sağlamlığının, təbiətin mövcudluğunun, onun insan orqanizminə birbaşa və güclü təsirinin əhəmiyyətini daha aydın dərk etməyə başlayır. [3]

Təbiətin bərpası və yaşıl dünyanın inkişafı istiqamətində atılacaq ilk addımlardan biri Qarabağdan başlayır. Hazırda işğaldan azad olunan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ölçüyəgəlməz işlər – “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd”, alternativ enerji layihələri həyata keçirilir. Sözsüz ki, 2024-cü ilin Azərbaycanında “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunması ölkəmizin bu istiqamətdə apardığı işlərə daha da təkan verəcək.

Meşə örtüyünün bərpası, minalanmış ərazilərin təmizlənməsi, təmizlənməmiş ərazilərdə yaşıl sanitar qovşaqların salınması və s., eyni zamanda bu gün istifadə etdiyimiz klassik enerji mənbələri yerinə günəş panelləri və enerjisindən istifadə etmək daha məqsəduyğun görünür. [6]

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış çərçivəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də məhz həmin ərazilərdə təbii və keyfiyyətli ekosistemin, bioloji müxtəlifliyin, habelə nadir və itməkdə olan bitki növlərinin bərpa edilərək sağlamlaşdırılmasıdır. Bu ərazilərdə müasir yanaşmaların tətbiqi əsasında unikal meşə fondunun və mühafizə olunan təbiət komplekslərinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi bütövlükdə regionun “yaşıl zona”ya çevrilməsinə şərait yaradacaqdır. Artıq işğaldan azad olunan ərazilərdə ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və təbii sərvətlərdən dayanıqlı istifadənin təmin edilməsi, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin, nadir təbiət komplekslərinin və obyektlərinin təbii vəziyyətdə qorunub saxlanması istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər sürətlə davam edir.

Minalanmış ərazilərlə hərbi sənayenin mövcud olduğu, müharibənin davam fəaliyyətinin etdiyi və ya yenidən başa çatdığı ölkələrdəki vəziyyət iqlim dəyişikliyinə təsir edən mühüm amillərdən biridir. Meşələrin kütləvi qırılması torpaq və bitki örtüyünün məhvini səbəb olur. Bu, faunanın məhvi deməkdir. Torpaq tükənən resurs olsa da, bərpa olunan hesab olunur. Lakin bu təbii sərvətin bərpası yüz illər vaxt tələb edir. Belə amillər həm də iqlim dəyişikliyinə, yəni karbon qazının artmasına səbəb olur. Qeyd olunan proseslər yaşıl dünyaya mane olan proseslərdir. Bunun üçün günəş enerjisi, Xəzər dənizindən gələn su enerjisi kimi alternativ resurslardan istifadə, külək dəyirmanlarından əldə edilən külək enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsi yaşıl dünyaya doğru mühüm addımlardır.

Sözgedən sərəncam ölkəmizin elm sahəsi qarşısında da müvafiq vəzifələr qoyur. Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsir və inkişafının ahəngdarlığı üçün elm, təhsil və mədəniyyət sistemi bütövlükdə elə qurulmalıdır ki, o, insan və təbiətin, həyat və sağlamlığın mütləq dəyərlər kimi dərk olunmasına xidmət edən yeni mənəvi meyarların formalaşdırılmasında təməl rolunu oynasın. Belə vacib problemin həlli bir sıra çətinliklərlə, o cümlədən təhsil problemi ilə sıx şəkildə bağlı olduğundan ekoloji maarifləndirmə işi cəmiyyət və təbiət arasında yaranmış ziddiyyətlərin həllinə elmi yanaşma kontekstində daha çox aktualıq kəsb edir. Hazırda ölkəmizin ictimai-siyasi, iq-

tisadi və mədəni həyatında baş verən müsbət dəyişikliklər öz növbəsində respublikada yaşayan insanların şüuru, düşüncəsi, dünyagörüşü və davranışında, vətənin təbiətinə, flora və faunasına, ətraf mühitin qorunmasına münasibətlərdə kreativ düşüncə, yəni yaradıcı təfəkkür nümayiş etdirilməsini ön plana çıxarır. Məhz bu səbəbdən böyüyən gənc nəslin sağlamlığının təmin edilməsi üçün bu sahədə peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [1, s.9]

Sərəncama müvafiq olaraq “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” kontekstində, son illər, xüsusilə iqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirlərini azaltmaq və dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün alternativ enerji mənbələrindən istifadə və yeni “yaşıl texnologiyalar”a keçid sürətlənib. Dünyanın hər yerində olduğu kimi, qarşıdakı bir neçə ildə ölkəmizdə də iqlim dəyişikliklərinin fəsadlarına qarşı mübarizədə ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi, ətraf mühitlə bağlı yeni texnologiyaların tətbiqi əsas prioritetlərdən biri olacaqdır.

Müstəqillik illərində ölkəmizdə ekoloji tarazlığın qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizlik sahəsində əsaslı dönüş yaranmış, təbii ehtiyatların, o cümlədən faydalı qazıntıların, su, torpaq, hava kimi insan həyatı üçün əvəzsiz təbii nemətlərin, meşə ehtiyatlarının, canlı aləmin mühafizəsi həmişə bu sahənin prioritet məsələləri olub. Hazırda ekoloji təhlükəsizlik bütün dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas məsələlərdən biridir. Qlobal iqlim dəyişikliyi, torpaqların səhrələşməsi prosesləri və təmiz içməli su çatışmazlığı əksər ölkələrin diqqət mərkəzindədir. Bununla bağlı BMT-nin 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri sırasında mühüm nüanslar öz əksini tapıb. Daha dəqiq desək, 6-cı məqsəd su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin və su təchizatı, sanitariya və gigiyenaya çıxışın zəruriliyindən, 13-cü məqsəd iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədən, 15-ci məqsəd isə quru ekosistemlərinin qorunması və bərpa edilməsinin, meşələrdən səmərəli istifadənin, səhrələşməyə qarşı mübarizənin, habelə torpaqların deqradasiyasının dayandırılmasının zəruriliyindən bəhs edir. [2, s.5]

Dünyada mövcud olan 11 iqlim tipindən 9-na ölkəmizdə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan cənubda subtropik ağaclarına və meyvələrinə, şimalda isə alp buzlaqlarına görə unikal bir ölkə kimi dünyada məşhurdur. Bu iqlim xüsusiyyətləri Qafqazda təbiətin flora və faunasının zəngin, canlı

müxtəlifliyini təmin edir.

Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi və iqlim dəyişikliyinə qarşısının alınması istiqamətində böyük addımlar atılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə bağlı imzaladığı Sərəncam, əslində, bir çağırışdır. Gələn ilimizin ətraf mühit baxımından çox zəngin il olması, COP29-da müzakirə olunan ekologiya və ətraf mühitlə bağlı məsələlərin mərkəzdə olması xalqımız üçün çox mühüm və qürurvericidir.

Heydər Əliyev Fondunun ekologiyanın, ətraf mühitin qorunmasına xidmət edən “Hərəməz bir ağac əkək” layihəsi də bu sahəyə böyük töhfələr verib. Fondun prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən layihə çərçivəsində ölkəmizdə hektarlarla sahə yaşıllaşdırılıb.

Azərbaycanda yürüdülmən ekoloji siyasətin əsas məqsədi indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təmin etmək naminə təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməkdir. Ulu Öndərin ətraf mühitin qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla davam etdirilir. Bu sahədə həyata keçirilən ardıcıl tədbirlərin, görülən işlərin qayəsi ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində yeni uğurların əldə olunmasına təkan vermək, gələcəkdə sağlam həyat konsepsiyasının yaradılmasıdır.

Hər birimizin kiçik addımları böyük dəyişikliklərə başlamaq üçün təsirli vasitə ola bilər. Dünyamızı, yaşıl dünyamızdakı həyatımızı qoruyaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İskəndərova S. Ali məktəblərin təbiət fakültələrində ekoloji biliklərin formalaşdırılmasının pedaqoji əsasları. Avtoreferat. Bakı, 2022.

2. Arslan A. İşğaldan sonra Qarabağ: ekoloji terrordan yaşıl dünyaya. Bakı, 2021.

3. “Azerbaijan’s 2023 Gas and Power Production Rose While Oil Production Declined”, Enerdata, <https://t.ly/KppbG>, (Erişim Tarihi: 15.01.2024).

4. www.az.president.az

5. Qaraxanlı R. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=7790>

6. <https://525.az/news/241751>

Бахар Мамедова

Национальная экологическая политика – как одно из направлений государственной политики Азербайджана

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о необходимости восстановления и приумножения зелени, защиты окружающей среды, восстановления экологического баланса, соблюдения экологической безопасности для сохранения зеленого мира. Сообщается, что в Азербайджане ведется важная работа в направлении улучшения окружающей среды, восстановления и увеличения зелени, а также обеспечения эффективного использования водных ресурсов и устойчивых источников энергии. Обоснована необходимость расширения осведомленности в сфере экологического образования. Подчеркивается, что каждый гражданин несет ответственность за охрану окружающей среды.

Bahar Mammadova

National environmental policy – as one of the directions of state policy of Azerbaijan

SUMMARY

The article discusses the need to restore and increase greenery, protect the environment, restore the ecological balance, and observe ecological safety in order to preserve the green world. It is reported that important work is being done in Azerbaijan in the direction of improving the environment, restoring and increasing greenery, and ensuring the efficient use of water resources and sustainable energy sources. The need to expand awareness in the field of environmental education is justified. It is emphasized that every citizen is responsible for environmental protection.

Alide Zeynalova

*Head of the Department of "Electronic Services"
of the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
alkaze2021@gmail.com*

THE POSSIBILITIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR THE PROTECTION OF THE "GREEN WORLD"

Açar sözlər: *süni intellekt, ətraf mühit, süni intellektdən istifadə, rəqəmsal transformasiya, Sİ modelləşdirilməsi*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, окружающая среда, использование искусственного интеллекта, цифровая трансформация, моделирования ИИ*

Key words: *artificial intelligence, environment, use of artificial intelligence, digital transformation, AI modeling*

Introduction

The artificial intelligence (AI) opportunity for the Earth is significant. Today's AI explosion will see us adding this technology to more and more things every year. The AI itself will also become smarter with each passing year – not only more productive but developing intelligence that humans don't yet have, accelerating human learning and innovation. As we think about the benefits, efficiencies and new solutions this creates for nations, business and for everyday life, we must also think about how to maximize benefits for society and our environment. We live in exciting times: it is now possible to tackle some of the world's biggest problems with emerging technologies, such as AI. It's time to put AI to serve for the planet.

The possibilities of artificial intelligence (AI) for the Earth are significant. Today's surge in AI will lead to the fact that every year we will introduce this technology into more and more things. Artificial intelligence itself will also become smarter every year – not only more productive, but also develop intelligence that humans do not yet have, speeding up the process of learning and innovation. As we reflect on the benefits, efficiencies, and new solutions that this brings to countries, businesses and everyday life, we must also think about how to maximize the benefits to

society and the environment. We live in an exciting time: now there is an opportunity to solve some of the most serious problems in the world with the help of new technologies such as artificial intelligence. It's time to make artificial intelligence work for the benefit and protection of the planet.

The ever-increasing role of artificial intelligence in human life is beyond any doubt. To date, artificial intelligence systems are not yet able to pass the Alan Turing test (that is, artificial intelligence cannot accurately imitate human), but the real scope of artificial intelligence in various branches of human activity is expanding every year. At the same time, it should be noted that, despite the increasing use of artificial intelligence, the legal regulation of its application is actually completely reduced to functional use as a computer program (Electronic computer). At the same time, the opinion of some researchers regarding the need to grant artificial intelligence the status of a legal entity does not find support in the scientific community and even more so in the current legal regulation. Therefore, we note that at the moment, artificial intelligence should be considered as a characteristic of a computer program that allows solving a wide range of practical tasks.

The expansion of the use of artificial intelligence is due to the fact that, unlike human intelligence, the capabilities of artificial intelligence are limited only by the computing power of a computer and provided correct algorithms used, computer intelligence can significantly exceed human intelligence in relation to a number of actions. First of all, such superiority takes place in relation to those components of activity where the analysis of large amounts of data plays a key role. Artificial intelligence is a central part of the serious digital transformation of the current Industrial Revolution (that is, the Fourth Industrial Revolution) and can potentially have a significant impact on many areas of life, including, among other things, issues of environmental protection, as well as our planet.

It should be noted that one of the principles of the Institute of Environmental Protection is the principle of combining the environmental, economic and social interests of man, society and the state. In this context, it should be noted that modeling is the main method of forecasting, in particular, forecasting the safety issues of placing certain objects in terms

of the impact of such objects on the environment.

One of the functions of artificial intelligence is simulation. Today, such modeling, taking into account tens of thousands of changing variables, is used at all levels: from setting up business

processes to modeling elections. At the same time, if artificial intelligence was previously used exclusively for modeling relatively simple models (for example, a business process in a certain enterprise), today, thanks to the use of neural systems and advanced probabilistic methods, artificial intelligence can predict the development of events in extremely complex systems, which allows you to identify possible risks of negative consequences in time and create adequate scenarios for the prevention and elimination of such risks.

Obviously, one of the areas where such large-scale modeling is appropriate and necessary is the field of environmental protection. In a large-scale study conducted by the reputable PwC [1] Company in cooperation with the World Economic Forum [2] (Davos, Switzerland), the following areas are identified for the use of artificial intelligence for the benefit of the environment:

- Modeling of climate and weather conditions. In the twenty-first century, global warming issues are considered not only as part of a scientific discussion on this issue, but also as part of the development of practical measures aimed at combating global warming. It should be noted that such measures can be applied not only at the international level (for example, by signing the Paris Climate Agreement) [3], but also at the national and even regional level, determining the optimal zones of agricultural zoning and rational use of natural resources in the context of climate change.

- Forecasting the impact of human economic activity on air pollution.

- Ensuring water safety by predicting possible pollution of rivers, as well as applying rules for the proper use of water resources.

- The struggle for the conservation of biodiversity. Artificial

intelligence in this area will help in modeling, taking into account the existing range and retrospective models of the distribution of animals and plants, as well as climate change, predict the future of a particular species and apply all necessary measures aimed at preserving its population even before this species becomes critically vulnerable.

In addition to the modeling system, the help of artificial intelligence is practically indispensable in monitoring. Thanks to satellite surveillance, the use of an array of data provided by weather stations and the results of inspections conducted by sanitary and epidemiological surveillance authorities, there is a huge body of data regarding possible violations of environmental legislation in some countries of the world.

It should be noted that in these countries, both at the public and private levels, elements of long-term planning are being introduced. In this context, the registry's plans to use arrays of big data information to analyze possible offenses in the field of cadastral accounting should be positively evaluated. Thus, the creation of a dynamically updated digital map based on online data from various sources, as well as the use of artificial intelligence in the analysis of large amounts of data (including data from relevant satellite images) will successfully identify objects of illegal construction, as well as misuse of land and make appropriate law enforcement decisions.

Also, according to the researchers, there is a need to introduce an automated land management design system (almds) in all these territories, which, using the latest information technologies, will provide full monitoring of the environment and rules for the use of land plots.

It should also be noted that a number of artificial intelligence systems are used in private business, in particular, in the issue of ensuring proper irrigation of land, the use of automated "vertical farms" and other progressive forms of agriculture, increasing automation when performing a number of actions. Such automation will make it possible to use natural resources more efficiently, as well as eliminate the human factor when carrying out land protection measures (reclamation, land reclamation, etc.).

A useful role in environmental protection can be played not only by the use of artificial intelligence in the construction of the so-called "smart

city”, an important element of which is “big data”. As the researchers note, in relation to the concept of a “smart city”, big data is a set of approaches, tools and methods for automatic processing of structured and unstructured information coming from a large number of different, including disparate or loosely connected, sources of information, in volumes that cannot be processed manually in a reasonable time.

Artificial intelligence can collect information about the structure of harmful emissions, about the distribution of such emissions in the city, which makes it possible to effectively identify sources of pollution. Processing of data arrays also plays an important role in the fight against traffic jams. Cars are one of the most significant negative sources of emissions into the environment, therefore, reducing traffic jams by redistributing traffic leads, among other things, to reducing carbon dioxide emissions into the atmosphere and protecting the environment.

It should also be noted that there are great opportunities for innovative developments and investments in the use of artificial intelligence technologies to solve global problems, including climate change, biodiversity conservation, weather resistance and disaster resilience. Without proper control, the irresponsible use of artificial intelligence technologies can create risks in the short and long term.

A new study by PwC (PricewaterhouseCoopers) and the World Economic Forum examines how artificial intelligence can transform society's approaches to climate change, ensuring food and water security, reducing disaster risks, protecting biodiversity and supporting public well-being.

This study (“Harnessing Artificial Intelligence for the Benefit of Planet Earth” [4], published by PwC and the World Economic Forum) explores the use of artificial intelligence technologies in the context of six most important global challenges: climate change, biodiversity and its conservation, maintaining the oceans in a healthy state, ensuring water security, preserving clean air, weather resistance and resistance to natural disasters.

In six priority areas of research, more than 80 new applications using artificial intelligence technologies were considered in terms of opportunities to solve global problems, including the following:

- *Climate change*: intelligent systems for agriculture, nutrition and food supply; optimized energy systems; autonomous and connected electric vehicles; climate and weather modeling.

- *Biodiversity and its conservation*: control of environmental pollution; identification of plant species; high-precision monitoring of ecosystems; control and combating smuggling.

- *Maintaining the world's oceans in a healthy state*: robotic fish to combat pollution, monitoring the temperature and pH of the ocean in real time; mapping coral reefs; monitoring and combating poaching.

- *Ensuring water safety*: conducting simulation experiments in order to prepare for drought; using drones and artificial intelligence technologies to monitor the quality of rivers in real time – forecasting river flow; decentralized water supply networks.

- *Preservation of clean air*: pollution forecasting for traffic regulation and early warning; identification of sources of atmospheric pollution; filtration of atmospheric pollutants.

- *Weather resistance and resilience to natural disasters*: improved early warning systems to ensure weather resistance and resilience to natural disasters; automated minimization of flood risks; analytical information on current risks in real time for rapid response services.

“Artificial intelligence is the engine of the Fourth Industrial Revolution. Today, many technology leaders and CEOs from different industries are beginning to understand the enormous impact that the application of artificial intelligence technologies can have. Our research shows how such technologies can be used to solve the world's most pressing problems” and therefore “the problems of the Earth require radical solutions, and the good news is that to find these solutions we can now use AI – one of the most powerful technologies ever created by mankind.” – notes Dr. Celine Herweijer [5], head of the Innovation and Sustainability Advisory Services Practice, PwC UK.

Although artificial intelligence opens up opportunities to solve environmental problems on our planet, it should be noted that without proper control, the use of artificial intelligence technologies can accelerate the destruction of the environment.

With the development of artificial intelligence technologies, it is

necessary to assess the possibilities of their direct and indirect application from the point of view of the environment in order to fully realize the potential of artificial intelligence technologies for the benefit of planet Earth, as well as identify potential risks and develop approaches to minimize them.

The report examines the risks associated with the effectiveness and safety of technologies, their control, as well as the relevant ethical principles and socio-economic consequences of the use of these technologies. In order to ensure the reasonable development of artificial intelligence technologies and proper control, the report recommends that government representatives and company executives from different industries integrate the principles of sustainable development into the concept of security, transparency of artificial intelligence technologies and their control.

“Government officials, artificial intelligence researchers, technology leaders and companies using artificial intelligence technologies are obliged to promote the use of such technologies in order to earn trust and maximize benefits for society and our planet”, concludes Dr. Celine Herweijer – It can be argued that the development of approaches to the creation of artificial intelligence technologies that will be beneficial for humanity remains one of the biggest unsolved tasks. Its solution may become an incentive for a revolution in the field of technology in the interests of sustainable development. In practice, this means that the fundamental principle of the system of checks and balances of artificial intelligence technologies should be to ensure a healthy state of the natural environment. [6]

Result

In recent years, artificial intelligence (AI) has become an integral part of our lives. Incredible technological advances allow AI to perform complex tasks, improve the quality of our lives and even contribute to the preservation of the environment. As noted above, artificial intelligence has played and continues to play an important role in the fight for environmental conservation. AI is also used to effectively manage energy consumption.

With the help of special algorithms and analysis of large amounts of

data, artificial intelligence systems can optimize energy use, monitor and predict changes in power supply networks. For example, AI can analyze data on peak and potentially economical energy consumption in specific buildings or cities, which in turn reduces the load on energy infrastructure and reduces carbon dioxide emissions. Artificial intelligence is also finding increasing applications in the field of agriculture and environmental protection. Note that by analyzing data on soil conditions, weather conditions and vegetation, AI systems can determine the optimal conditions for growing certain crops. This increases the efficiency of land and resource use, reducing pesticide emissions and reducing the negative impact of agriculture on the environment.

AI's great contribution to environmental protection can also be seen in the field of fisheries. Specialized systems using artificial intelligence help to determine and control the level of fish-bearing water resources, predict fish populations and prevent gnawing, which allows you to regulate fishing and preserve the biodiversity of aquatic ecosystems.

Thus, artificial intelligence has a huge potential in solving the problem of preserving and protecting the environment. Its ability to analyze and process huge amounts of data, predict changes and optimize processes allows us to use resources more efficiently, reducing the negative impact on the environment and preserve nature for future generations. Summarizing the above, at the end of this scientific article, we came to the conclusion that artificial intelligence is not about the future, but about the present. Modern technologies have already made a tremendous contribution to the development of technology and the improvement of the state of ecology on the planet. And the more actively AI technologies are introduced into companies, the less resources will be wasted and the more crops will be produced, causing minimal damage to the Earth.

The references:

1. <https://www.anylogic.com/blog/simulation-and-artificial-intelligence-workshop/>
2. <https://www.pwc.com/gx/en/issues/data-and-analytics/artificial-intelligence.html>

3. <https://www.itu.int/bibar/ITUJournal/DocLibrary/ITU011-2018-01-ru.pdf>
4. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement>
5. <https://www.weforum.org/agenda/2024/04/top-weekend-reads-on-agenda/>
6. <https://www.fastcompany.com/40528469/5-ways-artificial-intelligence-can-help-save-the-planet>
7. https://www.researchgate.net/publication/_A_global_ranking_of_port_cities_with_high_exposure_to_climate_extremes

Alidə Zeynalova

“Yaşıl Dünya”nın müdafiəsində süni intellektdən istifadə imkanları

XÜLASƏ

Məqalədə süni intellektin istifadəsinin əsas xüsusiyyətləri və ətraf mühitin qorunmasına təsiri müzakirə olunmuşdur. Burada planetimizin qorunması üçün zəruri olan tədbirlərin miqyasını və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, ətraf mühitin qorunması sahəsində süni intellektdən istifadə edildiyi qənaətinə gələrək dövlətlərin bu fəaliyyət istiqamətindəki real imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması məsələləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, hazırda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində süni intellektdən istifadəni nəzərdə tutan layihələrin təhlili diqqət önünə çəkilmişdir. Həmçinin məqalədə bu istiqamətdə işlərin intensivləşdirilməsinin zəruriliyi və xüsusən də süni intellektin inkişafı və istifadəsində ətraf mühitin qorunması prinsipinin prioritetləşdirilməsi barədə nəticə çıxarılmışdır.

Алида Зейналова

Возможности использования искусственного интеллекта в защите “Зеленого Мира”

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены основные особенности использования искусственного интеллекта и его влияние на защиту окружающей среды. Сделан вывод об использовании искусствен-

ного интеллекта в сфере охраны окружающей среды, учитывая масштабность и комплексность мер, необходимых для защиты нашей планеты, что позволит существенно улучшить реальные возможности государств в этом направлении деятельности. При этом проведен анализ действующих в настоящее время проектов, предусматривающих использование искусственного интеллекта в сфере охраны окружающей среды. Также в данной статье сделан вывод о необходимости интенсификации работы в данном направлении и, в частности, приоритезации принципа защиты окружающей среды при разработке и использовании средств искусственного интеллекта.

İlhamə Hüseynova

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“İnformasiya cəmiyyətinin fəlsəfi və sosioloji*

problemləri” şöbəsinin elmi işçisi

iguseynova@mail.ru

SÜNİ İNTELLEKT: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Açar sözlər: *süni intellekt, robot, düşüncə, şüur, cəmiyyət, bəşəriyyət*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, робот, мышление, сознание, общество, человечество*

Key words: *artificial intelligence, robot, thinking, consciousness, society, humanity*

Bəşəriyyət öz tarixinin ən mühüm, ən təsirli və sürətli dəyişmələr prosesinə daxil olmaq üzrədir. XVIII əsrin əvvəllərində buxar maşınının icadı, dəmir istehsalının artması və dəmir yollarının inkişafı ilə ilk sənaye inqilabı baş verdi. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən polad istehsalı texnologiyasının inkişafı, elektrik enerjisi, neft və müxtəlif kimyəvi maddələrin istehsal prosesində iştirakı ikinci sənaye inqilabı kimi müəyyən edilmişdir. Kütləvi istehsal bu dövr üçün xarakterik idi. 1970-ci ildən isə başlayaraq kompüter texnologiyasında, robototexnika, lazer, telekommunikasiya, fiber optika və biogenetika sahələrində sürətli inkişaf, internetin yayılması, informasiyaya çıxışın asanlığı, bir çox sahələrdə avtomatlaşdırmadan istifadə üçüncü sənaye inqilabı kimi qəbul edilmişdir.

Sosial dəyişikliklər, innovativ və transformativ proseslər qaçılmaz bir şəkildə həyatımıza sirayət edərək sürətlə davam etməkdədir. Texnoloji inkişafın, xüsusən də süni intellektin işığında “Üçüncü Sənaye İnqilabı” cəmiyyətləri “Dördüncü Sənaye İnqilabı” cəmiyyətlərinə doğru inkişaf etməkdədir. Beşinci Sənaye İnqilabı haqqında söz-söhbət isə bir çox ölkə və akademik ictimaiyyətlərdə artıq gündəmi dolaşmaqdadır. Davamlı bir şəkildə, demək olar ki, hər keçən gün, yeni bir texnologiya ortaya çıxmaqdadır. Mövcud texnologiyalarda isə çox mühüm yeniliklər və inkişaf qeyd olunmaqdadır. Bütün bu kimi inkişafalara baxmaya-

raq, bəşəriyyət amansızcasına, insansız sistemlərin geniş istifadə olunduğu bir dünyaya doğru sürüklənməkdədir.

Süni intellekt XXI əsrin ən yeni texnologiyalarından biri və Dördüncü Sənaye İnqilabının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Artıq süni intellekt texnologiyaları praktikada geniş tətbiq edilməyə başlayır və gözləmək olar ki, insanların həyat tərzini tezliklə tamamilə dəyişəcək. Süni intellekt çox əmək tələb edən işlərin robotlara ötürülməsində, insansız fabriklərin həyatın bir hissəsinə çevrilməsində və pilotsuz vasitələrin yayılmasında, demək olar ki, ən mühüm hərəkətverici qüvvəyə çevrilməkdədir.

Qısa bir müddət ərzində yer üzünün əşrəfi olan insan, üstün zəka dominantlığını itirmək təhlükəsi ilə üz-üzədir. Süni intellekt tədqiqatlarında irəliləyişin sürətini nəzərə alsaq, çox yaxın gələcəkdə insanlardan daha yüksək intellektin və yaxud, yeni nəsil "süni intellekt" in meydana çıxacağı proqnozlaşdırılır. Bəs bu inkişaf bəşəriyyətin gələcəyi üçün nə deməkdir? Elmə 1956-cı ildə Con Makkarti tərəfindən təklif edilmiş "süni intellekt" anlayışının hamılıqla qəbul edilmiş vahid tərif yoxdur. Süni intellekt – kompüter elmlərinin "insana xas intellektual funksiyaları" nı - öyrənmək, məsələləri həll etmək, təbii dili başa düşmək və s. malik sistemlərin yaradılması ilə məşğul olan sahəsi kimi qəbul olunur. Süni intellekt sahəsində tədqiqatların əsas istiqamətlərinə mühakimələrin modelləşdirilməsi, təbii dilin emalı, bilik mühəndisliyi, bioloji sistemlərin modelləşdirilməsi, obrazların tanınması, intellektual robotlar, maşın yaradıcılığı və s. aid edilir. Süni intellektin əsas hədəflərindən biri kompüterlərin təbii dili başa düşməsidir.

Florida Atlantik Universitetinin filosofu Syuzan Şnayder "The Artificial You" (Süni sən) əsərində iddia edir ki, "süni intellektin yeni istiqamətlərdə hərəkət etməsi qaçılmaz olsa da, irəliyə doğru məntiqi və rəşional bir yol xəritəsi çıxarmaq bizim öz əlimizdədir. Süni intellekt texnologiyası beyni yenidən formalaşdırarkən və potensial olaraq "AI" zehinlərə hökm edərkən, biz çox diqqətli və intizamlı olmalıyıq. Çünki, *Homo sapiens* in ağıl dizaynerləri olaraq, necə istifadə edəcəklərini tam olaraq bilmədikləri "alətləri" özünə yönəldərək mənlik, zəhin və şüurla oynamaq ehtimalları böyükdür. Məhz elə bu səbəbdən də onların təbiətinin qeyri-adekvat bir şəkildə qavranması, "süni intellekt" və "AI" texno-

logiyasının istifadəsinə zərər verə bilər. Hətta şüurlu varlıqların məhv olmasına və ya əziyyət çəkməsinə belə səbəb ola bilər. Əslində, biz alqoritmlərin altında yatan fəlsəfi məsələləri bütövlükdə qavramaq, problem qaldırmaq və həlli yollarını tapmaq məcburiyyətindəyik”. [2]

“Bunun üçün isə, əsas diqqəti yeni reallıqların xüsusiyyətlərinə uyğun gələn “AI” mütəxəssislərinin hazırlanmasında biliklərin əldə edilməsinə-yeni yanaşmalara yönəltməliyik:

1. Robot həqiqətən şüurlu ola bilərmi?

2. *İlon Mask* və *Rey Kurzveil* kimi texnoloji liderlərin təklif etdiyi kimi, süni intellektlə inteqrativ bir nöqtədə birləşə bilərmi?

3. Zəka sadəcə bir proqramdırmi?

4. Şüur mürəkkəb zəkanın qaçılmaz bir yan məhsuludurmu?

5. MS design-in (zəka dizaynı) ümumi təhlükələri hansılardır?” [3]

Yeni dünyamızda oriyentasiyamızın necə olacağı barədə yaranan bu çətin suallar isə öz adekvat cavablarını səbirsizliklə gözləməkdədir. “Süni intellekt”in bugünə kimi, həyatımıza nələri gətirmiş və nələri götürmüş və yaxud, yaxın və uzaq gələcəkdə nələri gətirəcəyinə və nələri götürəcəyinə nəzər yetirək.

Biz indi artıq demək olar ki, Dördüncü Sənaye İnqilabının astanasındayız. Süni intellekt, robototexnika və kvant kompüterləri bu inqilabı təyin edən ən mühüm amillər arasındadır. Kompüter texnologiyasının sürətli tərəqqisi, proqram təminatının inkişafı, avtomatlaşdırma və robot texnikasının demək olar ki, hər bir sahəyə tətbiqi artıq iş üsullarını və şərtlərini dəyişmişdir.

“Süni intellekt anlayışının ilk yarandığı gündən potensial təhlükələri ilə bağlı narahatlıqlar da artmaqda davam etməkdədir. Bu isə informasiya cəmiyyətinin hipotetik vəziyyəti və kritik məqamıdır”. [4] *İ.J. Qud* 1965-ci ildə demişdir: “Əgər biz super-ağıllı sistem qursaq, bu, bəşəriyyətin son ixtirası ola bilər”. Britaniyalı fizik və kompüter elmləri üzrə ekspert *Stuart C. Russell* isə öz növbəsində bildirib ki, “gələcəkdə informasiya sistemləri daha da inkişaf etdikcə, biz onların imkanlarından daha çox asılı olacağımızdan və özümüzü bu sistemlərin nəzarəti altında görə biləcəyimizdən çox narahatam”. [1]

Bəzi kompüter elmləri mütəxəssisləri öz-özünə öyrənə bilən, daha yaxşı təchizat və daha yaxşı alqoritmlərlə özünü yenidən dizayn edə bi-

lən bir sistemin zəka partlayışını göstərərək, inkişafının sürətlənəcəyini və çox qısa bir zamanda bəşəriyyətin anlaya bilməyəcəyi, qeyri-müəyyən bir mərhələyə keçəcəyini təxmin edirlər. *Stephen Hawking* robotların və kompüterlərin sürətli inkişafının bir nöqtədən sonra bəşəriyyəti təhdid edən bir nöqtəyə gələcəyini söyləmişdi. *Bill Gates* və *İlon Mask* da süni intellektdən narahat olanlar sırasında yer almaqdadırlar.

Elmin, kəşfin və ixtiranın zərərli məqsədlər üçün istifadəsi dövlətlər arasında yeni bir hal deyildir və bu, demək olar ki, bir qaydadır. Yəni süni intellektin mümkün təhlükələrindən narahat olarkən, təbii zəkanın tarix boyu bəşəriyyətə, bütün canlılara və təbiətə verdiyi zərərləri unutmaq olmaz. Süni intellektin demonizasiyası təbii zəkanın xeyirxah kimi görünməsi üçün kifayət deyil. Daha geniş mənada üstün Süni Zəka üçün istənilən bir rəqabət bəzən “silahlanma yarışı” kimi anlaşılır. Hərbi Süni Zəka dominantlığının axtarışı, xüsusən də bir ölkənin həm iqtisadi, həm də hərbi üstünlüyü təmin etdiyi zaman digər sektorlarda dominantlıq axtarışı ilə üst-üstə düşür. Yada salaq ki, İnternet 1960-cı illərdə ABŞ Ordusunun bütün bölmələri arasında ən pis şəraitdə belə, heç vaxt uğursuz olmayacaq bir rabitə şəbəkəsi (ARPANET) yaratmaq cəhdindən yaranmışdı.

“Süni intellekt” insan inkişafının təbii və qaçılmaz bir reallığı kimi istər özəl sektorlarda, istər ictimai sahədə, istərsə də fərdi həyatımızda hər kəsin qarşılaşacağı bir zəruri tələbatdır. Ona görə də biz bunun sosial, hüquqi və etik aspektləri haqqında aparılan tədqiqatları daha da inkişaf etdirməliyik. “Süni intellekt” çox sürətli bir şəkildə inkişaf etməkdədir. Bundan faydalanmaq istəyən hər bir şəxs və ya təşkilat lazımı kompetensiyaları formalaşdırmalı, bu səlahiyyətlərlə nə edə biləcəyini öyrənməli və inkişaf etdirməlidir. Əsas diqqət isə yeni reallıqların xüsusiyyətlərinə uyğun gələn “AI” mütəxəssislərinin hazırlanmasında biliklərin əldə edilməsinə, yeni yanaşmalara yönəldilməlidir. Dövlətlər üçün süni intellekt demək olar ki, milli təhlükəsizlik məsələsinə çevriləcəkdir. Kimin alqoritmləri daha kəskindir, kimin hesablama qabiliyyəti daha güclüdür, kimin çıxışı daha genişdir. Kiber güc fiziki gücdən daha vacib olacaqdır.

Süni intellektin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, həyatın bütün sahələrini əsaslı şəkildə dəyişdirmək imkanına malikdir. Bu isə bəşər tari-

xində ən böyük elmi intibah hesab olunmaqdadır. Klassik kompüterlər böyük həcmdə təcrübə və məlumatları saxlayıb, lazım olanda sürətli geri çağırmağa, müəyyən proqramlaşdırma üsulları ilə avtomatlaşdırmağa imkan yaradırlar. Bununla belə, çıxış sistemə yüklənmiş məlumatdan artıq ola bilməz. Lakin Süni intellekt daha çox funksiyanı ifadə etməkdədir və daha məntiqlidir. Təcrübələrdən və əlavə edilən yeni məlumatlardan yeni nəticələr çıxara bilən, öyrənən, proqnozlar verə bilən, həllər təklif edən və yarada bilən, insan beyninə bənzər şəkildə işləyən bir sistemdir. Buna görə də nevrologiya süni intellekt tədqiqatlarına böyük töhfə verməkdədir. Maraqlıdır ki, süni intellekt tədqiqatlarındakı irəliləyişlər həmçinin insan beynini daha yaxşı anlamağa kömək etməkdədir. Lakin insan zəkası sistem üçün tək ilham mənbəyi deyil. Heyvanın davranışı və təbiətin funksiyası da araşdırılır və qiymətləndirilir. Onun tətbiq olunduğu bir sıra elm sahələri və müxtəlif fənlər də vardır: kompüter elmləri, riyaziyyat, dilçilik, biologiya, fəlsəfə, psixologiya, biogenetika, fizika, kimya və robototexnika kimi.

“Süni intellekt” yaradıcılıq işlərinə də öz töhfəsini verməkdədir. O, artıq musiqi bəstələyir, rəsm çəkir, riyazi nəzəriyyələr irəli sürür, tibbi diaqnozlar qoyur, öyrənə bilir və öyrədə bilir. Təyyarə qanadları dizayn edir və havanı proqnozlaşdırmağa bilir. “Superkompüterlər artıq hava proqnozu üçün təqdim edilib, lakin süni intellektlə birləşdirildikdə, daha mürəkkəb iqlim dəyişikliklərini proqnozlaşdırmaq və həllər təklif etmək mümkün ola bilər. Süni intellektdən istifadə etməklə, “yağışın üç dəqiqəyə dayanacağı” proqnozunu eşitmək növbəti gələcəkdə baş verə bilər”. [5]

Kompüterlər artıq görmə, eşitmə və toxunma hissələrini çoxdan əldə etmişlər. Qoxuları və dadları ayırd etmək üzrə tədqiqatlarda xeyli irəliləyiş əldə olunmuşdur. İnsanın sahib olduğu beş duyğu orqanının rəqəmsallaşdırılması işi yekunlaşmaq üzrədir. Bu texnologiyanın qısa müddətdə mobil telefonlara tətbiq edilib sığacağı proqnozlaşdırılır. Yemək şəklini Facebook-da paylaşarkən yeməyin dadı və qoxusu da göndərilə biləcək. Təbii dilin işlənməsi, dillər arasında tərcümə, nitq vasitəsilə audiosualları başa düşmək və cavablandırmaq, dodaq oxumaq, üz və tor qişanın tanınması və ardıcıl dəqiqliklə məsafənin ölçülməsi də gündəlik məsələlərdəndir. Süni intellektin və robotların geniş tətbiqi bir

çox peşələri lazımsız edəcək. Dünyada yüz milyonlarla insan işini itirəcək. Heç bir sahə bu faktordan təsirsiz qalmayacaq. Avtomatlaşdırma əməyinə ehtiyacı azaltsa da, zehni əmək bir çox sahələrdə öz funksiyasını süni intellektə ötürəcəkdir. Qarşıdan gələn yeni dalğa mavi və ağ yaxalığ arasında heç bir fərq qoymadan iş tərzini dəyişəcək. Məsələn, sənətin və sənətkarların demək olar ki, tamamilə yox olması qaçılmaz görünür. 3D printerlərin inkişafı və yayılması ilə, ən mürəkkəb alətlər və əşyalar istənilən yerdə istehsal olunacaq. Zavodlarda işçilərə ehtiyac çox az olacaq və ya heç olmayacaq. Yük daşımaları sürücüsüz nəqliyyat vasitələrinə, yığma və yükləmə funksiyaları da robotlara həvalə olunacaq. Tikinti işlərində də əsasən robotlara üstünlük veriləcək.

Süni intellekt tətbiqləri bank sisteminə də təsirsiz ötürməyəəcək. İnsansız bankçılıq görünməz bankçılığa çevriləcək. Çağrı mərkəzinin əməkdaşları süni intellekt proqram təminatı ilə əvəz olunacaq. Aşağı maaşlı işlərdə çalışan işçilərin iş yerlərini itirmələri gözlənilir. Nəhayət, ən yetişmiş, təcrübəli, ixtisaslı, bacarıqlı insanlara belə təsir edəcəkdir. Sərnişin təyyarəsinin pilotu, hər halda ən yüksək səviyyədə təhsil, bilik, cəsarət, bacarıq və təcrübə tələb edən peşələrdən biri olmasına rəğmən, bu peşə də avtomatlaşdırmaya məruz qalmaqdadır. Təyyarə havaya qalxdıqdan sonra, normal yoluna başlayandan enişə keçdiyi anadək avtopilot nəzarətinə keçmişdir. Uçuş və enişləri də, süni intellektin nəzarətində dəqiqliklə həyata keçirmək mümkündür. İnsanın pilota olan ehtiyacını aradan qaldıra biləcək bir təkamül ərəfəsindəyik. Təyyarə istehsalçıları bütün təcrübəni avtomatlaşdırmaya və süni intellektə çevirmək söylərində xeyli inkişaf etmişlər.

IBM-in *Watson* süni intellekt proqramı tibbdəki tətbiqləri ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, diaqnostikada tibbi görüntülmə üsullarından istifadə etmək üçün böyük məlumatlar istifadə olunur. Rentgenoloqun karyerası ərzində araşdırma biləcəyi ümumi görüntü 20 mindən çox ola bilməyəcəyi halda, milyardlarla ultrasəs, CT, rentgenoqrafiya və MRT-lər *Watson-a* yüklənə bilər. Sistem çoxlu sayda məlumatı saniyələr ərzində müqayisə etmək və diaqnostikaya getmək üçün proqramlaşdırılıb. Sistemin öyrənmə xüsusiyyəti sayəsində diaqnozun dəqiqliyi getdikcə artır. Radioloqların bu inkişaflardan istifadə edərək öz peşələrini daha səmərəli şəkildə tətbiq etmələri qaçılmazdır. Bu təhlükə təkcə ra-

dioloqlarla məhdudlaşmır. İnsan tərəfindən idarə olunan robotik cərrahiyyə göz və beyin əməliyyatları da daxil olmaqla cərrahiyyənin bütün sahələrində geniş yayılmışdır. Yeni məqsəd, yeni hədəf isə cərrahı tamamilə sıradan çıxarmaq və bütün əməliyyatları süni intellektlə idarə olunan robot tərəfindən həyata keçirməkdir.

Süni intellektin səbəb olduğu dəyişikliklər o qədər sürətli cərəyan etməkdədir ki, bu gün peşə sahibi olmaq üçün kollecə və ya universitetə daxil olan bir gəncin məzun olduğu ilə o peşə ortadan qalxmış ola bilər. Biz buna misal olaraq, birinci və ikinci sənaye inqilablarını göstərə bilərik. Bir çox peşələrin yox olduğunun və yeni peşələrin ortaya çıxdığının şahidi olduq. Lakin əvvəlki proseslər bu günlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə ləng getməkdə idi və keçidlər üçün vaxt var idi. İnsanlar 15-20 ildən sonra nələrin baş verib-verməyəcəyini proqnozlaşdırma, mövqe tuta və nəhayət, ona uyğun planlar qura bildilər. Heç şübhəsiz ki, qaçılmaz və sürətli transformasiyalar bu gün və yaxın gələcəkdə də bir sıra sosial və iqtisadi problemlərə səbəb olacaqdır. Bu təlatümləri minimuma endirmək üçün dərhal tədbirlər görülməlidir. Avtomatlaşdırma xərcləri azaltdığı üçün, cəmiyyət tərəfindən asanlıqla qəbul edilən bir tətbiqdır. Lakin istehsalın bu istiqamətdə kütləvi şəkildə dəyişməsi, insanlar arasında qeyri-bərabərliyə səbəbiyyət yaradacaq və sərvət getdikcə daha az insanların əllərində cəmləşəcəkdir.

Bütün bu üstünlüklərə baxmayaraq, süni intellektin və oxşar texnologiyaların sosial, iqtisadi mühitə müsbət töhfələrlə yanaşı, mənfi təsirləri də olacaq. Ən əsası odur ki, intensiv avtomatlaşdırmanın istifadəsi ilə insanlar bir çox sektorda işsiz qalacaq. Necə ki, *Beppe Grillo* demişdir: "Süni intellekt ənənəvi iş dünyamızı tamamilə yox edəcək". [6]

İnformasiya texnologiyalarının bir çox sahələrdə həyatı asanlaşdıracağına heç bir şübhəmiz yoxdur. Lakin bütün dəyişikliklər yalnız fayda gətirmir. Baş vermiş və ya baş verəcək iqtisadi və sosial problemləri görməzlikdən gəlmək də düzgün deyil. Yüksək səviyyədə məlumat saxlaya bilən, öyrənən, düşünən, özünü yeniləyə bilən, insan zəkasını üstələyən, bütün qərarları qəbul edən və həyata keçirmə mövqeyinə çatan süni intellektin nəzarəti ələ alaraq bəşəriyyətin sonunu gətirə biləcəyi ilə bağlı narahatlıqlar da hökm sürməkdədir. Bu isə çox zəif və uzaq bir ehtimaldır.

“Süni intellekt”ə pis vərdişləri öyrədənlər də, elə insanlar özləri olacaqdır. Bütün bunlara rəğmən, “təbii zəkanın” keçmişdən ta bu günə qədər, bəşəriyyətə və təbiətə vurduğu dəhşətli zərər göz qabağındadır. Süni intellekt bu baxımdan “təbii intellekt” qədər dağıdıcı potensiala malik deyil. İnformatika sahəsində monopoliyalar yaradan və bəşəriyyətin ümumi biliyini böyük ölçüdə özəlləşdirən yüksək texnologiya nəhəngləri, şirkətlər bizim necə işlədiyimizi, necə istehsal etdiyimizi, nəyi istehlak etdiyimizi, necə yaşadığımızı, necə düşündüyümüzü, nəyi sevdiyimizi və nəhayət, nələrədən məmnun qalacağımızı müəyyən edəcək bir nəticəyə, oriyentasiyaya gəlmişlər. Mübaliğəsiz demək olar ki, dövlətlərin cəmiyyətlərə təsirləri bu qüvvədən qat-qat az həlledicidir. Süni intellekt və kvant kompüterlərinin bu şirkətlərin gücünü artıracağı şübhəsizdir. Dəyişikliklər o qədər sürətlənəcək ki, uyğunlaşmaq və mənfi təsirlərə qarşı tədbir görmək üçün yəqin ki, artıq vaxt qalmayacaq.

Robotlar dövrü bəşəriyyət üçün son dərəcə zəruri, məhsuldar və dinc olmaq potensialına malikdir. Ancaq bunun baş verməsi üçün insanlar ilk növbədə necə bir gələcək quracaqlarına qərar verməli, beynəlxalq konsensusla dövlətlər həm süni intellektin dinc məqsədlər üçün istifadəsi ilə bağlı konsensusa gəlməli, həm də bütün digər sahələrdə süni intellektin düzgün, ədalətli və effektiv istifadəsi ilə bağlı yeni siyasətlər hazırlamaladırlar.

Dünyaca məşhur Lütfi Zadə tərəfindən əsas qoyulmuş “qeyri-səlis məntiq” də Süni intellektin praktikada geniş tətbiq tapmış sahələrindən biridir. Alimlərimiz tərəfindən qeyri-səlis məntiq və idarəetmə, süni neyron şəbəkələri, evolyusiya metodları, qərar qəbulunu dəstəkləyən intellektual sistemlər, ekspert sistemləri kimi süni intellekt mövzuları geniş tədqiq olunub və bir sıra praktiki həllər təklif edilib.

Süni intellekt bütün fəaliyyət sahələrini – sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və logistika, energetika, telekommunikasiya, biznes, maliyyə sektoru, səhiyyə, ticarət, təhsil, elm, dövlət idarəetməsi, ictimai və milli təhlükəsizlik və məhkəmə sistemini köklü şəkildə dəyişir, dövlət və özəl qurumların effektiv idarə edilməsi istiqamətində geniş imkanlar vəd edir. Bu istiqamətdə uğurlu fəaliyyəti təmin edə bilən dövlətlər gələcək dünyanın əsas yeni güc mərkəzlərini formalaşdıracaq.

Son illərdə ölkəmizdə də süni intellekt sahəsində oyanış və inkişaf müşahidə edilir. Hər ötən gün data elmi və süni intellekt elminin dövlət və özəl qurumların diqqətini daha çox çəkdiyinin və Süni İntellekt istiqamətində təşəbbüslərin artan sürətdə çoxaldığının şahidi oluruq.

Azərbaycanda süni intellektin tətbiq edilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün dövlət rəhbərliyi tərəfindən dəstəyin mövcudluğu ölkədə bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandığından xəbər verir. Həmin innovativ yanaşmalarla bağlı olan məsələlərə işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki “Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd” və digər layihələr aiddir.

Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2024-cü ilin Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsindən sonra, artıq ölkəmizdə bir sıra vacib yeniliklərin, tədbirlərin həyata keçirilməsinin şahidi oluruq. Azərbaycan bərpaolunan enerji mənbələri üzrə yüksək potensiala malik olan ölkələrdən biridir. Bütün dünyanın qarşılaşdığı ekoloji problemlər kollektiv fəaliyyət və davamlı həll yolları tapmağı tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycanın mövcud qlobal problemlə bağlı digər ölkələrlə işləmək üçün böyük imkanları var. Azərbaycan bunu həm iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə, həm də yaşıl enerji iqtisadiyyatına verdiyi əməli fəaliyyətilə sübut edir.

COP iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə çox vacib və dünyanın ən əhəmiyyətli tədbirlərindən biridir. COP29-un Bakıda keçirilməsi ilə bağlı dünya ölkələri tərəfindən bir neçə gün ərzində qəbul edilmiş qərar beynəlxalq aləmdə Azərbaycana olan dərin etimadın və hörmətin sübutudur. Bu, ölkənin qlobal problemlərin həllində məsuliyyətli və etibarlı tərəfdaş statusunu təsdiqləyir.

“Azərbaycan neft-qaz ölkəsi kimi bu sahədə də özünü göstərəcəkdir və dünyada hər kəs bir daha görəcək ki, bizim gündəliyimiz yaşıl enerji ilə bağlıdır. Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli hazırda bizim enerji siyasətimizin prioritetidir. Bu, reallıqdır və bütün dünya bunu bir daha görəcək”, - deyərək Prezident İlham Əliyev ötən il dekabrın 15-də COP29-un ölkəmizdə keçirilməsi ilə əlaqədar müşavirədə vurğulayıb.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://tuba.gov.tr/yapay-zeka-ve-insanligin-gelecegi>
2. https://ja.wordofwayne.com/wiki/Susan_Schneider
3. <https://www.litres.ru/mark-o-konnell/iskusstvennyy-intellekt-i-budushee-chelovechestva/chitat-onlayn/>
4. <https://upload.pgu.ru/iblock/cb4/54.pdf>
5. <https://www.finchjapan.co.jp/52/>

Ильхама Гусейнова

Искусственный интеллект: проблемы и перспективы

РЕЗЮМЕ

Искусственный интеллект (ИИ) все больше исследуется в современном научном сообществе. В результате дискуссия о перспективах и рисках его широкого применения нарастает. В данной статье описаны основные проблемы, связанные с интеграцией искусственного интеллекта в человеческое общество, которые могут возникнуть в ближайшем будущем, и предложены возможные пути их предотвращения или, по крайней мере, нейтрализации

Ilhama Huseynova

Artificial intelligence: challenges and prospects

SUMMARY

Artificial intelligence (AI) is increasingly being explored in the modern scientific community. As a result, the debate about the prospects and risks of its widespread use is growing. This article describes the main problems related to the integration of artificial intelligence into human society that may arise in the near future and suggests possible ways to prevent or at least neutralize them.

Ясмiна Маликова
Институт философии и социологии НАНА
Научный сотрудник отдела "Эстетика"
yasmina_art@mail.ru

ФИЛОСОФИЯ ПРИРОДЫ В ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОЗЗРЕНИИ

Açar sözlər: təbiət estetikası, təbiət fəlsəfəsi, substansiya, təbiət elmləri, panteizm

Ключевые слова: эстетика природы, натурфилософия, субстанция, естественные науки, пантеизм

Key words: aesthetics of nature, natural philosophy, substance, natural sciences, pantheism

Проблема постижения природы стоит перед человеком издавна. Диапазон интереса людей к природе чрезвычайно широкий и разнообразный – от потребительско-жизневого до морально-эстетического. Давайте проследим, как изменялись взгляды людей на сущность природы, на способы и формы взаимодействия человека и природной среды. Если разбирать по этапам возникновение философской науки в рамках античной философии развивалась натурфилософия; космоцентризм, включение человека в космическую структуру. Идеал человеческой жизни в период античной философии мыслился только в гармонии с природой. [3]

У всем известного Аристотеля философия природы вместе с теологией и математикой образует систему теоретического знания – «вторую философию»: в отличие от «первой философии» (метафизики), изучающей сущее как таковое, она изучает причины и начала вещей, содержащих в себе источник собственного движения и изменения. Исследуемая в философии природы сфера сущего охватывает собой весь чувственно воспринимаемый космос, в том числе даже богов, так что теология и учение о душе составляют неотъемлемую часть эллинистической философии природы, что позволяет разделять её на учение о телесных и бестелесных вещах (учение Сенеки). В философию природы входят и такие прикладные

науки, как астрономия, метеорология, география и др.

Средневековая философия – в этот период развивалось учение о том, что природа создана из ничего Богом, всецело зависима от него и выступает лишь отдаленным отблеском божественного совершенства. Человек, по взглядам философов средневековья, выделяется из природы, как наиболее совершенная ее часть. В раннем Средневековье в силу широкого понимания «природы» (“субстанции телесные и бестелесные”), предметом философии природы оказываются не только чувственно воспринимаемые вещи, но и их нематериальные причины, включая самого Бога. У Иоанна Эриугены философия природы распространяется на “всё, что есть и не есть”. [6]

Философия природы в более узком смысле как исследование телесных субстанций, содержащих в себе, начало движения и покоя, развивается в XI-XII вв. В то время развивалось учение таких философов, как Августина Блаженного, Пьера Абеляра, Фомы Аквинского, Уильяма Оккама. Бонавентура, допуская способность Бога вмешиваться в естественный ход вещей, отличает «порядок природы» (*cursus naturalis*) от «чудесного или сверхъестественного порядка», а также от «порядка воли», которому относится всё, что совершается свободно и не подчиняется власти вторичных причин.

Большинство средневековых философов вслед за Аристотелем отождествляют философию природы с физикой, занимающейся изучением движущихся тел, в тесной связи с математикой и метафизикой – двумя другими частями философского знания. В метафизике света, разработанной Р.Гроссетестом, законы оптики, поддающиеся математическому выражению, выступают одновременно как всеобщие законы природы. Р.Бэкон вслед за Гроссетестом считает основой философии природы математику в силу того, что движение небесных тел, являющееся причиной происходящего в низшем, т.е. в подлунном, мире, нельзя понять без математики. Самой главной частью и вершиной философии природы является у него «экспериментальная наука», устраняющая сомнения разума путём опытной проверки его умозаключений.

В период Возрождения (пантеизм) возникает усиленный интерес к природе. Но здесь в отличие от античности выступает

стремление к познанию тайн природы для руководства этой природой. Человек в период Возрождения предстает, как главный элемент природы. В истории развитие пантеизма можно охарактеризовать учением таких философов, как Джона Толанда, Эрнста Геккеля, Дэвида Лоуренса. В основе пантеистической философии природы эпохи Возрождения, формирующейся под влиянием сочинений неоплатоников лежат представления о мире как о живом существе, пронизанном тайными связями и влечениями его частей друг к другу, и понимание человека как микрокосма.

В трудах Дж.Бруно, М.Фичино и Дж.Пико делла Мирандолы природа предстаёт как оживотворённая духом материя, которая, подобно искусной художнице, сама производит из себя естественные вещи. Человек как средоточие мироздания призван своей деятельностью (“естественной магией”) выявлять скрытые возможности природы, “божьи чудеса”, дотоле скрывавшиеся «по углам мира, в лоне природы, в её укромных тайниках». [5, с.15]

Подобное понимание природы вело к включению в неё таких практических дисциплин, основанных на наблюдении и эксперименте, как алхимия, астрология и медицина. Философы XVII в. Подвергли резкой критике традиционное понимание философии природы как чисто умозрительной науки, требуя опираться в исследовании природы на чувственный опыт (учение Ф.Бэкона), реальное наблюдение над единичными материальными субстанциями (учение Т.Гоббса), либо на самоочевидные достоверные истины разума (философия Р.Декарта). Называя философию природы «великой матерью всех наук», Бэкон подчёркивает необходимость её практического использования с целью овладения силами природы. Отрицая принципиальное различие между естественным и искусственным, Бэкон выделяет в едином исследовании природы части теоретическую (метафизика и физика) и практическую (механика и магия). Гоббс, отвергая схоластическую физику как бессмыслицу, ограничивает сферу сущего материей и интерпретирует её как пространство, сводя, по существу, принципы философии природы к геометрии, которая вместе с проистекающей из неё механикой составляет первую часть философии природы, за ними следуют физика, изучающая

естественные тела эмпирическими методами и физиология.

Декарт видел свою задачу в том, чтобы вместо схоластической «умозрительной философии, преподаваемой в школах, создать практическую философию, с помощью которой, зная силу и действие огня, воды, воздуха, звёзд, небес и всех прочих окружающих нас тел... мы могли бы стать господами и властителями природы» (Рассуждение о методе, параграф 6). Главной составляющей этой новой философии он считал физику, или философию природы, – науку о движущихся материальных телах, методологическим ядром которой выступает механика, задающая парадигму для исследования всех природных явлений. Мир видится Декарту как машина, “сконструированная божественным Творцом”, людей, растения и млекопитающих он видит в таком же ракурсе.

Новый импульс к обновлению философии природы в конце XVIII – начале XIX вв. привнес Иммануил Кант, осуществивший в работе «Метафизические начала естествознания» (1786-й г.) опыт дедукции априорных положений, которые должны были обеспечить познание закономерностей природы. Разработанное в труде «Критика способности суждения» (1790-й г.) учение о живой природе содержало виртуальную возможность рассматривать ее согласно принципу целесообразности, при этом проводимая Кантом параллель между теологическим суждением о природных феноменах и эстетическим суждением вкуса сближала научное и художественное познание природы. Приведем цитату из вышеупомянутого произведения немецкого философа: “Критика эстетической способности суждения содержит критику вкуса и критику духовного чувства, ибо так я пока называю способность представлять возвышенное в предметах”. [1, с.110]

И.Г.Гердер в ходе «спора о пантеизме» сформулировал учение об органических силах как принципах развития природы, в последовательности ступеней которой раскрывается органическая полнота божества. В философских сочинениях немецких романтиков, таких как, Новалис, Г.Шуберт, Ф.К.фон Баадер, К.Г.Карус, Л.Й.фон Арним и др. философия природы изначально рассматривалась как открытая система, не конструируемая из априорных принципов, а форми-

рующаяся в процессе свободного поиска соответствий как между различными структурами внутри природного целого, так и между природными и духовными явлениями. В целом отношение натурфилософии 1-й половины XIX в. к эмпирическому естествознанию было двойственным. С одной стороны, многие её концепции строились как обобщения конкретных теорий, заимствованных у естествоиспытателей-экспериментаторов (так, Риттер на основе опытов Л.Гальвани и А.Вольты попытался сформулировать учение о Земле, объединяющей органическую и неорганическую природу). С другой стороны, ряд сформулированных в её рамках чисто умозрительных гипотез впоследствии получил эмпирическое подтверждение.

По мере дисциплинарной дифференциации наук, увеличения разрыва между «науками о природе» и «науками о духе» умозрительная философия природы стала терять свою актуальность. Уже в 1810-х гг. Я.Ф.Фриз выдвинул проект «математической» философии природы, в дальнейшем его аргументы против познания природы были восприняты и развиты Г.Гельмгольцем. В середине XIX в. Методологические принципы умозрительной философии природы были подвергнуты резкой критике представителями позитивизма (О.Конт, Г.Спенсером, Дж.С.Миллем и др.). С появлением эволюционной теории Ч.Дарвина была поставлена под вопрос сама возможность телеологического истолкования живой природы.

Важной задачей философии природы XX в., пришедшей на смену прежней натурфилософии, стало осмысление множественности картин природы, явных и неявных онтологических схем и моделей, часто альтернативных друг другу, используемых в различных направлениях современной науки. В.Гейзенберг, отмечая, что современное отношение человека к природе «глубоко определяется наукой и техникой», так характеризовал новую установку в философии природы: «Предметом исследования является уже не природа сама по себе, а природа, поскольку она подлежит человеческому вопрошанию», так что речь идёт «не о картине природы, а о картине наших отношений к природе». [2, с.290]

Из некоей мировой схематики, существующей вне и независимо от человека, философия природы становится прежде всего раз-

мышлениями о ценностных аспектах и деятельных ориентациях человека в его духовно-практических взаимоотношениях с природой.

Во многом программной для философии природы конца XX–XXI вв. явилась идея “коэволюции” природы и человека, биосферы и ноосферы, генетических истоков социального поведения животных и человека (социобиология) и т.п. – проблема, имеющая важное значение для достижения экологического сбалансирования и динамического равновесия человека и природы. [4]

В числе новых методологических принципов, выдвинутых в философии природы – идеи направленности времени и необратимости процессов в природе, разработанная в синергетике идея самоорганизации – не только в органической и неорганической природе, но и во всей Вселенной, обращение к уникальным объектам в космологии и экологии.

В Новое время эта установка усиливается и превращается в рассмотрение природы, как сферы активной практической деятельности.

Если рассматривать познание природы с точки зрения эстетического восприятия, то здесь мы можем рассматривать ее по категориям прекрасного, возвышенного и даже безобразного, что также, к сожалению, имеет место быть – здесь можно привести примеры из театральных постановок и декораций флоры и фауны на сцене. Иногда это могут быть художественные оформления, отвечающие требованиям прекрасного, а в некоторых спектаклях такие декорации могут служить образцом безобразного или низменного в природе. Очень часто подобные декорации используются в психологически тяжелых постановках, где с помощью мрачных картин природы режиссер пытается передать угнетенное психологическое состояние героев. Здесь можно отметить такие постановки, как “Пери Д.”, “Братья Карамазовы”, “Антигона”, “Возвращение Медеи” и т.д. Философия способна изучать природные явления и с гносеологической, и с онтологической, и с аксиологической точки зрения и т.д. Онтологическая задача заключается в доказательстве существования природы как объективной реальности; гносеологическая со стремлением

обосновать неограниченные возможности в познании природы человеком; аксиологическая – понимание и объяснение природы как ценности, без которой человек не в состоянии существовать и развиваться в качестве разумного и гуманного существа. [7]

А в каком же качестве природа интересует философию? Почему философия вообще обращает свое внимание на природу? Ответ на эти вопросы должен учитывать специфику философии как науки. Главной проблемой философии является Человек и его Бытие и осознание того, как научиться в этом мире жить счастливо. Поэтому и природу философия рассматривает исключительно с позиций человека, его интересов и потребностей. И в этом, узком смысле природа, как объект философского познания – это совокупность естественных условий существования человека и общества. Ценностное отношение человека к природе основывается на оценке этой природы с позиций добра и красоты. При этом природа может рассматриваться и как сфера совершенства, идеал гармонии и образец для подражания, и как сфера неразумного, низменного, несовершенного в сравнении с культурой. В современное время экологический кризис привел к новому осмыслению в философии – искусственно созданная человеком техномасса стала значительно превосходить биомассу. Поступления в воды океанов, морей, в атмосферу и почву различных химических соединений, образующихся в результате производственной деятельности человека, в десятки раз превышает естественное существование природы. Возникает проблема истощаемости природных ресурсов. Также окружающая среда загрязняется увеличением поступления в окружающую среду железа и др. токсичных элементов. Природу следует оберегать и это обязанность каждого гражданина и самых разных эко-организаций.

Использованная литература

1. Гегель Г. “Философия природы”, М., 2020, стр. 56
2. Шевяков Г. “О человеке и мироздании”, М., 2024, стр. 12-14
3. Кант И. “Критика способности суждения”. С.-Петербург, “Наука”, 2006. стр. 110, том 2.
4. Лукреций. Поэма “О природе вещей”.

5. Освальд Вильгельм Фридрих. “Философия Природы”, Санкт-Петербург, 1903. стр. 41, 45-47.

6. Фридрих В.Й. Шеллинг. “Идеи к философии природы как введение в изучение этой науки”. С-Петербург, Наука, 1998, стр. 479-480

7. Гейзенберг В. «Шаги за горизонт». М., 1987. с. 290.

Yasmina Məlikova

Estetik dünyagörüşdə təbiət fəlsəfəsi

XÜLASƏ

Bu məqalədə təbiət fəlsəfəsinin yaranma tarixinə, əsas istiqamətlərinə fərqli dövrlərdə təbiət və onun vaz keçilməz qanunları haqqında fikir söyləyən alimlərin yaradıcılığı əks olunub. Burada fəlsəfənin təbiət hadisələri həm aksioloji, həm qnoseoloji, həm də ontoloji nöqteyi-nəzərdən incələnir, onlar arasında fərqlər göstərilir. Fəlsəfənin əsas problemi İnsan və onun Varlığı, həmçinin bu dünyada xoşbəxt yaşamağı öyrənməyin dərkidir – mövzu əsasən bu istiqamətdə işlənilib.

Yasmina Malikova

Philosophy of Nature in aesthetic outlook

SUMMARY

This article reflects the history of the creation of natural philosophy, its main directions and the creativity of scientists who opined about nature and its immutable laws in different periods. Here, philosophy examines the natural phenomena from both axiological, epistemological and ontological points of view and shows the differences between them. The main problem of Philosophy is the understanding of Man and his Being and how to learn to live happily in this world - the topic of this article is mainly developed in such direction.

Hafiza Imanova

*Scientific Researcher of the Department
of "Philosophy and Sociology of Sustainable Development,
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
hafizaimanova@yahoo.com*

ADAPTATION POLICY FRAMEWORKS IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE

Açar sözlər: *iqlim dəyişikliyi, adaptasiya, miqrasiya, ekoloji qaçqınlar*

Ключевые слова: *изменения климата, адаптация, миграция,
экологические беженцы*

Key words: *climate change, adaptation, migration, ecological
refugees*

Introduction

The climate of our planet is changing. Climate has always been variable, but concerns about climate change are growing today, perhaps since the scale of change is unprecedented, but most importantly because it is so powerful that it both seriously worries the world today and continues to threaten its future. These violations can threaten the protection of natural ecosystems and the sustainability of socio-economic systems. Any change in climate will lead to ecological and social imbalances all over the world. As a result, this endangers the protection of natural eco-systems and socio-economic systems. Today, climate change has a negative impact on the protection of both cultural and historical heritage. The warming of our planet continues due to the effect of greenhouse gases. [1] This effect consists of the Earth releasing energy into the atmosphere instead of transmitting it to space. The greenhouse gases involved in this regulatory mechanism are generally present in the atmosphere in very low concentrations. Changes in atmospheric CO₂ concentrations will certainly affect the climate system, but these processes are multiple, complex, and interrelated. Extensive research is being done around the world to better understand our impact on planet Earth's changing climate. The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC),

the World Meteorological Organization (WMO) and the United Nations for the assessment, analysis and synthesis of scientific, technical and socio-economic information relevant to our understanding of climate change, its potential impacts, adaptation and mitigation created under the auspices of the United Nations Environment Program (UNEP). [8] Climate change is a global process, but its effects are manifested at the local level. The physical impact threshold is determined depending on the relationship between the geographical location, global warming and the existing climate conditions in the area. The wide scope of this effect makes it difficult to generalize about it. However, it is possible to make general considerations on 3 specific directions that slow down human development in climate change: [7]

- Decrease in productivity in agriculture
- Increased risk of water scarcity
- Increased risks to human health

Climate change is a problem that affects countries on every continent today. In addition to seriously damaging the local economy and people's lives, this problem also affects the environment. Air currents are changing, sea levels are rising, hurricanes and precipitation are increasing, and greenhouse gas emissions continue to rise.

Migration as one of the social consequences of climate change.

The effects of climate change cover all countries of the world. It affects countries' economies, people's lives, and costs people, communities and countries dearly. Climate change affects the well-being of people, their food and living, affects every living thing on the planet, and the environment, putting the continuity of its existence in great danger. Climate change is one of the most important factors in migration. This mainly manifests itself in places where rocks, drought, and erosion occur. Although this migration is called "ecological migration" in the terminology, it is not a new phenomenon. [4] Over the centuries, various migration processes have occurred due to climate change. Thus, recent studies show that it is difficult to determine the boundaries of "ecological migration" and its boundaries are expanding rapidly due to the influence of global climate change. In some cases, it is clear that environmental changes are causing migration, both locally and internationally. This, in turn, creates the basis

for the occurrence of primary environmental events, namely cyclonic storms, typhoons, floods and earthquakes. In such cases, the term “displacement” should be used instead of the term migration. [3] Because when primary environmental events occur in a slower process, i.e. saturation, salinization, drought, and sea level rise, it becomes difficult to distinguish ecological migration from other types of migration. Ecological decline affects people's economic and social well-being in a number of areas. Such decline may continue for some time. Today, interpretation of the empirical understanding of the relationship between climate change and migration is extremely important. In particular, it is very important to learn at what level the climate change adaptation phase of migration (spontaneous, forced or planned) occurs. [2] Environmental change itself has a broad meaning. Thus, it includes both fast and slow initial events. People can adapt to climate change more quickly by taking technical measures to prevent the effects of climate change, as well as by making strategic plans to minimize environmental degradation. Migration itself can serve as an alternative strategy in the fight against climate change. Thus, people will find a way out of the problem by temporarily moving to areas less affected by the climate. Today, it is being discussed for what reasons migration is the most alternative way out in the fight against climate change, and it makes countries think seriously.

Numerous examples of climate-related migration are emerging: [5]

- Pacific islanders plan to relocate due to coastal erosion;
- Hurricanes continue to displace tens of thousands of people from their homes in numerous Asian countries;
- Fishermen living in coastal villages in West Africa are migrating to cities due to declining fish stocks due to increased ocean acidification;
- As a result of climate change in Central Asia, the population migrates to cities due to a decrease in the standard of living in villages;
- The nomadic people of East Africa are forced to change their migratory traditions due to desertification;
- Droughts in Latin America lead to internal and international migration. [6]

Climate change is a problem that affects countries on every continent today. This problem seriously damages the local economy and people's

lives. Air currents are changing, sea levels are rising, hurricanes and precipitation are increasing, and greenhouse gas emissions continue to rise. If measures are not taken, the average temperature of the earth's surface will increase by 3 degrees. [9] This will affect the poor population more. A cleaner and stronger economy is needed to prevent this problem. One of the steps taken on this path is the implementation of measures aimed at reducing carbon emissions and renewable energy. The climate problem is such a global issue that the solution must be implemented at the international level and developing countries must turn to a low-carbon economy.

- From 1880 to 2012, the average global temperature increased by 0.85 degrees. Taking this into account, we can say that every 1 degree increase in temperature causes a decrease in grain yields by up to 5 percent. From 1880 to 2012, a decrease of 40 megatons was observed in the annual harvest of grain products.

- Ocean temperatures have increased, glaciers have begun to melt and sea levels have risen. Between 1901 and 2010, the global sea level rose by 19 cm as a result of the increase in ocean temperature and the melting of glaciers.

- Carbon dioxide emissions have increased by 50 percent since 1990. [10]

However, despite all this, if necessary measures are taken, it is possible to reduce the global temperature up to 2 degrees. According to the agreement adopted in Paris in 2015, 197 countries committed to carry out improvement strategies to release gas emissions at a low percentage.

One of the steps taken in this direction in Azerbaijan is the Green Port project. [11] Thus, 3 components are envisaged in the project:

First component: Environmental planning and strategy

This component is aimed to contribute to the expansion of opportunities for the identification, prioritization and planning of effective environmental measures implementation process for the port and other types of cargo vehicles passing through Azerbaijan. At the same time, this component covers major port and logistics operations, including shipping, trucking, rail transportation, warehouses, refrigeration, packaging, cargo handling equipment, small vessels, personnel vehicles, building and power

supply. approach includes.

Second component: Promotion of low-carbon activities

This component will assist the Baku Port management in implementing the Environmental Development and Logistics Strategy, including making large-scale environmental investments in port and logistics activities. This component also provides a means for various port users to reduce the carbon footprint of their operations.

Third component: National Environmental and Replication Policy

The experience gained from project activities in Baku Port will be applied and replicated in other parts of the country. This component will assist local governing bodies in the process of preparing and adopting the aforementioned policy, including influencing the implementation of relevant local strategies. These development measures cover the following key areas: energy, waste management, water and air quality control, as well as sustainable business practices. Green ports and logistics centers are areas where activities aimed at reducing the environmental and energy consequences of operations such as cargo distribution, including material management (storage and packaging), waste management, and physical distribution are carried out. The project's advantages will include enabling large-scale operational and cost-effectiveness for users, environmental improvements (reduction of water and air pollutants such as greenhouse gases), and stimulating demand for Baku Port services.

Conclusion

The solution of the 13th goal of sustainable development is closely related to other goals. If measures are taken to solve the climate-related problem at the country level, this means steps are taken to solve other goals, such as accessible and clean energy, healthy life and well-being, availability of jobs and economic development, sustainable cities, infrastructure, and innovation. The steps taken in Azerbaijan are carried out in accordance with the goals of the new climate economy. If we look at the concepts and reports adopted by the UN, we will see what the new world and its model of standards mean for future generations. In this new world model, not a human being who spoiled the ecology in the past and played a direct or indirect role in the events happening on earth, but a new human stands in the center line. In his 1981 book on ecology, economy,

development and its limits, power, the well-known industrial leader Aureli Peccei notes that the world will solve its global problems with the “new humanity”. He states that the world will not have a way out of its problems if the new humanity does not see the earth as its motherland and people as its brothers and sisters. In other words, the principle of accepting people regardless of their religion, race, or nationality in the place where you live, treating them tolerantly and learning to live in multicultural conditions will not only be the most fundamental pillar of peace in the world, but will also insure the future of humanity.

The references:

1. Armitage, J.M., Quinn, C.L and Wania, F. 'Global climate change and contaminants-An overvi-ew of opportunities and priorities for modelling the potential implications for long-term human ex-posure to organic compounds in the Arctic' // Journal of Environmental Monitoring, -2011, 13 (6), -p. 532-546.

2. Bindoff, N.L., Stott, P.A., Allen, M.R., Gillett, N., Gutzler, D., Hansingo, K., Hegerl, G., Hu, Y., Jain, S., Overland, J., Perlwitz, J., Sebbari, R. and Zhang, X. 'Detection and attribution of climate change: From global to regional', in: Mokhov, I. I., Stocker, T. F., Qin, D., et al. (eds), Climate change 2013: The physical science basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment 2013, Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge; New York, -p. 867–952.

3. <https://environmentalmigration.iom.int/environmental-migration>

4. EEA, 2011, Mapping the impacts of natural hazards and technological accidents in Europe, EEA Technical report No 13/2010, European Environment Agency.

5. IPCC, 2012, Managing the risks of extreme events and disasters to advance climate change adap-tation. Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge

6. IPCC, 2013, Climate change 2013: The physical science basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the

Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge; New York.

7. Kovats, S., Lloyd, S., Hunt, A. and Watkiss, P., 2011, The impacts and economic costs on health in Europe and the costs and benefits of adaptation, Technical policy briefing note 5, FP7 Climate-Cost project.

8. Lindgren, E., Andersson, Y., Suk, J.E., Sudre, B. and Semenza, J.C., 2012, 'Monitoring EU emerging infectious disease risk due to climate change', Science 336(6080), 418–419 McMichael, A.J., 2013, 'Globalization, climate change, and human health', New England Journal of Medicine, 368 (14), -p. 1335–1343.

9. OECD, 2014, Improving the evidence base on the costs of disasters: Towards an OECD framework for accounting risk management expenditures and losses of disasters. 4th meeting of the OECD High Level Risk Forum, GOV/PGC/HLRF(2014)8, OECD.

10. <https://portofbaku.com/az/page/etraf-muhit/yasil-liman>

Hafizə İmanova

İqlim dəyişməsi şərtində harmoniya siyasəti çərçivələri

XÜLASƏ

Tədqiqatda iqlim dəyişmələri fonunda əhalinin həyat tərzinin adaptasiyası, eyni zamanda iqlim dəyişmələrinin sosial təsiri kimi yaranmış miqrasiya nəticəsində ekoloji qaçqınların sosial rifahının yaxşılaşdırılması tədbirləri və əhalinin həssas təbəqələrinə təsirləri tədqiq edilmişdir. Dünya miqyasında, eləcə də Azərbaycanda aparılan tədbirlər planının analizi və şərh təqdim edilmişdir. Həmçinin tədqiqatda potensial sinerjinin xüsusi bir sahəsinin - adaptasiya və yoxsulluğun aradan qaldırılması məsələsi olması qeyd edilmiş, gələcəkdə bu işlərin daha geniş çərçivədə aparılmasına ehtiyac olduğu vurğulanmışdır.

Хафиза Иманова

***Основы адаптационной политики в контексте
изменения климата***

РЕЗЮМЕ

В исследовании рассматривается адаптация образа жизни населения на фоне изменения климата, а также меры по улучшению социального благосостояния экологических беженцев в результате миграции как социального эффекта изменения климата, а также воздействия на уязвимые слои населения. Был представлен анализ и интерпретация плана действий, осуществленного в глобальном масштабе, а также в Азербайджане. Также в исследовании был отмечен результат того, что особой областью потенциальной синергии является вопрос адаптации и искоренения бедности, и было подчеркнуто, что эти работы должны проводиться в более широких рамках в будущем.

Ceyran Hüseynli

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq
fəlsəfəsi” şöbəsinin kiçik elmi işçisi
ceyran.huseynli.13@gmail.com

MÜSTƏQİL, ÇİÇƏKLƏNƏN AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: Vətən, Qarabağ, yaşıl enerji, yaşıl dünya, COP29

Ключевые слова: Родина, Карабах, зеленая энергетика, зеленый мир, COP29

Key words: Homeland, Karabakh, green energy, green world, COP29

*Ortadadır həqiqət-
Yurdum azad, nəhayət!
Sevinəcək bu millət,
Gözün aydın, ey Vətən!*

*Bu torpaqdan güc aldıq,
Düşməni dərdə saldıq.
Belə qələbə çaldıq,
Gözün aydın, ey Vətən!*

*Millət şən, əzimdir,
Torpağında izimdir.
İndi zəfər bizimdir,
Gözün aydın, ey Vətən! [6]*

“Gözün aydın, ey Vətən” şeirində səslənən o üç kəlimə: Azad, Qələbə, Zəfər sözləri sanki Azərbaycanın illərdir səslədiyi, çoxdandır yolunu gözlədiyi, daim həsrətində olduğu qalibiyyətinin ən bariz nişanəsidir. 27 sentyabr 2020-ci il – 44 günlük Zəfər yolunun başlanğıcı: Mən bu şanlı tarixi bu gün kimi xatırlayıram. Telekanallarda verilən xəbərlər, sosial şəbəkələrdə sürətlə yayılan informasiyalar və hamının bir-birinə

həyəcanla söylədiyi o sözlər: “Deyəsən, müharibədir. Və biz, nəhayət, torpaqlarımıza qayıdırıq”. O gün sanki ölkənin üzərində xüsusi bir ab-hava var idi; İnsanların gözləri parıldayır, qəlbləri kövrək bir quş kimi uçunur, Vətənin keşiyində duran igid oğullarımız - əsgərlərimiz üçün dualar edilir, tezliklə Ali Baş Komandan İlham Əliyevdən xoş xəbərlər almaq arzusu ilə ürəklər od tutub yanırdı. Və bu tarixi günlər boyu Azərbaycan xalqı əsl vətənpərvərlik nümunəsi göstərərək, bir amal uğurunda birləşib yağı düşmənin hərtərəfli hücumlarına baş əymir, amansız terror aktlarına qarşı dirənir, onların açmış olduğu informasiya müharibəsini əsaslı faktlarla susdurur, istər media, istərsə də sosial-şəbəkələrdən öz haqlı səsini bütün bəşəriyyətə böyük əzmkarlıqla çatdırmağa çalışırdı. Bütün bunlara baxmayaraq düşmən öz amansız hərəkətlərindən geri qalmır, Ermənistan hakimiyyətinin tapşırığı ilə Gəncə, Bərdə, Yevlax, Beyləqan, Tərtər, Qəbələ və digər müharibə zonasına daxil olmayan şəhər və rayonlarımız ballistik raketlər və ağır artilleriya qurğularından atəşə tutulur, dinc əhaliyə qarşı aqilasız terror aktları həyata keçirilirdi. Vətən müharibəsinin sonrakı gedişatı zamanı da Azərbaycan xalqına nə qədər təzyiqlər, psixoloji basqılar, maddi-mənəvi zərərlər vurulsa da, o öz haqq yolundan dönmür, tarixin illərdir təkrarlanan döngəsinə son nöqtəni qoymaq istəyirdi.

Bu gün kimi həyəcanla xatırladığım tarixi günlərdən biri idi, ailəlikcə televizor qarşısında əyləşib Cənab Prezident İlham Əliyevin xalqa müraciətini böyük sevinclə dinləyir, bir neçə ərazimizin işğaldan azad olduğunu, əsgərlərimizin göstərmiş olduğu şücaətin xoş xəbərlərini eşidirdik ki, birdən küçədə ucalan səslər bizi çölə doğru baxmağa vadar etdi. Hər kəsin bir avazdan dediyi həmin o iki cümlə “Qarabağ bizimdir, bizim olacaq!” İnanın, bilmirdim sevinim, ya heyretlənim, amma bildiyim tək bir şey var idi: mən dövlətimlə, xalqımla fəxr edir, Azərbaycan gənci kimi, bu tarixi anlara şahidlik etdiyim üçün qürur hissi keçirirdim. Və nəhayət, 8 Noyabr – Qarabağın incisi Şuşanın işğaldan azad olunması xəbəri ilə başa çatan 44 günlük Vətən müharibəsi bütün dünyaya Azərbaycan dövlətinin sarsılmaz gücünü, mübariz-vətənpərvər bir xalq olduğunu sübut etmiş oldu. Cənab Prezident İlham Əliyev çıxışlarının birində deyirdi:

“Ali Baş Komandan kimi, müharibə dövründə hər an, necə deyər-

lər, bütün əməliyyatlara rəhbərlik edən şəxs kimi deyirəm və görürəm ki, bəzi hallarda, hətta çətin anlarda bizim hərbiçilərimiz mümkün olmayanı da reallığa çevirmişlər. Milli ruh, milli ləyaqət və vətənpərvərlik onları irəliyə aparırdı. Belə xalqla heç kim mübarizə apara bilməz. Bilirsiniz, müharibənin bir çox dərsləri var - həm bizim üçün, həm bütün dünya üçün, region üçün. Onlardan biri də odur ki, azərbaycanlılarla mübarizə aparmaq, müharibə aparmaq çox baha başa gələ bilər". [3]

Bu gün Prezident İlham Əliyevin uğurlu Böyük Qayıdış siyasəti nəticəsində illərdir yağı düşmənin tapdığı altında solan torpaqlarımız günü-gündən canlanır, çiçək açır, öz əvvəlki vəziyyətinə qayıdaraq əsas sakinlərini səbirsizliklə gözləyir. Qarşıdakı illərdə Qarabağda aparılacaq quruculuq işləri ölkəmizin həyatına çoxsaylı yeniliklər gətirəcək. Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında açıqladığı bəyanatlardan başa düşülür ki, Böyük Qayıdış keyfiyyətcə yeni bir həyata qayıdış olacaq. Türkiyə, Pakistan və İtaliya şirkətlərinin artıq bir sıra layihələr üzrə fəaliyyətə başlaması bunun əyani göstəricisidir. Bütün bu aparılan quruculuq işləri ilə yanaşı son dövrlərdə Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz xalqına daha bir xoş xəbərlə səsləndi. O, oktyabrın 15-də Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağını ucaldaraq böyük fərəh və qürur hissi ilə ərazi bütövlüyümüzü bərpa etdiyimizi bildirdi:

"Cəbrayıl bizimdir! Füzuli bizimdir! Zəngilan bizimdir! Qubadlı bizimdir! Ağdam bizimdir! Laçın bizimdir! Kəlbəcər bizimdir! Şuşa bizimdir! Xocavənd bizimdir! Xocalı bizimdir! Ağdərə bizimdir! Xankəndi bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ - Azərbaycandır!"

Azərbaycan ərazilərinin 30 illik işğalı dövründə həmin torpaqlarımızda ekologiyamız, biomüxtəliflik, yaşıllıqlar vəhşicəsinə məhv edilmiş, yandırılmış, təbii sərvətlərimiz talanmışdır. Azərbaycan ərazilərində törədilən ekoloji terror, əhalinin sudan məhrum edilməsi, transsərhəd çayların qabağının alınması və çirkləndirilməsi, su anbarlarının baxımsızlıqdan qəza vəziyyətinə düşməsi ilə ətrafdakı yaşayış məntəqələri və yüz minlərlə əhalinin təhlükə altında qalması Ermənistanın ölkəmizə qarşı törətdiyi təcavüzdür.

Otuz il sonra Azərbaycan ərazilərinin erməni işğalından azad olunması, həm də qazanılan Qələbə davam edən böyük ekoloji terrorun qarşısını aldı. Bu inkaredilməz məsələlər qarşısında hətta Azərbaycanla

dost münasibətdə olmayan ölkələr belə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası kimi mötəbər tədbirin ölkəmizdə keçirilməsi ilə əlaqədar yekdil qərar qəbul etdi. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ölkəmizin işğaldan azad edilmiş torpaqlarını “Yaşıl enerji” zonası elan edib və 2022-2026-cı illər üzrə tədbirlər planı təsdiqlənib. Bu ərazilərin 2050-ci ilədək “Netto sıfır emissiya” zonasına çevrilməsi nəzərdə tutulur.

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP29 kimi mötəbər bir tədbirin Azərbaycanda keçirilməsi ilə əlaqədar yekdil qərarın verilməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycana böyük hörmət və etimadın, eləcə də ölkəmizin milli, regional və qlobal səviyyədə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması işinə töhfəsinin təqdir olunmasının bariz nümunəsidir.

COP29 çərçivəsində bütün dünyada gedən proseslərə, o cümlədən iqlim, həm digər yaşıl ideyalar, yaşıl proqramla bağlı məsələlərə Azərbaycan platformasında baxılacaqdır. 1995-ci ildə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasını ratifikasiya etdikdən sonra qlobal iqlim dəyişmələrinin mənfi təsirlərinin yumşaldılması üzrə beynəlxalq səylərə qoşulan Azərbaycan beynəlxalq ekoloji təşəbbüslərdə mühüm rol oynayıb. Dubaydakı COP28 sammitində Azərbaycanın yüksək səviyyədə təmsil olunması bunun daha bir təzahürüdür. COP28 sammitində Azərbaycanın fəal iştirakı, əlbəttə ki, ölkəmizin qlobal iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizəyə töhfə verməsinə əsaslanır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nümayiş etdirdiyi güclü siyasi iradə və Şərqi Avropa Qrupunun üzvü olan dövlətlərin Azərbaycanın COP29-a ev sahibliyi etmək üçün ölkəmizin namizədliyini dəstəkləməsi uğurumuzda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan neft-qaz ölkəsi kimi bu sahədə də özünü göstərəcəkdir və dünyada hər kəs bir daha görəcək ki, bizim gündəliyimiz yaşıl enerji ilə bağlıdır. Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli hazırda bizim enerji siyasətimizin prioritetidir. Bu, reallıqdır və bütün dünya bunu bir daha görəcək”, - deyə Prezident bildirib. [2]

2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haq-

qında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Sərəncam imzalayıb. Sərəncam iqlim dəyişmələrinə qarşı global mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədi daşıyır. Azərbaycan beynəlxalq ictimaiyyətin etibarlı və məsuliyyətli üzvü kimi iqlim dəyişmələrinin fəsadlarına qarşı mübarizəyə öz töhfəsini verir. Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir. Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpa və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır. Azərbaycan baza ili (1990) ilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının 35 faiz, 2050-ci ilə qədər isə 40 faiz azaldılmasını hədəf kimi götürmüşdür.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikası yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur. Azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma prosesində ətraf mühitin qorunması prioritetdir. Həmin ərazilərdə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” kimi innovativ yanaşmalar tətbiq edilir, ekosistem bərpa olunur. [4]

Sənəddə qeyd edildiyi kimi, yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli Azərbaycanın enerji siyasətinin prioritetidir. Azərbaycan elektrik enerjisi istehsalının qoyuluş gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 2030-cu ilə qədər 30 faizə çatdırılmasını hədəfləyir.

Hazırda iqlim dəyişikliyi fonunda planetin enerjiyə olan tələbatının ətraf mühitə zərər vurmadan ödənilməsi ən aktual məsələlərdəndir. Bu səbəbdən də dünya ölkələri karbon emissiyalarının azaldılmasına qarşı mübarizə aparır, tükənməz mənbələrdən alınan enerjiyə üstünlük verir. “Yaşıl enerji”yə keçid müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə ənənəvi enerji resurslarının bərpa olunan enerji mənbələri ilə əvəz edilməsini özündə ehtiva edir. Texnologiyanın sürətli inkişafı və dünya ölkələrinin bu istiqamətdə müəyyənləşdirdikləri hədəflər isə “yaşıl enerji” keçidini sürətləndirir. Ölkəmizin də enerji təhlükəsizliyinə, xüsusilə “yaşıl enerji” siyasətinə keçiddə uzunmüddətli hədəfləri var. Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli coğrafi mühit kifayət qədər bərpa olunan enerji

mənbələrinin potensialından istifadə etməyə şərait yaradır. Ölkəmizin bərpa olunan enerji potensialı 27 QVt həcmində dəyərləndirilir ki, bunun da böyük əksəriyyəti günəş və külək enerjisinin payına düşür. Bununla yanaşı, Dünya Bankının təşəbbüsü ilə aparılmış araşdırmalara əsasən Xəzər dənizinin Azərbaycana aid olan hissəsində 157 QVt həcmində dənizdə külək enerjisinin texniki potensialı müəyyən edilib. Bu göstərici ölkəmizdə “yaşıl enerji”nin inkişafı üçün kifayət qədər böyük potensialın olduğunu deməyə əsas verir. Hazırda “yaşıl enerji” ilə bağlı əsas layihə Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə ötürücü şəbəkəmizin genişləndirilməsidir. Bu istiqamətdə Prezident İlham Əliyevin ötən il mayın 3-də “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalaması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [5]

Ümumilikdə, Azərbaycan işğaldan azad olunan ərazilərin yenidən qurulmasına enerji dayanıqlığı ilə bağlı müasir çağırışlar və global iqlim dəyişikliyi probleminin həllinə dəstək müstəvisində yanaşır. Bunun reallaşdırılması üçün isə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun geniş potensial imkanları var. 10 min kv. kilometr ərazini əhatə edən “yaşıl enerji” zonası 7200 meqavat günəş, 2000 meqavat külək enerjisi potensialına malikdir. Ölkəmizin daxili su ehtiyatlarının isə təxminən 25 faizi, yəni illik 2 milyard 560 milyon kubmetri bu ərazilərdə formalaşır. [1] Günəş enerjisi potensialı Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlıda, külək enerjisi potensialı isə Laçın və Kəlbəcərin dağlıq ərazilərində müşahidə olunur. Aparılan təhlilə əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bütövlükdə 10 min meqavata yaxın bərpa olunan külək və günəş elektrik enerjisinin istehsalı mümkündür. Günəş, eləcə də külək stansiyalarının yaradılması ilə bağlı konkret planların da ardıcılıqla həyata keçirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://ikisahil.az/post/494189-yukseketimadin-gostericisi>
2. <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1629>
3. <https://president.az/az/articles/view/55348>
4. <https://respublika-news.az/az/news/qarabag-serqi-zengezur-ve-naxcivan-yasil-enerji-zonasina-cevrilir>

5. <https://ryl.az/our-activity/iqlim-deyisikliyi-ile-mubarizede-azerbaycan-modeli-cop29>

6. <https://sia.az/az/news/literature/841677.html>

Джейран Гусейнли

Независимый, процветающий Азербайджан

РЕЗЮМЕ

Прежде всего, в статье говорится о победе Азербайджана над врагом, выдвигении на первый план любви к родине. После этой исторической победы говорится о работах, которые предстоит провести в ближайшем будущем на наших освобождённых землях, идей "умной деревни" и "умного города". На основе мотива "Зеленой энергии" представлена подробная информация об инновациях, которые она принесла в нашу страну, и о "Годе солидарности во имя зеленого мира".

Ceyran Huseynli

Independent, prosperous Azerbaijan

SUMMARY

Firstly, the article primarily discusses Azerbaijan's victory over the enemy, highlighting the sense of patriotism and national pride. Following this historic victory, it outlines the future development initiatives in the newly liberated territories, particularly focusing on the concepts of "smart village" and "smart city". Based on the theme of "Green Energy", detailed information is provided on the innovations it has introduced to our country and the significance of "A Year of Solidarity for a Green World".

Könül Şəkiyeva
*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun "İdrak
nəzəriyyəsi və məntiq" şöbəsinin kiçik elmi işçisi*
shakiyevakonul@gmail.com

MƏDƏNİYYƏT DİALOQU - AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *azərbaycançılıq, istiqlal, məfkurə, milli təfəkkür, mədəniyyət*

Ключевые слова: *азербайджанство, независимость, идеология, национальное мышление, культура*

Key words: *azerbaijanism, independence, ideology, national thinking, culture*

"Azərbaycançılıq" bizim günlərdə formalaşan yeni ümumbəşəri mədəniyyətin milli mədəniyyətlərin fəvqündə deyil, onlarla sintez halında formalaşmasını ehtiva edir, "milliliklə ümumbəşəriliyin vəhdəti" ideyasının əsas götürülməsi nəzərdə tutulur.

Tarixdə müxtəlif dinlərin, gələnlərin, mədəniyyətlərin vahid sinkretik bir sistemdə birləşməsi halları olmuşdur. Hazırda insanlıq mədəniyyətlərin tolerantlığı, mədəniyyət çeşitliliyinin olduğu bir vaxtda vahid hüquqi dövlətçilik prinsiplərini formalaşdırmağa səy göstərir.

Azərbaycan xalqının milli ideologiyası olan azərbaycançılıq Azərbaycan xalqının dərin və mükəmməl etnoqrafik əsasları olub, XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış, kifayət qədər mürəkkəb, ziddiyyətli bir təkamül tarixi olan türkçülük, islamçılıq və müasirlik kimi üç üzvi tərkib hissəsinə malikdir.

Azərbaycançılıq ideologiyası əvvəlcə mifologiya, sonra isə din, daha doğrusu, əski inanclardan qaynaqlanır. Azərbaycançılıq ideologiyasının ilkin mərhələsi olan miflər azərbaycanşünaslığın tərkib hissəsi, azərbaycanşünaslıq isə öz növbəsində türkçülüyn konkret tarixi-coğrafi məkanda formalaşan aparıcı istiqamətidir.

Azərbaycançılıq istiqlalçılıq deməkdir. Azərbaycançılıq böyük türk qövminə mənsub bir millətin istiqlalını qazanmaq üçün başlanmış şanlı

bir mübarizədir.

Fəlsəfi aspektdə azərbaycançılığı ideya və konsept kimi ideologiyaya çevirmək lazımdır. Onun əsas strukturu, məqsədi konseptləşməlidir. Bu məsələ müasir dövlətçilik konseptində prinsiplial məqsəd daşıyır. Çünki ciddi fəlsəfəyə və elmə əsaslanmayan, konsepti olmayan dövlət XXI əsrdə mövcud ola bilməz və ya mövcudluğunu təmin edə bilməz, ona görə ki, dövr bunu tələb edir.

Siyasilik, dövlətçilik, mədəniyyət azərbaycançılıq konseptinin əsas məqsədidir. Azərbaycançılığın əsas məqsədi kimsədən asılı olmadan müstəqil siyasət yürütmək, tarixi ədaləti və milli qüruru qorumaqdır. O cümlədən, öz mədəniyyətinin yaxşı tərəflərini saxlamaqla, digər mədəniyyətlərin də üstün tərəflərini götürüb öz mədəniyyətini yüksəltmək bir konsept olaraq azərbaycançılığın qarşısına qoyduğu məqsədlərdən biridir. Beləliklə də, qeyd etmək olar ki, situativ şəkildə meydana çıxan kütləvi şüurun daşıyıcıları yalnız məqsəd və hədəf ətrafında birləşirlər. Onlar ideologiyayı uzunmüddətli tərəqqini nəzərdə tutan baxışlar sisteminə çevirə bilmirlər. Lakin kütləvi şüurun sabit dönəmdə stabil qalmasında ideologiyanın əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu zaman cəmiyyətdə qısamüddətli məqsədlər deyil, solumun, bütövlükdə, dövlətin inkişafını özündə ehtiva edən baxışlar meydana çıxır.

Azərbaycan 1993-cü ildən bəri güclü dövlət qurmaq konsepsiyasını seçdi. Bunun üçün güclü və XXI əsrin bütün çağırışlarına cavab verə biləcək ideoloji konsepsiyanın bir zərurət olduğuna heç bir şübhə olmamalıdır. Burada söhbət cəmiyyətin yalnız siyasi-ideoloji konsepsiyasından getmir. Bütövlükdə ölkənin öz strateji hədəfini müəyyənləşdirmək üçün ideologiya vacib faktordur. Deməli, Azərbaycançılığın müasir şəraitdə ideoloji konseptdən ideoloji konsepsiyaya transformasiyası tarixi-siyasi zərurətdir. Bunun üçün, təbii ki, Azərbaycançılığın ideologiyaya kimi struktur-funksional özəllikləri müəyyənləşməli idi. Əslində, Azərbaycançılığın fəlsəfəsi dedikdə ilk növbədə məhz bu aspekt nəzərdə tutulmalıdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev 1993-cü ildən etibarən Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirib, onun siyasi və iqtisadi əsaslarını formalaşdırmaqla yanaşı, cəmiyyətin inkişafının ideya əsası hesab edilən azərbaycançılıq konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Azərbaycançılığın bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən **ÜMUMMİLLİ İDEOLO-**

GIYA halına gəlməsi Heydər Əliyevin tarixi xidmətidir. Heydər Əliyev hələ Sovet dövründən etibarən azərbaycançılıq məfkurəsinin həmvətənlərimiz arasında tanınmasına, bu ideyanın geniş ictimai dəstək qazanmasına çalışırdı. O dövrdə Azərbaycan incəsənətinin müxtəlif sahələrində xalqın ruhunu, tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini ön plana çıxaran çoxsaylı əsərlər meydana gəlmişdir. Heydər Əliyev respublikamızdan kənarında yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanmasına, Azərbaycan diasporunun təşəkkül tapmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. 90-cı illərdə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra o, xaricdəki soydaşlarımızın bu yöndə işinin təşkilini, onların doğma vətənlə əlaqələrinin möhkəmlənməsini əsas məsələ kimi hər zaman diqqətdə saxlamış, ədəbiyyat xadimlərini öz əsərlərində müstəqil Azərbaycanın problemlərinə, xüsusən Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələlərinə xüsusi yer verməyə təşviq etmişdir. Bu yanaşma müstəqillik dövrü ədəbiyyatının Azərbaycançılıq ideologiyasına üstünlük verməklə, başlıca istiqamətini müəyyən etmiş oldu.

“Azərbaycançılıq” termini ölkənin siyasi həyatında yaxın illərdən başlayaraq istifadə olunur. “Azərbaycançılıq” real müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün vasitədir. Bir ideologiya kimi, Azərbaycançılıq müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi-sosioloji doktrinasının sosial-mədəni və etnocoğrafi-siyasi cəhətlərini özündə birləşdirir. Azərbaycançılıq ideologiyası hər şeydən əvvəl ölkədə milli harmoniyanı təmin etməklə yanaşı, dini və etnik birliklər arasında dinc, yanaşı yaşamağı təmin etdi. Təbii ki, bu faktı ümumilikdə Azərbaycanda kütləvi şüurun dəyişməsində ilkin faktor kimi dəyərləndirmək olar, çünki o, fərqli düşüncə və həyat tərzinə məxsus xalqların ümumi tale və gələcək naminə birgə mübarizə aparması üçün real zəmin yaratdı.

Azərbaycançılığın araşdırılması işinə son 30-40 ildə Yaşar Qarayev, Səlahəddin Xəlilov, İsa Həbibbəyli, Nizaməddin Şəmsizadə, Nizami Cəfərov, Əlikram Tağıyev, Sənan Həsənov, Eynulla Mədətli, Füzuli Qurbanov, Rafail Əhmədov, Faiq Ələkbərov, Nadir Məmmədli və başqaları öz töhfələrini vermiş, tədqiqatlarında bu konsepsiyayı əsaslandırmaq istiqamətində müəyyən işlər görmüşlər.

Professor Səlahəddin Xəlilov milli ideologiyanın tərkib hissələrindən danışarkən onun bir sıra mühüm cəhətlərini qeyd edir: “Mədəni-mə-

nəvi amillər, adət-ənənə, mentalitet, dini dəyərlər və s. vahid bir blok halında – azərbaycançılıq adı altında birləşdirildikdə milli ideologiya özünün daha yığcam və konkret ifadəsini tapmış olur”. [1, s.36]

Milli şüurla dövlətçilik şüurunu birləşdirməkdən ibarət olan əsas vəzifə, məsələni yalnız milli-etnik səviyyədə yox, eyni vaxtda ictimai-siyasi baxımdan araşdırmaqdır. Problemə bu cür yanaşma Azərbaycançılıq təlimi ilə Azərbaycan dövlətçiliyi arasında üzvü əlaqəni aşkara çıxarır.

Azərbaycançılıq nədir? sualına cavab verən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Azərbaycançılıq-milli düşüncənin və Vətən anlayışının bir yerdə qavranılması təlimi kimi, xalqın və ölkənin milli maraqlarının - maarifçilikdən milli-azadlıq ideyalarına, istiqlal mübarizəsi düşüncəsinə, dövlət müstəqilliyi şüuruna qədərki bütün ideallarının ədəbiyyatın canında və qanında olmasını qaçılmaz həyati tələbat səviyyəsinə qaldıran ümummilli məfkurədir. Azərbaycançılıq - milli ədəbiyyatın axarını ölkə maraqlarına doğru istiqamətləndirən mühüm ədəbi-ictimai təlimdir. Azərbaycançılıq - ədəbiyyatda əsas hədəf kimi milli-mənəvi özünüdərk və vətənpərvərlik ideyalarının parlaq bədii təcəssümüdür, xalqın hərtərəfli inkişafına xidmət edən ümummilli məfkurədir. Nəhayət, azərbaycançılıq - ədəbiyyatda milli istiqlal və müstəqil dövlətçilik ideallarının təcəssümü olan əbədiyaşar təlimdir”! [3]

Dünyada əksər xalqların ideologiyası kimi Azərbaycan xalqının ideologiyasının tarixində də əvvəlcə miflər, sonra isə əski inanclar mühüm rol oynamışdır. Bir mühüm amil qeyd edilməlidir ki, eyni kökə malik olan xalqların dünyəvi təsəvvür və inanclarının əsasında müştərək mətnlər durur. Bu səbəbdən azərbaycançılığın təşəkkülünü Yaxın Şərqdə və Cənubi Qafqazda yaşayan digər qonşu xalqların mifləri və inancları olmadan təsəvvür etmək doğru olmazdı. Hesab edirik ki, azərbaycançılıq Şərq dünyası, qədim türk təfəkkürü, farsdilli mədəni-tarixi ərazi və ümumislam elmi-nəzəri konflikti ilə bağlıdır.

Əvvəllər dünya, kainat, insan və torpaq haqda mifik-real görüşləri özündə birləşdirən fəlsəfi-dini təlim kimi zərdüştizm Azərbaycan ideologiyasının konseptual qaynaqlarından biri olmuş, sonradan erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda azadfikirlilik yayan məzdəkizm Azərbaycan ideologiyasının ideya qaynaqlarının əsasını təşkil etmişdir.

Yaxın keçmişimizin və müasir dövrümüzün mənəvi mənzərəsinin

formalaşmasında əsas rol oynayan islam dini “azərbaycançılıq” ideologiyasının təşəkkül tapmasında müəyyən rol oynamışdır.

Tarixin növbəti mərhələlərində azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkül tapmasında azad ruhun ictimai-tarixi ifadəsi olan Xürrəmilər hərəkatının, orta əsrlərdə azadfikirlilik, şəxsiyyət azadlığı, sosial bərabərlik ideyalarının daşıyıcısı olan əxiliyin, İntibah dövründə tarixi-fəlsəfi fikrin bərqərar olması axtarışında hürufilik nəzəriyyəsinin rolu danılmazdır. Təfəsilata varmadan azərbaycançılığın mənşəyi və təşəkkülü probleminin Azərbaycan dövlətçiliyinin mənşəyi, mərhələləri və tipləri ilə bağlılığı məsələsinə nəzər salmaq. Məlumdur ki, belə təşəkkül prosesi bir-biri ilə tarixən bağlı olan fəlsəfi-ideoloji sistemlərə əsaslanır. “Azərbaycan tarixi” kitabının müəllifləri hesab edirlər ki, türk xalqları arasında ilk dövlət Azərbaycanda yaranıb. B.e.ə. III minilliyin birinci yarısında burada Aratta, sonra Lüllubum adlı dövlətlər mövcud olmuşdur. Aparılan son tədqiqatlar göstərir ki, qədimdə Azərbaycan ərazisində Manna (b.e.ə.843), Midiya (b.e.ə.672), sonralar isə cənubda Atropatena (b.e.ə. 224), şimalda isə Albaniya (b.e.ə. IV-III) dövlətləri olmuşdur. [4, s.86-119]

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan və onunla qonşu regionlarda, Qafqazda və Orta Asiyada mövcud olan sosial-siyasi şərait dövrün ideologiyasının formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. XVI əsrin ortaları ilə müqayisədə XVI əsrin birinci yarısında baş verən siyasi münaqişələr Azərbaycanın iri şəhərlərində mənəvi həyatın inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Şah Abbasın sünniliyə qarşı qatı şiəlik siyasəti bir çox sünni tərəfdarlarının xarici ölkələrə köçməsinə səbəb olmuşdur. Zülm, fanatizm, nadanlıq bir çox görkəmli alimləri yaradıcılıq üçün əlverişli mühit axtarmağa vadar edirdi. Belə bir siyasət xalqın birliyinə də mənfi təsir göstərmişdir.

Əsasını Ərdəbilli Şeyx Səfiəddinin qoyduğu Səfəvilər dövləti orta əsr Azərbaycan dövlətçiliyinin zirvəsi sayılır. Nadir şah Əfşarın ölmündən sonra cənubda təxminən 50 il, şimalda isə biraz artıq dövr xanlıqlar dövrüdür. Akademik R. Mehdiyevin “Tariximizin xanlıqlar dövrü siyasi-irsi sənədlər işığında” adlı kitabında oxuyuruq”... Məhz xanlıqlar dönəmində Azərbaycan dövlətçiliyi Səfəvilər dövründən etibarən yaradılan, Nadir şahın hakimiyyəti illərində isə bir qədər möhkəmləndirilən mərkəzləşmə prinsipindən məhrum olur. Vaxtilə Səfəvi şahlarının,

xüsusən Şah İsmayıl Xətəinin və Nadir şahın hərbi dühası və siyasi məharəti hesabına yaradılan, Azərbaycan türklərinin titul xalq statusunda idarə etdikləri böyük bir coğrafiyada irili-xırdalı onlarla feodal dövlətin meydana gəlməsi siyasi böhranla yanaşı, böyük iqtisadi və mədəni tənzümlə aparıb çıxarır”. [6, s.9]

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ərazilərinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra ideologiyamızın formalaşmasında Şərq və Qərb dəyərlərinin uğurlu sintezindən ibarət olan yeni bir proses başlayır. Bunu “maarifçi ideologiyası” adlandırmaq olar. Azərbaycan maarifçi ideologiyasında insan və cəmiyyət problemlərinin önə çəkilməsi onu digərlərindən fərqləndirir.

“Azərbaycan maarifçiliyi A.Bakıxanovun simasında mütləqiyət ideyası ilə meydana atılır və M.F.Axundzadənin nümunəsində respublikaçı baxışlara qədər tarixi bir inkişaf yolu keçir. Maarifçilik Axundzadənin dünyagörüşündə “əlifbanı dəyişmək” ideyasından ictimai quruluşu, cəmiyyət formasının özünü dəyişmək ideyasına qədər evolyusiya prosesi keçir”. [7, s.65-80]

Azərbaycançılığın formalaşması burada yaşayan xalqların təfəkkürünün ərsəyə gəldiyinin mərhələləri ilə eyniyyət təşkil edir. Unutmaq olmaz ki, belə təşəkkül prosesi bir-biri ilə tarixən əlaqəli olan fəlsəfi-ideoloji sistemlər bazasında reallaşır. Artıq XIX əsrdə Azərbaycan dilinin sabit inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına baxmayaraq, əsrin son rübünə qədər heç bir mətbuat orqanında rəsmi şəkildə Azərbaycan dili və Azərbaycan xalqı ifadələrinin işlədilməsi haqqında məlumat rast gəlmirik. Azərbaycançılıq anlayışı üçün mühüm şərt olan, xalqın və dilin necə adlandırılması XIX əsrin sonlarında meydana çıxmışdır. Maarifçi-publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtı ilk dəfə 1882-ci ildə “Qafqaz” qəzetində çap etdirdiyi “Müsəlmanlarda məktəb həyatı” adlı məqaləsində “Bizi necə adlandırmalı” sualına cavab verməklə, Azərbaycan dilinin leksikasına “azərbaycanlı” anlayışını gətirmişdir. 1890-cı ilin yanvar ayında “Tərcüman” qəzetində, həmin ilin noyabr ayının 16-da isə “Kəşkül” qəzetinin 115-ci sayında “Azərbaycanlı” imzası ilə məqalələr çap olunmuşdur. 1891-ci ilin may ayının 1-də “Kaspi” qəzetində Məhəmməd ağa Şahtaxtının “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı” məqaləsində bu xalqı “azərbaycanlı” adlandırmaq təklif edilirdi. Belə mülahizələrin müəllif-

lərini ülvi bir ehtiramla yad etməklə, qeyd etməliyi ki, azərbaycançılıq qayəsini tarixi-siyasi ideya kimi formalaşdıran bədii yaradıcılıqda C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir, publisistikada “Əkinçi”, “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”, elmi-siyasətdə M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.

XIX əsrdən formalaşmağa başlayan, XX əsrin ilk illərində mənəvi fikirdə Şərq-Qərb sintezinin məhsulu olan, ədəbi-tarixi düşüncədə tam Azərbaycan hadisəsi olaraq tənqidi realizmlə birgə mövcud olan romantizm “azərbaycançılığın” yaranmasını zərurətə çevirən şərtlərdən biri olmuşdur. Bu zaman “Vətən”, “millət” kəlmələri geniş, aydın və dərin mənada işlədilməyə başladı. A.Səhhət məhz bu illərdə milli intibahın manifestinə çevrilən “Vətən” şeirini yazır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən azərbaycançılıq məsələsi aktual bir problem kimi maarifçi mühitin gündəliyində ön plana çıxmışdır. Bu prosesdə milli teatrın yaranması və Mirzə Fətəli Axundzadənin ana dilində yazılmış əsərlərinin tamaşaya qoyulması müstəsna əhəmiyyətə malik idi. İctimai mühitdə azərbaycançılığın ilk cizgiləri milli teatrdan və Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşalarda görünməyə başlamışdır. Həsən bəy Zərdabının və qəzetin ətrafında toplaşanların əsasən ziyalılardan ibarət olması qəzetin yazı üslubuna müəyyən elmilik elementləri gətirmişdi. “Xalqı qəzet oxumağa adət etdirmək” əsas məqsəd olduğu üçün qəzetdə daha çox asan qavranılan ana dilində yazılara yer verilmişdir. Ölkəmizdə ana dilli mətbuat üslubunun formalaşması “Əkinçi” ilə başlamışdır. Təkcə Cənubi Qafqazda deyil, həm də Yaxın Şərqdə milli mənlilik şüurunun oyanmasında xüsusi yeri olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı azərbaycançılıq uğrunda milli mübarizənin ilk ədəbi-fəlsəfi abidəsidir. Jurnal milli istiqlal, azadlıq uğrunda mübarizəni – ana dili uğrunda çağırış ilə başlamışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının azərbaycançılıq mövzusunda yazdıqlarının zirvəsi 1917-ci il noyabrın 27-də jurnalın 24-cü sayında çap etdirdiyi “Azərbaycan” məqaləsidir. N.Şəmsizadə yazır “... fəryad çəkib Bakılı, Təbrizli və s. vətən qardaşlarını oyadıb bir toplamaq istəyən azərbaycançılıq ensiklopediyası, milli tribuna idi. Molla Nəsrəddinçilik - Azərbaycançılıqdır”! [8, s.61]

XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk illərində adlarını böyük hörmət və ehtiramla çəkdiyimiz mütəfəkkirlərin – N. B. Zərdabi, H. Z. Tağıyev, Ə. Hüseyinzadə, Ə. Ağayev, Ə. Topçubaşov, M. Ə. Rəsulzadə, C. Məmmədqu-

luzadə, M. Ə. Sabir, Ü. Hacıbəyli və onların rəhbərlik etdiyi ədəbi-tarixi cərəyanların xidməti sayəsində Azərbaycan milli ideologiyası formalaşdı və tarixdə ilk dəfə 1918-ci il mayın 28-də milli dövlətin – Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi. Milli dövlətin meydana çıxması milli mənsubiyyətin identifikasiyası məsələsini aktuallaşdırdı. Bu fenomen insanın etnik mənsubiyyətinin dərk edilməsinə əsaslanır. Son dövrlər milli şüurun inkişafı etnoslararası qarşılıqlı münasibətlərdə daha aktual şəkildə əksini tapmışdır. Əvvəl xalqımız “müsəlman”, sonralar isə “tatar” adlandırılırdı. Müəyyən tarixi kontekstdə bir sıra siyasi qüvvələr, o cümlədən din xadimləri belə bir etnopsixoloji vəziyyətin yaradılmasında maraqlı idi. Məsələn, 1921-ci ildə Qafqaz bürosunun iclaslarının birində Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanın tərkibində qalması ilə bağlı müzakirələrdən sonra tərtib olunmuş protokolda yerli əhali “gürcü əhalisi”, “erməni əhalisi”, “müsəlman əhalisi” olaraq adlandırıldı. “Müsəlman əhalisi” deyilərkən azərbaycanlılar nəzərdə tutulurdu. Bu gün bizim qarşımızda milli-dövlət ideologiyası kimi duran azərbaycançılıq tarixdə bir çox sınaqlara məruz qalmışdır. Azərbaycançılıq xalqımızın böyük bir çətinliklə əldə etdiyi mühüm funksional elementlərlə zəngin olan tarixi sərvətidir. Avropalaşan, qərbləşən, müasirləşən, əhəlinin əksəriyyətinin islam dininə sətayiş etdiyi Azərbaycanda milli və dini dəyərlərin düzgün dəyərləndirilməsi, qloballaşan dünyada milli-ictimai tərəkür qarşısında duran ağır bir problemin uğurlu həlli cəmiyyətin qarşısında duran ən mühüm məsələdir. 2006-cı il martın 16-da Bakı şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayının keçirilməsi diaspor quruculuğu işində ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri kimi yadda qalmışdır. Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayının keçirilməsində məqsəd diaspor quruculuğu istiqamətində görülmüş işlərin dəyərləndirilməsi, habelə xaricdə yaşayan soydaşlarımızın yaşadıkları ölkələrin siyasətinə təsir imkanlarını təhlil etmək, onların tarixi Vətənlə daha geniş əlaqələrinin qurulmasına xidmət edən tədbirlərin təşkilini təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Qurultayda Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi işinin tərkişdirilməsi, ölkə həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında daha müasir metodların tətbiqi xüsusilə önə çəkilmişdir. Yüksək mütəşəkkillik və ruh yüksəkliyi ilə başa çatan qurultayın nəticəsi kimi, Azərbaycan diasporunun fəaliyyət konsepsiyasının hazırlanması barədə

qərarın qəbul edilməsi, onun dünya azərbaycanlılarına müraciəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir Azərbaycançılıq məfkurəsi qloballaşmanı müasir dünyanın təbii inkişaf prosesi hesab edərək universal dəyər olan insan hüquqlarının qorunması, ölkələrin ərazi bütövlüyü prinsipini əsas götürür. Bu ideologiya ölkəmiz üçün milli modernləşmə yolunu tutaraq mütərəqqi dünya sivilizasiyası məkanına inteqrasiyanı daha qətiyyətlə həyata keçirməkdə başlıca siyasi-ideoloji vasitə rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Xəlilov S. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyatı, 2002, 232 s.
2. Yenə orada.
3. Həbibbəyli İ. Azərbaycançılıq konsepsiyası. “Ədəbiyyat” qəzeti, 2019.
4. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək, I cild. Bakı, “Azər nəşr” nəşriyyatı, 1994, 680s.
5. Гасанов Г. Александр Македонский и Атропат. О возрождении страны под названием Атарпатена / Атропатена / Азербайджан. 331—321 гг. до н.э. /— М. : Вече, 2017, 304s.
6. Mehdiyev R. Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2019, 232s.
7. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980, 258 s.
8. Şəmsizadə N. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2008, 560 s.

Кёнуль Шекиева

Проблема культурного диалога в идеологии азербайджанства

РЕЗЮМЕ

В статье убедительно показано, что сущностью азербайджанства является единство разных народов, культур, традиций и религий. В частности, изучаются демократические принципы азербайджанства, верховенство прав и свобод человека, главная цель политики и государственности. Подробно разъясняется, что в

азербайджанстве, являющемся скалой независимости, существует концепция сохранения хороших сторон собственной культуры, повышения уровня собственной культуры за счет использования преимуществ других культур.

Konul Shekiyeva

The problem of cultural dialogue in the ideology of Azerbaijanism

SUMMARY

The article convincingly shows that the essence of Azerbaijanism is the unity of different peoples, cultures, traditions and religions. In particular, the democratic principles of Azerbaijanism, the rule of human rights and freedoms, the main goal of politics and statehood are being studied. It is explained in detail that in Azerbaijanism, which is the rock of independence, there is a concept of preserving the good sides of one's own culture, enhancing one's own culture by using the advantages of other cultures.

*İnsan təbiətdən öyrənir, onun vasitəsilə pərvəriş tapır,
ağıla dolur, zənginləşir, təzələnir, təmizlənir.
Ümummilli Lider **Heydər Əliyev***

Sənan Rəsulov

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Sosial problemlər” ixtisası üzrə doktorantı
sanan.rasulov@gmail.com*

“YAŞIL DÜNYA NAMİNƏ HƏMRƏYLİK İLİ”NDƏ İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLERDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN EKOLOJİ LAYİHƏLƏR

Açar sözlər: *ekologiya, yaşıl dünya, meşələr, ətraf mühit, işğaldan azad olunmuş torpaqlar*

Ключевые слова: *экология, зеленый мир, леса, окружающая среда, земли освобожденные от оккупации*

Key words: *ecology, green world, forests, environment, lands liberated from occupation*

Müasir dövrdə global problemlərin sırasında ekoloji problemləri xüsusi qeyd etmək lazımdır, çünki ən əsas global problem olaraq, ekoloji problemlər bəşər cəmiyyətinin mənafeyini əks etdirir. Bu problemlər sivilizasiyanın inkişafına birbaşa təsir edir.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi potensialı artdıqca ekoloji problemlərin həllinə diqqət də artırılır. Belə ki, ölkəmizdə ekoloji tarazlığın qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əsaslı dönüş yaranmış, təbii ehtiyatların, o cümlədən faydalı qazıntıların, su, torpaq, hava kimi insan həyatı üçün əvəzsiz təbii nemətlərin, meşə ehtiyatlarının, canlı aləmin mühafizəsi həmişə bu sahənin prioritet məsələlərindən biri olmuşdur. Bütün canlıların, xüsusən də insanların ömrünün sağlam və uzunömürlü olması, müxtəlif xəstəliklərin qarşısının alınması üçün ilk növbədə ekologiyanın təmizliyinə və yaşıl örtüyün genişlənməsinə, inkişafına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək üzrə fəaliyyət proqramına uyğun olaraq davamlı inkişaf prinsipləri

dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir. Bu istiqamətdə çirklənmiş ərazilərin bərpa, meşə ilə örtülü ərazilərin artırılması, quru ərazilərdə torpaqların münbitləşdirilərək yaşıllaşdırılması, iqlim dəyişikliklərinin zərərli təsirlərinin azaldılması başlıca fəaliyyət proqramı kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Görkəmli təbiətşünas alim, akademik Həsən Əliyev ötən əsrin ortalarında, hələ bugünkü informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının mövcud olmadığı, texnogen proseslərin belə qlobal xarakter almadığı bir dövrdə özünün məşhur “Həyəcan təbili” kitabında yazırdı: “Həyatda dərsə də gecikmək olar, bazara da... Amma təbiətin fəryadına gecikmək olmaz. Çünki təbiətin fəryadına gecikmək böyük faciələr yaradar”. [2, s.12] Bu gün bəşəriyyəti düşündürən bu faciəvi problemlərdən birincisi bəlkə də ekoloji durumla bağlıdır. Bu problemlərin səbəbləri müxtəlif vasitələrlə dünyada meşələrin, yaşıllıqların məhv edilməsidir. Kütləvi qırıntılar nəticəsində meşələrimiz xeyli seyrəlmiş, bir çox nadir ağaclar azalmışdır. Qeyd edək ki, keçmiş Sovet İttifaqı ərazisindəki meşə və endemik meşə-ağaclarının bir çoxu məhz Azərbaycan ərazisindədir. Hamımıza məlumdur ki, meşə böyük sərvət, əvəzsiz xəzinədir. Erməni işğalında olan min hektarlarla əvəzsiz xəzinə olan meşələrimiz isə ekoloji genosidə məruz qalmışdır, indi onların gələcəyi məhz bu səbəbdən qorxu altındadır. Hər birimizə məlum olduğu kimi 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycan xalqına, Azərbaycan torpaqlarına qarşı vandalizmi məhz ekoloji cinayətlə başlamışdır. Topxana meşəsində ermənilər tərəfindən həyata keçirilən ekoloji qırğına səssiz qalmayan Azərbaycan xalqı təbiətə, ətraf mühitin mühafizəsinə həssaslığını o günlərdə də qətiyyətlə bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, Ermənistanın Topxanaya olan bu ekoloji təcavüzü Azərbaycan xalqının o zamanlar vahidliyinin bariz nümunəsi oldu. Otuz ilə yaxın davam edən işğal dövründə yaşıllığı, əsrarəngiz təbiəti ilə seçilən Qarabağda erməni vandalları tərəfindən mühafizə və bərpa sahəsində heç bir iş görülməmiş, tam əksinə, tək Qarabağın, Azərbaycanın yox, bütün Cənubi Qafqazın ekosisteminə təsir edəcək ekoloji cinayətlər davam etdirilmişdir. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusunun 44 günlük Vətən müharibəsindəki şanlı qələbəsi və ondan sonrakı antiterror əməliyyatları torpaqlarımızın bütövlüyünün təmin edilməsi ilə nəticələndi. Və erməni vandallarının

törətdikləri ekoloji cinayətlərin aradan qaldırılması gündəmə gəldi.

Qələbədən dərhal sonra ölkə Prezidentinin tapşırığı ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan ekoloji monitorinqlər dəhşətli nəticələri üzə çıxardı. Belə ki, işğal altında olan Bəsitçay və Qaragöl qoruqları, Arazboyu, Laçın, Qubadlı, Daşaltı təbiət yasaqlıqları kimi qorunan ərazilər demək olar ki, tamamilə məhv edilmiş, “Azərbaycanın Qırmızı Kitabı”na və Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının “Qırmızı Siyahısı”na daxil edilmiş nadir təbiət inciləri məhv edilmişdir. Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Xankəndi, Şuşa, Xocavənd, Ağdərə, Qubadlı, Füzuli, Ağdam, Cəbrayıl, Xocalı qəsbkar ermənilər tərəfindən işğal olunduqdan sonra qiymətli ağac növləri Ermənistan ərazisinə daşınmış, zəhərli və çətin söndürülən maddələrdən istifadə edilməklə qəsdən yanğınlar törədilmiş, meşələrimiz məhv edilmişdir. Axar çaylarımız kimyəvi maddələrlə çirkləndirilmişdir. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər ekoloji terror siyasətini 2020-ci il noyabrın 10-da üçtərəfli Bəyanatın imzalanmasından sonra da davam etdirmişlər. Belə ki, bu razılaşmadan sonra ermənilər Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını tərk edərkən yaşayış evlərini, ictimai binaları, yaşıllıqları məqsədli şəkildə yandırdılar. Onların bu ərazilərin zəngin flora və faunasını məhv etmək kimi hərəkatları vandalizm aktıdır.. [6]

Regionda ermənilər tərəfindən aparılan ekoloji terror siyasətinin ifşa olunması üçün geniş təbliğat işləri aparılır, yuxarıda göstərilən faktlarla bağlı müfəssəl hazırlanmış hesabatlar aidiyyəti beynəlxalq təşkilatlara təqdim edilir. Yeri gəlmişkən, 24 sentyabr 2021-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 76-cı Sessiyasında ümumi müzakirələr çərçivəsində çıxışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bildirmişdir ki, Ermənistan Azərbaycanın keçmiş işğal edilmiş ərazilərində EKOSİD – ətraf mühitə qarşı genosid törədib. Meşələrimizin çox hissəsi məhv edilib, kəsilib və oğurlanıb, torpaqlarımız və çaylarımız çirkləndirilib və zəhərlənib. [3]

Həmçinin Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Ermənistanın ekoloji terroru ilə bağlı müvafiq beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər ünvanlayır. Lakin ikili standartlarını heç zaman kənara qoymayan bəzi beynəlxalq təşkilatlar hələ də bu faktlar qarşısında susur, lazımi tədbirləri həyata keçirməkdən bilərək boyun qaçıırırlar. Bütün bunlara baxmaya-

raq, qalib Azərbaycan dövləti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikinti-quruculuq işləri ilə yanaşı, məhv edilmiş ekosistemin də bərpaasını uğurla davam etdirir. Hər hansı bir dövlətdə ekoloji tarazlığın pozulmasına yönəldilən terror aktları ekosidin tərkib hissəsi olub, ekoloji problemlərin yaradılması məqsədini güdür. Ekoloji terrorizmin qarşısının alınmasında əsas məqsəd əhalinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ətraf mühitin qorunması və canlıların tələfatına yol verilməməsidir. Qlobal ekoloji böhran şəraitində iqtisadiyyat, cəmiyyət və ətraf mühit arasında zəruri balansın saxlanması yalnız inkişafın yeni ekoloji təhlükəsiz və iqtisadi baxımdan optimal modelinin – davamlı inkişafın formalaşdırılması hesabına ola bilər. Bu kontekstdə də hal-hazırda əsas prioritet davamlı inkişafın məqsədlərinin reallaşdırılmasıdır. Qeyd edək ki, ümumi sahəsi 43 min hektar olmaqla, işğaldan azad edilən ərazilərdə 4 dövlət təbiət yasaqlığımız - Laçın, Daşaltı, Arazboyu və Qubadlı yasaqlığı var. Laçın və Qubadlı ərazisindəki yasaqlıqlar ən böyükləridir. Onların ərazisinin hər biri 20 min hektardır. Arazboyu dövlət təbiət yasaqlığı 2200 hektar, Daşaltı dövlət təbiət yasaqlığı 450 hektardır. Bəsitçay dövlət təbiət yasaqlığı 107 hektar, Qaragöl dövlət təbiət qoruğu isə 240 hektar əraziyə malikdir. [4] Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Baş Assambleyası 2012-ci ildə martın 21-ni Beynəlxalq Meşələr (meşə və ağaclar) Günü elan edib. [2] Bu tarixi gün Respublikamızda da tənətinə ilə qeyd edilir, bütün meşə tiplərinin ekoloji vacibliyi, onların qorunması və artırılması gündəmə gəlir. İqlim dəyişmələrinə qarşı qlobal mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədilə Prezident İlham Əliyev tərəfindən 25 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncam ilə Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunması bu işlərin daha geniş miqyasda həyata keçirilməsinə təkan verdi. [4] Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun “Yaşıl enerji zonası” elan olunması bu ərazilərin ətraf mühitinin qorunmasının vacibliyini bir daha ortaya qoydu. Həmin Sərəncama əsasən Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş prioritetlərindən biri məhz “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilməsidir. Həmin prioritetə uyğun olaraq ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpa və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Bununla yanaşı, “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” çərçivəsində yeni tullantı poliqonlarının yaradılması, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonlarında 200 hektar meşənin bərpa, Cəbrayıl və Füzulidə 45 hektar yaşıllıq sahəsinin salınması, müxtəlif heyvan növlərinin reintroduksiyası üzrə hazırlanmış layihələrin həyata keçirilməsi prioritet seçilmişdir. Həmçinin “Azərbaycan-Türkiyə Beynəlxalq Meşəçilik Təlim Mərkəzi”nin, “Ağıllı Tinglik Təsərrüfatı”nın və “Dostluq” meşəsinin yaradılması layihələri üzrə işlər davam etdirilir. “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” dövründə işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikası “Yaşıl enerji zonası” elan olunmuşdur. Burada ən ümdə məsələlərdən biri azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma prosesində ətraf mühitin qorunması, düşmənin vandalizminə və barbarlığına məruz qalmış zəngin meşələrin bərpa edilməsidir. “Ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər” kimi müasir innovasiyalı layihələrin tətbiq edilməsi ekosistemə yeni yanaşmadır. Qeyd olunan layihələrin həyata keçirilməsində dövlət orqanları ilə yanaşı, qeyri-hökumət təşkilatlarının, əksəriyyətini gənclərin təşkil etdiyi ekokönüllülərin də əhəmiyyətli rolu olacaqdır. Bu baxımdan, ekoloji siyasətin əsasını təşkil edən ətraf mühitin sağlamlaşdırılması sahəsində nəticə əldə etmək məqsədilə respublikamızda dövlət başçısı tərəfindən bir sıra mühüm qərarlar qəbul olunmuş, normativ-hüquqi sənədlər, dövlət proqramları hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Bu proqramlar çərçivəsində Respublika üçün aktual olan ekoloji problemlərin dayanıqlı inkişaf prinsipləri əsasında həll edilməsi məqsədilə müvafiq dövlət tədbirləri görülür və layihələr hazırlanır. Böyük dövlətçilik təcrübəsinə malik, dünya şöhrətli siyasətçi Ulu öndər Heydər Əliyev Respublikaya rəhbərliyinin hər iki dövründə Azərbaycan meşələrinin qorunmasını və inkişafını, ekoloji problemlərinin həllini daim diqqətdə saxlamışdır. Ötən əsrin 70-80-ci illərində Ulu Öndərin tövsiyəsilə bölgələrin mavi yanacaq təmin edilməsi və yeni su-elektrik stansiyalarının yaradılması meşələrə əlibaltalı hücumların qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, meşə-bərpa işləri, salınan min hektarlarla meşə massivləri, milli parklar, qoruqlar, digər yaşıllıqlar və təbiət yasaqlıqları, yaradılan deryaçaqlar, nəhəng su anbarları, süni göllər, əlavə meşə ərazilərinin və yaşıllıq zolaqlarının salınması

meşəçiliyin inkişafına yüksək töhfələr vermişdir. [1]

Ulu öndər Heydər Əliyevin ətraf mühitin qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bir ənənə olaraq uğurla davam etdirilir. Bu sahədə həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər, görülən işlər ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində yeni uğurların əldə olunmasına təkan vermişdir. Azərbaycan dövləti ölkə gənclərinə hərtərəfli qayğı və diqqət göstərdiyi kimi gənclərimiz də dövlətin etimadını hər addımda doğrultmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan" qəzeti, 02.yanvar 2024-cü il.
2. Əliyev H. Həyəcan təbili. Bakı, 2002, s.96, 175 s.
3. <https://president.az/az/articles/view/53197>
4. <https://report.az/qarabag/azad-edilen-erazilerde-2-dovlet-tebiet-qorugu-ve-4-yasaqliq-var/>
5. <https://president.az/az/articles/view/62737>
6. https://yeniazərbaycan.com/SonXeber_e87005_az.html

Санан Расулов

Экологические проекты, реализуемые на освобожденных территориях в "Год солидарности во имя зеленого мира"

РЕЗЮМЕ

В статье «Экологические проекты, реализуемые на освобожденных территориях в "Год солидарности во имя зеленого мира"» рассказывается о работах по экологическому восстановлению, проводимых в нашей стране, особенно на территориях, освобожденных от оккупации. На основании постановления президента И.Алиева реализуются проекты по экологическому развитию нашей страны. В этом направлении особенно подчеркивается роль молодежи.

Sanan Rasulov

*Environmental projects implemented in the liberated territories in
"Green World Solidarity Year"*

SUMMARY

The article "Environmental projects implemented in the liberated territories in "Green World Solidarity Year" discusses the ecological restoration works carried out in our country, especially in the territories liberated from occupation. Based on the Decree of President I. Aliyev, projects are being implemented on the ecological development of our country. The role of young people is especially emphasized in this direction.

Zümrüd Hüseynova
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
"Sosiologiyanın nəzəriyyəsi, metodologiyası və tarixi"
ixtisası üzrə doktorantı
zumrud.huseynova2023@gmail.com

EKOLOJİ HƏMRƏYLİYİN ƏSAS AKTORU KİMİ AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ

Açar sözlər: *həmrəylik, Azərbaycan, ekologiya, gənclər, layihə*

Ключевые слова: *солидарность, Азербайджан, экология, молодежь, проект*

Key words: *solidarity, Azerbaijan, ecology, youth, project*

Bildiyimiz kimi, iqlim dəyişmələrinə qarşı qlobal mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycanda 2024-cü il "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilmişdir. Sürətlənmiş iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi, dəniz səviyyəsinin qalxması, torpaqların çirklənməsi kimi ekoloji problemlər bioetika nöqtəyi-nəzərindən onlarla ekoloji həmrəyliyin mənimsənilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası da müvafiq tədbirlər planını həyata keçirməyi planlaşdırmışdır. Bu istiqamətlər haqqında məlumat verməzdən öncə ilk növbədə ekoloji həmrəylik anlayışının izahatına diqqət yetirək. "Ekoloji həmrəylik" anlayışı nəinki ölkəmizdə, hətta dünya ölkələri arasında yer alan və istifadə olunan anlayışlardandır. Ekoloji həmrəylik nədir? sualına bir neçə aspektdən yanaşılaraq cavab vermək mümkündür. Ekoloji həmrəylik ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərin insan həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı olub-olmamasından asılı olmayaraq baş vermiş zərər və ziyanlarla əlaqədar insanlar arasında, eləcə də insanlarla qeyri-insanlar arasında özünü büruzə verən həmrəylikdir. "Ekoloji həmrəylik bəzi müəlliflər tərəfindən canlı orqanizmlərin fiziki mühitlərində məkan və zaman dəyişkənliyi ilə qarşılıqlı asılılıq kimi müəyyən edilir". [5] Bu asılılıq görmək üçün onun məna çalarlarının fərqliliyi qeyd edilir. Belə ki, ekoloji həmrəylik bir-biri ilə əlaqəli bir neçə mənada izah edilir. Ekoloji həmrəylik başqa bir heyvan növünə, bitki növlərinə, ekosistemə vurdu-

ğ u zərərlərə və narahatlıqlara görə məsuliyyət götürdükdə insanlar ilə hərəkətin hədəfləndiyi və alındığı qeyri-insani təbiət arasında əlaqə yadır. Ekoloji həmrəylik anlayışı təkəcə ekosistemlərin, ekoloji münasibətlərin həmrəylik göstərə bilməsi mənasında başa düşülmür. O, həm də ekosistemin təsirindən əziyyət çəkən qeyri-insan və ya varlığa qarşı ekoloji həmrəylik olub ətraf mühitin deqradasiyasından əziyyət çəkən insana və ya qeyri-insan növünə qarşıdır. Ekoloji həmrəyliyin həyata keçirilməsi ekoloji etika üçün tətbiqində bir sıra üstünlüklərə sahibdir. Bu üstünlüklər insanın təbiətə münasibətinin dəyişdirilməsi, torpaqların idarə edilməsinə sadıq olan maraqlı tərəflərin sayının artırılması və ekosistem xidmətlərinin əmtəələşdirilməsi prosesinə müvəffəq olmaqdır. Danılmaz bir faktdır ki, COVID-19 ekosistemə ən çox mənfi təsir edən istiqamətlərdəndir, çünki o, insanın biomüxtəlifliyi pozması nəticəsində yaranan sahədir. Əgər COVID-19 pandemiyasının ekoloji səbəblərinə müəyyən biganəliklə yanaşılarsa, o, ciddi sosial problem kimi qəbul edilər. Pandemiyanın səbəbinin biomüxtəlifliyin itirilməsi nəticəsində yaranan zona yoluxma olub-olmamasından asılı olmayaraq, insanların sağlamlığını böyük ölçüdə təhdid etdiyinə görə dərhal bioetik məsuliyyəti tələb edirdi. Həm də insanların sağlamlığına təsirin azaldılmasına diqqət yetirmək mütləq buna səbəb olana görə ciddi məsuliyyət daşımaq demək deyil. Sosial həmrəylik adı altında peyvənd oluna bilərik, eləcə də bu pandemiya səbəb olan məqamlara görə ciddi məsuliyyət daşılmalıdır. Çünki təbiətdən sui-istifadə bəşəriyyətin məhvinə yol açar. Nəticədə, COVID-19 və gələcək pandemiyalara qarşı ən yaxşı qarşılaşılma üsulu ehtiyatlı davranmaq, həyat əleyhinə fəaliyyətlərdə iştirak etməyi dayandırmaq və təbiətə daha yaxşı qayğı göstərməkdir.

Dünyada ekoloji problemlərin həlli yolları bir neçə istiqamət üzrə, məsələn, tullantıların daha yaxşı idarə edilməsi naminə yeni üsulların tətbiqi, sıfır emissiyalı avtomobilin istehsalının yüksəlməsi, karbonsuz hidrogen sahəsinin inkişaf etdirilməsi, sağlam qida üçün yeniliklərin təminatı, innovativ tibbi cihazların istehsalı və xroniki xəstəliklərə qarşı biodərmanların hazırlanması kimi istiqamətlərdə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası digər ölkələr kimi, ekoloji həmrəyliyə dəstək verən ölkələrdəndir. Bu həmrəylik timsalında Azərbaycan gəncliyinin dəstəyi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bildiyimiz kimi, hər il av-

qust ayının 12-si dünyada Beynəlxalq Gənclər Günü kimi qeyd olunur. “Azərbaycan bu sahədə də bir çox ölkələri, o cümlədən beynəlxalq ictimaiyyəti qabaqlayıb. Belə ki, 1997-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin Fərmanı ilə Azərbaycanda Gənclər Günü təsis edildikdən xeyli sonra Gənclərin İşləri üzrə Nazirlərin Ümumdünya konfransının (1998-ci il avqustun 8-12-də) tövsiyəsi əsasında BMT Baş Məclisinin 1999-cu il 17 dekabr tarixli qətnaməsi ilə 12 avqust Beynəlxalq Gənclər Günü elan edilib”. [2] Bununla yanaşı, 2007-ci il Azərbaycan Respublikasında “Gənclər ili” kimi qeyd edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət strategiyasında Azərbaycan gənclərinə qayğı və diqqət, dəstək hər zaman olmuşdur. Bununla bağlı bir neçə dövlət proqramlarını qeyd etmək mümkündür. Məsələn:

““Azərbaycan gəncliyi” Dövlət Proqramı (2005-2009-cu illər);

“Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı” üzrə Dövlət Proqramı (2006-2010-cu illər);

“Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə” Dövlət Proqramı;

“2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası”;

“Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı;

“Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı” [3] Hər biri dövlət idarəçiliyində müvafiq fəaliyyət istiqamətlərinin həyata keçirilməsində üstün mövqeyə sahib olmuşlar. Azərbaycan gəncliyi öz həmrəyliyini hər bir istiqamətdə, eləcə də ekoloji həmrəylikdə də büruzə vermişdir. Azərbaycan gəncliyi bu vaxta qədər bir neçə ekolayihə və festivallarda aktiv iştirakçı və təşəbbüskarçı olmuşdur. Bunlardan bir neçəsini sadalaya bilərik. Məsələn, sloqanı “təmiz təbiət, xoşbəxt və müstəqil bir həyat üçün” olan və 22-26 iyul 2015-ci il tarixlərində keçirilmiş “Ekofestçi gənclər zirvəyə doğru” layihəsinin komandasının əsas məqsədi hər bir gənci ekoloji çirklənmənin həyatımıza vurduğu zərəərə qarşı birləşdirməkdir. O cümlədən, ekoloji cəhətdən riskli bölgələrdə gənclərin sosial məsuliyyətini daha da yüksəltməkdir. Bu layihə çərçivəsində Azərbaycan gəncləri, gənc ekologiya mühafizəçiləri olaraq, gəzintilər edərək sosiallaşmanın əhəmiyyətini, ekoloji mühiti mühafizə etməyin faydalarını müzakirə etmişlər. Çox təəssüf ki, istirahət zonalarında piknik zamanı yığılıb qalmış qida tullantıları ekoloji çirklənmə yaradır.

Belə ekoloji çirklənmə yaradan nüansların aradan qaldırılması üçün Azərbaycan gəncləri də bir sıra işlər görürlər. Ölkə vətəndaşları olaraq bir qrup gənclər “Bolqarçay” Ekoloji Klubunu yaratmışlar. Bu klub ekosistemin qorunması üçün yaradılan sosial bir təşəbbüsdür. Məsələn, keçən il Azərbaycan Tələbə Gənclər Təşkilatları İttifaqı tərəfindən Beynəlxalq Gənclər Gününə həsr olunmuş “ECOFEST” layihəsi baş tutmuşdur. Burada əsas məqsəd gənclərin iştirakı ilə ətraf mühitin təmizlənməsi, ekosistemin qorunmasının təbliği və təşviqi olmuşdur. “Layihənin ərsəyə gəlməsində Bakı və ətraf ərazilərdə yerləşən ali və orta təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən 26 Tələbə Gənclər Təşkilatının 2 mindən artıq aktiv üzvünün iştirakı ilə 15 mindən çox plastik butulka yığılıb. Festival zamanı tələbələr arasında ətraf mühitin təmiz saxlanması ilə əlaqədar məlumatlılığın artırılması məqsədilə tələbə-gənclər ekoloji aksiyaya cəlb olunaraq, toplanmış plastik materiallardan müxtəlif əşyalar və irihəcmli qala hazırlayıblar. Həmin materiallar tələbə-gənclər və şəhər əhalisi tərəfindən maraqla qarşılıb”. [1] Təsadüfi deyil ki, 2023-cü ildə Beynəlxalq Gənclər Günü “Gənclər üçün ekoloji bacarıqlar: Dayanıqlı Dünyaya Doğru” şüarı altında keçirilmişdir.

Yuxarıda sadalanan məqamlar Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan gəncləri tərəfindən istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində xüsusi istiqamətli uğurların əldə edilməsi üçün bir sıra təkliflərin qeyd edilməsini zəruri edir.

Təkliflər:

- Ekoloji həmrəylik ideyasını cəmiyyət üzvlərinə aşılamaq;
- Azərbaycan gəncinin Texnofestdə ekoloji sahədə startaplarının, yeni ixtiralarının həciminin genişləndirilməsi. Texnofestlərin Azərbaycan nümunəsini yaratmaq;
- İstifadə olunan texnologiyaların ekoloji mühitə, eləcə də gələcək nəsillərin sağlamlığına təhlükə yarada biləcəyi üçün sənaye sahəsində enerji səmərəliliyinin artırılması, bərpa olunan enerji mənbələrinin həssaslığını artıracaq texnologiyaların aşkarlanması, təbii sərvətlərin ehtiyatlı istifadəsi və gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edə bilən müvafiq layihələrin keçirilməsi, “sıfır tullantı” hədəfinin həyata keçirilməsini asanlaşdıracaq texnologiyaların ixtira edilməsi;
- İlk növbədə Qarabağ regionunda, daha sonra bütün Azərbaycan

Respublikasında yaradılacaq “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihələrinin vasitəsilə müxtəlif proqram təminatlarından istifadə edərək əhaliyə bağlı həlləri çatdırmaq, əməliyyatları daha yaxşı idarə edə bilmək və məhdud resursların optimallaşdırılması, əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, məlumatı ictimaiyyətlə bölüşmək və daha keyfiyyətli dövlət xidmətləri və vətəndaşların rifahını təmin etmək. Bu proseslərin ekoloji tərzliyi pozmadan edilməsinə müvəffəq olmaq;

- Kənd təsərrüfatı həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada ətraf mühitə, sağlamlığa təsir edən böyük problemlərlə üzləşir. Ərzaq tələbatı dünya əhalisinin artımı ilə birbaşa mütənasib olaraq artır. Qlobal ekologiyaya zərər verməmək üçün ölkə daxilində bu mütənasibliyi pozmamalıdır;

- Azərbaycanlı gənc alimlərin, tədqiqatçıların beynəlxalq konfranslarda, çıxışlarda dünyəvi və yerli həmrəyliyinə təşviqatı.

Nəticə:

Ekoloji həmrəylik bütün dünyada və Azərbaycan Respublikasında diqqət mərkəzində olan fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bu fəaliyyət istiqamətində Azərbaycan gəncliyinin dəstəyi və uğurları danılmaz bir faktdır. Dövlət-vətəndaş həmrəyliyi qarşılıqlı şəkildə həyata keçdiyinə görə ekoloji həmrəylik sahəsində də bu fəaliyyət uğurla həyata keçirilir. Yuxarıda qeyd edilən təkliflər nəzərə alınarsa, onlar ölkəmizin ekoloji sektorunda mövcud olan boşluqları doldurmağa, dünya standartlarına uyğun progressiv inkişafa nail olmaqda dəstəkçi olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. https://azertag.az/xeber/beynelxalq_gencler_gunune_hesr_olunmus_ecofest_layihesi_ugurla_basa_chatib-2727478

Beynəlxalq Gənclər Gününə həsr olunmuş “ECOFEST” layihəsi uğurla başa çatıb.

2. <https://aztv.az/az/news/14405/bu-gun-beynelxalq-gencler-gunudur>

Bu gün Beynəlxalq Gənclər Günüdür.

3. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=23709&lang>
Azərbaycanda uğurlu gənclər siyasəti.

4. <https://bilesuvarinfo.az/1562-ekoloji-maarifcilik-ve->

ekofealliq-layihesi-basa-catdi.html

Ekoloji maarifçilik və ekofəallıq layihəsi başa çatdı.

5. <https://www.mdpi.com/2409-9287/7/4/77>

Building Ecological Solidarity: Rewilding Practices as an Example. Cristian Moyano-Fernández. Department of Philosophy, Universitat Autònoma de Barcelona, 08193 Bellaterra, Spain.

6. <https://teknofest.az/>

Zümrüd Hüseynova

Ekoloji həmrəyliyin əsas aktoru kimi Azərbaycan gəncliyi

XÜLASƏ

Ekoloji həmrəylik anlayışı nəinki ölkəmizdə, hətta dünya ölkələri arasında yer alan və istifadə olunan anlayışlardandır. Azərbaycan gəncliyi öz həmrəyliyinə hər bir istiqamətdə, eləcə də ekoloji həmrəylikdə də bürüzə vermişdir. Onlar bu vaxta qədər bir neçə eko layihə və festivallarda aktiv iştirakçı və təşəbbüsərci olmuşdur. Azərbaycan gəncləri gənc ekologiya mühafizəçiləri olaraq gəzintilər təşkil edərək sosiallaşmanın ekoloji mühiti mühafizə etməyin faydalarını izah edərək təbliğ-təşviqat işlərini uğurla icra edirlər.

Зумруд Гусейнова

*Азербайджанская молодежь как главный актер
экологической солидарности*

РЕЗЮМЕ

Понятие экологической солидарности является одним из понятий, используемых не только в нашей стране, но и среди стран мира. Азербайджанская молодежь выразила свою солидарность во всех направлениях, в том числе экологическую солидарность. До сих пор они были активными участниками и инициаторами ряда экопроектов и фестивалей. Будучи юными экологами, азербайджанская молодежь организует прогулки и разъясняет преимущества социализации для защиты экологической среды, успешно ведет пропагандистскую работу.

Zumrud Huseynova

Azerbaijani youth as the main actor of the environmental solidarity

SUMMARY

The concept of ecological solidarity is one of the concepts used not only in our country, but also among the countries of the world. Azerbaijani youth have expressed its solidarity in every direction, as well as ecological solidarity. Until now, they have been active participants and initiators in several eco-projects and festivals. As young environmentalists, Azerbaijani youth organize walks and explain the benefits of socialization to protect the ecological environment, and successfully carry out propaganda work.

Ayxan Mustafayev
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Bilik fəlsəfəsi” ixtisası üzrə doktorantı
ayxan.mustafayev20@gmail.com

SÜNİ İNTELLEKT: EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ ROLU

Açar sözlər: *süni intellekt, ekoloji problemlər, iqlim dəyişikliyi, dayanıqlı inkişaf, yeni texnologiyalar*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, экологические проблемы, изменение климата, устойчивое развитие, новые технологии*

Key Words: *artificial intelligence, environmental problems, climate change, sustainable development, new technologys*

Məqsəd

Məqalənin məqsədi Süni İntellektin (Sİ) ekoloji problemlər üzərindəki təsirini araşdırmaq və bu sahədə Süni İntellekt texnologiyalarının necə faydalı ola biləcəyini ətraflı təhlil etməkdir. Araşdırma iqlim dəyişikliyi, su və hava çirklənməsi, bioloji müxtəlifliyin qorunması kimi əsas ekoloji məsələlərə Sİ alətlərinin tətbiqi ilə məşğul olur. Həmçinin, Sİ-in tətbiqi ilə əlaqədar məhdudiyətləri və etik məsələləri dəyərləndirir, həmçinin gələcəkdə ekoloji dayanıqlılığın artırılmasında Sİ-in rolunun necə genişləndirilə biləcəyini proqnozlaşdırır. Bu məqsədlə, məqalə innovativ yanaşmaları və praktik həlləri ortaya qoymağa can atır, ekoloji dayanıqlılığın təşviqi üçün Sİ texnologiyalarının potensialından tam istifadə etməyə yönəlir.

Metodologiya:

Müqayisəli metod, retrospektiv, empirik və proqnozlaşdırma metodlarından istifadə olunub.

Yenilik: Burada Süni İntellekt texnologiyalarının ekoloji sahədə gətirdiyi potensial yeniliklər və bu texnologiyaların gələcəkdə necə inkişaf edə biləcəyi ilə bağlı geniş bir təhlil və qiymətləndirmə təklif edilir. Sİ-in mühüm tədqiqat və inkişaf sahələri, yeni metod və alətləri, bu sahədə mümkün gələcək tətbiqetmələri və bu texnologiyaların ən son nailiyyətləri araşdırılır. Bununla birlikdə, elmi yenilik hissəsi yalnız Süni İntellekt alətlə-

rinin tətbiqi ilə bağlı deyil, onun mövcud məhdudiyyətləri və potensial etik məsələləri də nəzərə alır və Sİ-in ən yaxşı şəkildə istifadə edilməsi üçün yolları müzakirə edir.

Giriş

Ekologiya elmi, ekoloji yanaşma canlıları və onların ayrı-ayrılıqda, bəzən hissə-hissə kütləvi olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrini, ətraf mühitə, eyni zamanda ətraf mühitdən olan təsirləri, aktual ekoloji təhlükələri, problemləri təhlil edir, araşdırır. Bu problemlərə iqlim dəyişikliyi, bioloji müxtəlifliyin azalması, su və havanın çirklənməsi, meşələrin məhv edilməsi daxildir. Bu ekoloji problemlər insanların rifahına, iqtisadiyyatına və planetin gələcəyinə ciddi təsir göstərir. Məsələn, iqlim dəyişikliyi qlobal konsolidasiyaya, insanların həyat şəraitinə və qida təhlükəsizliyinə təhlükə yaradan ekstremal hava hadisələrinin artmasına gətirib çıxarır.

Süni İntellekt bəşər tarixinin ən önəmli icadlarından biri hesab edilə bilər. Belə ki, bu, özü-özünə öyrənmə, özünü daim inkişaf elətdirmə, nəinki hazır məlumatları emal etmə, bölüşmə, hətta yeni məlumat yaratmaqda, həllər təklif etməkdə ən yaxşı yeni dünya texnologiyasıdır. Adətən yeni məlumat toplayaraq, onları emal etmə və bunlar əsasında zamana, vəziyyətə uyğun olaraq qərar verə bilmək kimi xüsusiyyətlər yalnız canlılara aid edilə bilərdi. Məhz bu baxımdan Süni intellekt və süni intellekt texnologiyaları bu ekoloji problemlərin həlli üçün yeni perspektivli vasitədir. Sİ daxil olan məlumatları təhlil etmək, nümunələri çıxarmaq və proqnozlar vermək qabiliyyəti ilə ekoloji monitorinq və idarəetməni gücləndirə bilər. Məsələn, məlumat təhlili və modelləşdirmə vasitəsilə Sİ iqlim dəyişikliyinə gedişatını daha dəqiq proqnozlaşdırma və mümkün təsirləri qiymətləndirə bilər. Bundan əlavə, biomədəniyyətin mühafizəsi, su və havanın çirklənməsinin monitorinqi, təmiz enerji mənbələrinin optimallaşdırılması, həmçinin nəslə kəsilməkdə olan növlərin monitorinqində də süni intellektdən istifadə olunur.

Araşdırmada qlobal mühitdə ekoloji problemlərin tətbiqi və onların cəmiyyətə təsiri, eləcə də bu problemlərin həllində süni intellektin potensial rolu haqqında ümumi məlumat verilir. Məqsədimiz süni intellektin ekoloji problemlərin həllində necə faydalı ola biləcəyini anlamaq və bu texnologiyaların gələcək tətbiqləri üçün yol xəritəsi təklif etməkdir. Bu, təkcə texnoloji inkişafı nümayiş etdirmək üçün deyil, həm də ekoloji dayanıqlılığı

təmin etmək üçün multidissiplinar yanaşmanın zəruriliyini vurğulayır.

Bu məqalənin məqsədi süni intellektin ekoloji problemlərə tətbiqi və onun imkanlarını ətraflı təhlil etməkdir. Buraya Sİ texnologiyalarının iqlim dəyişikliyi, su və havanın çirklənməsi və bioloji müxtəlifliyin qorunması kimi müxtəlif ekoloji məsələlərdə necə faydalı ola biləcəyini araşdırmaq daxildir. Eyni zamanda, texnologiya ilə bağlı mövcud məhdudiyətlər və etik problemlərin araşdırılması da maraq dairəsindədir.

Araşdırmada Süni İntellekt texnologiyaları ilə yanaşı, ekologiya elm və ya bir yanaşma olaraq da nəzərdən keçirilib. Belə ki, ekoloji problemləri yeni alətlər vasitəsilə həll etməzdən əvvəl onun mahiyyətinə varmaq, başqa sözlə, ekologiyayı, ekoloji problemi təhlil etmək labüddür. Ekologiya canlıların bir-biri ilə və ətraf mühitlə əlaqəsini araşdıran elm sahəsidir. Bu gün dünya bir çox ekoloji problemlərlə üzləşib. Bu problemlərə iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi, su və havanın çirklənməsi, meşələrin qırılması kimi məsələlər daxildir. Bu ekoloji problemlər insanların sağlamlığına, iqtisadiyyatına və planetin gələcəyinə ciddi təsir göstərir.

Məqalə boyunca Süni İntellektin qlobal təcrübədə və Azərbaycan nümunəsində tətbiq nümunələri göstərib, onların effektivlik dərəcəsi müzakirə olunur. Bu araşdırmalar əsas götürülərək, sonradan ümumiləşdirmə aparılmış, nəticə və təkliflər də verilmişdir.

1. Qlobal təcrübədə Süni İntellektin ekoloji tətbiq sahələri

1.1 İqlim dəyişikliyi və hava keyfiyyəti modelləri

Son dövrlərdə məlumat analizi və modelləşdirmə kontekstində Sİ, iqlim dəyişikliyinə təsirini və hava keyfiyyətini modelləşdirmək üçün mühüm bir alət halına gəlmişdir. İqlim modelləri, Sİ tərəfindən idarə olunan məlumatların dərin təhlili vasitəsilə daha dəqiq proqnozlar və təhlillər təqdim edir. Məsələn, *Gutiérrez-Carbonell* və həmkarlarının (2020) işi, su keyfiyyəti monitorinqində dərin öyrənmə yanaşmalarının tətbiqini araşdırır. [6] Görünür ki, bu texnologiyalar suyun vəziyyəti haqqında dəqiq və vaxtında məlumat toplamaqda çox effektivdir. Su problemlərinin həllində Süni İntellekt modellərinin tətbiqi görüldüyü qədər sadə deyil. Burada məhz həll olunması istənilən problem müəyyənləşdirilməli, ona əsasən mövcud su hövzəsi və ya hövzələrində olan suyun məqsədə uyğun tərkibi, dəyişkənlikləri, suyun mənbəyi və ona təsiretmə qabiliyyətində olan bütün digər faktorlar, məlumat data olaraq toplanılmalıdır. Daha sonra bu geniş,

detallı məlumat bazası təmizlənməli, lazımsız, başqa sözlə, çirкли datadan arındırılmalı və əldə olunan məlumatlar əsasında necə bir süni intellekt aləti istənilədiyi müəyyən edilməlidir. Növbəti mərhələ olaraq isə məqsə-dəmüvafiq şərtlər verilərək süni intellekt aləti öyrədilməli, yaradılmalıdır. Bundan sonra problemin həllində əlimizdə insandan daha tez, dinamik və detallı qərar qəbul etmə, həll yolu tapma, monitoring etmə tipli funksiyala-ra sahib Süni İntellektimiz mövcud olacaqdır. Belə ki, bu proseslər göründüyü kimi sadə deyil, icrası çətin və uzun zaman alan, kifayət qədər yüksək xərc tələb edən işdir. Bu kimi tətbiqində yaranan problemlərə görə Süni İntellektin bir çox ölkələr, şirkətlər və ya fərdlər tərəfindən tətbiq olunması nisbətən yavaş sürətlə hərəkət etməkdədir.

1.2. Su səviyyələrinin və çirklənmənin izlənilməsi

Su Səviyyələrinin və çirklənmə dərəcələrinin izlənilməsi misalında bir çox qlobal təcrübəyə baş vura bilərik. Öyrənmə modeli olan *Convolutio-nal Neural Networks (CNN)* su səviyyələrini və çirklənmə göstəricilərini təhlil etmək üçün peyk görüntülərindən istifadə edə bilir. Bu tətbiq çirklənmə hadisələrinin tez aşkar və idarə edilməsini təmin edərək, suyun keyfiyyətinin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

“CNN” sistemi orbital məsafədən əldə edilən peykdən götürülmüş multispektral məlumatların konvolyusional neyron şəbəkələri vasitəsilə su bölgüsü prosesini araşdırır. Məqsəd bu üsulun gecə-gündüz təbiət görüntülərindən istifadə edərək dünya miqyasında su bölgüsü tapmaq imkanlarını müəyyən etməkdir.

Burada Sentinel-2 peykindən əldə edilən 10 metrlik dəqiqliyə malik çoxspektral məlumatlar istifadə olunub. Modelin təlimi üçün Florida, Nyu York və Şanxay ərazilərindən 33 min 311 nümunənin işıqlandırılması aparılıb.

DeepLabV3 modeli ümumdünya miqyasında və regionlarda xüsusi olaraq təlim edilib. Nəticələr göstərir ki, ümumi model Şanxay ərazisində spektral indekslərdən üstün göstəricilər əldə edib.

Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, konvolyusion şəbəkələr orbital məlumatlardan su bölgüsü işini spektral rəqəmlərdən daha səmərəli yerinə yetirə bilər. Modelin regionlara xüsusi olaraq təlimi isə həmin ərazilərdə daha dəqiq nəticələr əldə edilməsinə imkan verir.

2. Biomüxtəlifliyin qorunması

2.1. Nəsli kəsilməkdə olan növlərin izlənilməsi və qorunması

Nəsli kəsilməkdə olan növlərin monitorinqi və mühafizəsində Sİ tətbiqi biomüxtəlifliyin qorunmasını əhəmiyyətli dərəcədə dəstəkləyir. Bu sahə canlı növlərin genetik müxtəlifliyinin və ekosistemlərin möhkəmliyinin qorunmasına töhfə verən Sİ-nin həyati əhəmiyyətini vurğulayır. Sİ bizə növlərin populyasiyalarını daha yaxşı başa düşməyə və landşaft şəkilləri və yer səthindən məlumatlardan istifadə edərək onların yaşayış yerlərindəki dəyişiklikləri izləməyə imkan verir. *Hatami və Zuidemanın (2020)* araşdırmasında maşın öyrənməsinin davamlı istifadə planlaması sahəsində və biomüxtəlifliyin qorunmasında necə töhfə verə biləcəyi araşdırılıb. [7] Bu texnologiyalar nəsli kəsilməkdə olan növlərin davranışını, yayılmasını və populyasiya dinamikasını daha yaxşı başa düşmək yolu ilə mühafizə səylərini optimallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Süni İntellektlə işləyən nəzarət və təhlil, dəqiq və vaxtında müdaxilələr vasitəsilə növlərin qorunmasını təmin etməklə biomüxtəlifliyin davamlılığını artırmaq üçün mühüm vasitədir.

2.2. Ekosistemlərin sağlamlığının monitorinqi

Ekosistemlərin sağlamlığını monitorinq etmək ekoloji tənzimlənmə və dayanıqlılığın qorunmasında mühüm bir addımdır. Sİ bu sahədə də önəmli rol oynayır, çünki bu texnologiyalar ekosistem dəyişikliklərini dəqiq və vaxtında təhlil etmək üçün mürəkkəb məlumat setlərini işləyə bilər. Belə ki, *Oommen və Franklin (2019)* işi, meşə yanğınlarının həssaslığını proqnozlaşdırmaq üçün maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadəni araşdırır. [9] Çünki yanğınlar biomüxtəlifliyə və təbiətin strukturuna ciddi ziyan vura bilər. Nəticədə belə texnologiyalar ekosistemlərin sağlamlığını qorumaq baxımından vacibdir.

Bu iki mühüm ekoloji sahədə - biomüxtəlifliyin qorunması və ekosistemlərin sağlamlığının monitorinqində Sİ tətbiqi yeni imkanlar yaradır. Əvvəla, Sİ sayəsində nəsli kəsilməkdə olan növlərin davranış, yayılma və populyasiya dinamikaları daha dəqiq monitorinq oluna bilər. Bundan başqa, Sİ texnologiyaları məlumatları təhlil edərək orman yanğınları və digər təhdidlərin proqnozlaşdırılmasına imkan verir. Həmçinin Sİ sayəsində ekosistemlərdə baş verən dəyişikliklər dəqiq və vaxtında aşkar oluna bilər. Beləliklə, Sİ-in tətbiqi ilə ekoloji qoruma tədbirləri daha effektiv həyata keçirilə və ekosistemlərin dayanıqlılığı daha yaxşı təmin edilə bilər. Nəticədə

bu yeni texnologiyalar sayəsində biomüxtəlifliyin qorunması və ekosistemlərin sağlamlığının monitorinqinə dair əməli işlər daha da inkişaf edəcəkdir.

3. Çirklənmənin azaldılması

3.1. Tullantıların idarəetmə optimizasiyası

Çirklənmənin azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayan tətbiqlərdən biri də tullantı idarəetmənin optimizasiyasıdır. Sİ bu sahədə mühüm imkanlar yaradır. *Eckert* və *Youngun* araşdırmasında böyük məlumat və Sİ texnologiyalarının tullantı idarəetmə proseslərində yaxşılaşdırmalara səbəb ola biləcəyi qeyd olunur. Belə ki, Sİ sistemləri atıqların yığılması və təsnifatını, həmçinin təkrar emal imkanlarının artırılmasını təmin edəcək mürəkkəb logistik və təhlil proseslərini həyata keçirə bilər (*Eckert & Young, 2019*). [4] Nəticədə bu sahədə çirklənmə səviyyəsində azalmalar baş verə bilər. Beləliklə, Sİ, tullantı idarəçiliyinin effektivliyin və dayanıqlılığın artırılması yolu ilə çirklənmənin qarşısının alınmasına kömək edir.

3.2. Təmiz enerji mənbələrinin inkişafı

Təmiz enerji mənbələrinin inkişafı da çirklənmənin azaldılmasında mühüm önəmə malikdir. Sİ təmiz enerji texnologiyalarının effektivliyini artırmaq və yenilənən enerji mənbələrindən maksimum fayda əldə etmək üçün istifadə oluna bilər. *Gutiérrez-Carbonell* və həmkarları (2020) tədqiqatında, dərin öyrənmə yanaşmalarının su keyfiyyəti monitorinqində necə effektiv istifadə edilə biləcəyini göstərsə də, eyni prinsiplər təmiz enerji texnologiyalarının optimallaşdırılmasında da tətbiq edilə bilər. [6] Məsələn, günəş paneli sistemlərinin məhsuldarlığının artırılması və külək turbinlərinin performansının yaxşılaşdırılması kimi sahələrdə.

Eckert və *Young* (2019) tərəfindən aparılan tədqiqatlar böyük məlumat və Sİ texnologiyalarının çirklənmənin azaldılması və ekoloji idarəetmədə tətbiq imkanlarını araşdırır. [5] Müəlliflər bildirirlər ki, bu texnologiyalar sayəsində ekosistemlərin dinamikaları və dəyişiklikləri daha dəqiq monitorinq edilə bilər. Həmçinin çirklənmənin öyrənilməsi və proseslərin optimallaşdırılmasına kömək edən cəsarətverici çıxışlar ortaya çıxır. Məsələn, tullantıların idarə olunması və emalının səmərəliliyi artırıla bilər. Bundan əlavə, Sİ sistemləri, çirklənmə davranışlarını öyrənməklə daha ekoloji davranış modelləri işlədilməsinə imkan yarada bilər. Ancaq eyni zamanda məlumatların məxfiliyi və insan hüquqları aspektləri də nəzərə alınmalı-

dır. Ümumiyyətlə desək, bu texnologiyaların səmərəli tətbiqi sayəsində ekoloji sahədə ciddi irəliləyişlər baş verə bilər.

Bu iki sahədə süni intellektin tətbiqi çirklənmənin azaldılmasına və dayanıqlı inkişafa doğru irəliləyişdə mühüm rol oynayır. Tullantı idarəetməsinin optimizasiyası və təmiz enerji mənbələrinin inkişafı, ekoloji dayanıqlılığını təmin etməkdə və planetimizin qorunmasında əsas addımlardır.

Azərbaycan təcrübəsində süni intellektin ekoloji sahələrdə istifadəsi və tətbiqi, Sİ tətbiqi və inkişafında aktiv addımlar atılmaqla, ekoloji həllər sahəsində önəmli irəliləyişlər əldə edilir. [2] Azərbaycanın Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi yanında yaradılan Süni İntellekt Laboratoriyası ölkədə Sİ-in inkişafı üçün yol xəritəsi müəyyənləşdirmək və milli Sİ fəaliyyətləri və bacarıqlarının çevik idarə edilməsi məqsədi daşıyır. Bu platforma, sənaye tərəfdaşları, yenilikçi şirkətlər və akademik müəssisələrlə əməkdaşlıq vasitəsilə insan-maşın qarşılıqlı təsirini dəyişdirməyi, tədqiqat və inkişafı gücləndirməyi və məlumatlılığı artırmağı hədəfləyir. Müxtəlif tədbirlər, təlimlər, boot - kamplar, vebinarlar, konfranslar və hədəfli seminarlar təşkil etməklə, uzunmüddətli Sİ imkanlarının tam istifadəsini tətbiq etmək planlaşdırılır. Həmçinin, Azərbaycanın Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi 2018-ci ildə Yenilikçilik Agentliyini yaratdı. [3] Bu agentlik "Made in Azerbaijan" brendi altında innovativ və yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalını və xidmətlərin təqdim edilməsini, mövcud yerli brendlərin beynəlxalq arenaya çıxarılmasını təşviq etmək, məhsullar və xidmətlər üçün rəqəmsal çevrilməni müəyyənləşdirmək, robot texnologiyaları, böyük məlumatların emalı və süni intellekt üzrə intellektual həllərə dəstək vermək məqsədi daşıyır (Ələkbərov, 2018).

Azərbaycan Sİ və insan hüquqları mövzusunda keçirilən ilk beynəlxalq konfransda məhkəmə sektorunda AI və İT-nin istifadəsi ilə bağlı xarici təcrübəni müzakirə etmişdir. [8] Konfransda Sİ-in insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyi üzərindəki təsiri və AI üçün beynəlxalq uyğunlaşdırılmış hüquqi çərçivəyə ehtiyac olub-olmadığına dair məsələlər ətrafında müzakirə edilmişdir. Bu tədbir AI-in ictimai xidmətlərdə tətbiqi zamanı etika və təhlükəsizlik məsələlərinə diqqətli yanaşmanın vacibliyini vurğulayır.

Ümumilikdə, Azərbaycan süni intellektin ekoloji həllər və digər sahələrdə tətbiqi üçün əsas infrastruktur və siyasətləri quraraq, bu texno-

logiyaların inkişafına sərmayə qoymaqla regional innovasiya mərkəzinə çevrilmə potensialını nümayiş etdirir. Bu irəliləyişlər ekoloji dayanıqlılığın artırılması üçün Azərbaycan Sİ sahəsində önəmli addımlar ataraq, ekoloji həllər üçün bu texnologiyadan istifadə etmək imkanlarını araşdırır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 2 dekabr tarixli 918 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Süni İntellektlə bağlı fəaliyyətlərin inkişafına dair 2020-2025-ci illər üçün Strategiya” hazırlanıb. [1] Strategiyada Azərbaycanın süni intellekt, o cümlədən ekoloji həllər sahəsində atdığı addımlar və bu istiqamətdə qarşıda duran vəzifələr barədə ətraflı məlumat verilir.

Həmçinin, strategiyada Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi yanında yaradılan Süni İntellekt Laboratoriyasının fəaliyyəti, onun məqsəd və hədəfləri haqqında da geniş məlumat var. Azərbaycanın Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi altında yaradılan Süni İntellekt Laboratoriyası, ölkədə Sİ-in inkişafı üçün yol xəritəsi müəyyənləşdirmək və milli Sİ fəaliyyətləri və bacarıqlarının çevik idarə edilməsi məqsədi daşıyır. Bu girişim, ekoloji həllərin inkişafında mühüm bir addım təmsil edir, çünki laboratoriya, tədqiqat və inkişafı gücləndirmək, insan-maşın qarşılıqlı təsirini dəyişdirmək və məlumatlılığı artırmaq kimi məqsədləri güdür. Azərbaycanın AI və insan hüquqları mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirməsi və AI-in ictimai xidmətlərdə tətbiqi ilə bağlı etika və təhlükəsizlik məsələlərinə diqqətli yanaşması da daxil olmaqla, AI-in müxtəlif sahələrdə, o cümlədən ekoloji həllərdə tətbiqi üçün geniş imkanlar yaradır. Bu tədbirlər Azərbaycanın AI sahəsində regional lider olmaq potensialını nümayiş etdirir və ekoloji dayanıqlılığın artırılması üçün yenilikçi yanaşmaların tətbiqinə töhfə verir. Bu təşəbbüslər Azərbaycanın süni intellekt və digər yüksək texnologiyaların inkişafına və tətbiqinə böyük önəm verdiyini və bu sahədə regional və beynəlxalq səviyyədə lider olmaq potensialına malik olduğunu göstərir. Azərbaycanın süni intellekt sahəsindəki irəliləyişləri, ekoloji həllər daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdə innovasiyanı təşviq etmək və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün mühüm bir addımdır.

Nəticə

Süni İntellekt texnologiyalarının ekoloji problemlərə tətbiqi həm potensial imkanlarla, həm də çağırışlarla doludur. Bu texnologiyalar iqlim dəyişikliyi, su və havanın çirklənməsi kimi mühüm ekoloji problemlərin həl-

lində mühüm rol oynaya bilər. Lakin bu potensialın reallaşdırılması həm texniki, həm də etik problemlərin öhdəsindən gəlməyi tələb edir. Nəticə olaraq Sİ texnologiyalarının ekoloji problemlərin həllinə töhfəsi onların böyük məlumat dəstlərini təhlil etmək, nümunələri aşkar etmək və proqnozlar vermək qabiliyyəti ilə artırıla bilər. Bu, tullantıların idarə olunması sistemlərinə, təmiz enerji mənbələrinin inkişafına və ekosistemlərin sağlamlığının daha yaxşı monitorinqinə yol açır. Bununla belə, texnoloji mürəkkəblilik, yüksək ilkin xərclər, məlumatların keyfiyyəti və kəmiyyəti, habelə real dünya şəraitinə uyğunlaşmaqda çətinliklər kimi texniki məhdudluqlar mövcuddur.

Təkliflər

Etika və məsuliyyət standartları: Süni İntellekt etikası və məsuliyyəti ilə bağlı global standartların və qaydaların müəyyən edilməsi sosial rifahı artırmaq üçün tətbiq edildikdə AI-in mənfi təsirlərini minimuma endirməyə kömək edə bilər.

Uyğunlaşma və inteqrasiya: Texnoloji nailiyyətləri real dünya şəraitinə inteqrasiya etmək üçün uyğunlaşma strategiyalarının hazırlanması ekoloji problemlərin həllində Sİ-in effektivliyini artırır.

Məlumatın keyfiyyəti və giriş: Məlumatın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və müxtəlifliyi təmin etmək üçün açıq məlumat təşəbbüsləri və beynəlxalq əməkdaşlıq təşviq edilməlidir.

İnklüziv və multidissiplinar yanaşmalar: Ekoloji problemlərin həllində Sİ-in potensialından tam istifadə etmək üçün müxtəlif fənlərarası əməkdaşlıq və maraqlı tərəflərin inklüziv iştirakı vacibdir.

Nəhayət, ekoloji problemlərin həllində Sİ texnologiyalarının tətbiqi təkcə texniki və maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılmasını deyil, həm də etik və məsuliyyət məsələlərinə diqqət yetirməyi tələb edir. Bu yanaşma texnologiyaların davamlı və məsuliyyətli şəkildə işlənilməsinə və həyata keçirilməsinə təmin etməklə ətraf mühitin davamlılığına töhfə verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Süni İntellekt Laboratoriyası: [Elektron resurs] / 16.12.2023. "URL: <https://ailab.az/az/about>"
2. Azərbaycanda süni intellekt sahəsində inkişafı ilə bağlı tədbirlər

haqqında: [Elektron resurs] / 25.05.2020.

“URL: <https://cabmin.gov.az/az/hesabeta/xeber/3666>”

3. Ələkbərov, T. Azərbaycanca Yenilikçilik Agentliyi yaradılıb: [Elektron resurs]. Azernews. 11.12.2018.

“URL:<https://www.aznews.az/qanunvericilik/128337-azerbaycanda-yenilikcilik-agentliyi-yaradilib>”

4. Eckert, C., & Young, R. Big data, artificial intelligence, and the environment: The implications for privacy and data protection. *Computer Law & Security Review*, - № 35(4), - 2019. – p. 477-494.

5. Eckert, J., & Young, S. Opportunities and obstacles for big data in municipal solid waste management: A literature review: [Elektron resurs]. *Waste Management*, - 2019. - 89 p., p. 3-12. “URL: <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2019.04.029>”

6. Gutiérrez-Carbonell, D., Prats-Montalbán, J. M& Gómez-Berbís, J. M. Deep learning approaches for water quality monitoring: A review. *Science of the Total Environment*, - 2020. - 699 p.

7. Hatème, M., & Zuidema, P.A. Machine learning for sustainable land- use planning: [Elektron resurs]. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, - № 117(21), - 2020. P. 11461–11467. “URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.192162811>”

8. Human Rights in the Era of AI. Retrieved from 20 January 2021.

“URL:<https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/human-rights-in-the-era-of-ai>”

9. Oommen, T., & Franklin, J. Utilizing long short-term memory neural networks and time series analysis in forecasting susceptibilities to large forest wildfires: [Elektron resurs]. *Forest ecology and management* - 2019. – 453 p.

“URL: <https://doi.org/10.1016/j.foreco.2019.117653>”

Айхан Мустафаев

***Искусственный интеллект:
роль в решении экологических проблем***

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается потенциал искусственного интеллекта (ИИ) в решении экологических проблем, а также возникающие этические и технические проблемы. Предлагая эффективные подходы к решению таких проблем, как изменение климата, загрязнение воды и воздуха, ИИ обладает потенциалом трансформировать мониторинг и управление окружающей средой благодаря своим возможностям анализа данных и прогнозирования. Однако этическое и ответственное применение этих технологий требует решения таких этических вопросов, как прозрачность, конфиденциальность данных и подотчетность. В будущем в этих рамках решающее значение будут иметь междисциплинарное сотрудничество и определение глобальных стандартов.

Aykhan Mustafayev

***Artificial Intelligence:
Role in solving Environmental problems***

SUMMARY

The article discusses the potential of artificial intelligence (AI) in solving environmental problems, as well as the ethical and technical issues that arise. Offering effective approaches to solving problems such as climate change, water and air pollution, AI has the potential to transform environmental monitoring and management through its data analytics and forecasting capabilities. However, ethical and responsible use of these technologies requires addressing ethical issues such as transparency, data privacy and accountability. In the future, interdisciplinary collaboration and the definition of global standards will be critical within this framework.

Tamerlan Hacıyev
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Etika” ixtisası üzrə doktorantı
tamerlan.haciyev.2000@mail.ru

SÜNİ İNTELLEKTİN AZƏRBAYCANDA EKOLOJİ ŞÜURUN İNKİŞAFINA İNTEQRASIYASI *(etik və hüquqi aspektləri)*

Açar sözlər: *süni intellekt, ekologiya, ekoloji şüur, etika, hüquq*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, экология, экологическое сознание, этика, право*

Key words: *artificial intelligence, ecology, environmental consciousness, ethics, law*

Süni intellekt müasir cəmiyyətin transformasiyasında müəyyən edici amilə çevrilir, özünü həyatın müxtəlif sahələrinə təqdim edir və çoxşaxəli təsir göstərir. Onun rolu prosesin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılmasında aydındır, burada süni intellekt insan resurslarını gündəlik işlərdən azad edir, vaxt və enerjidən daha səmərəli istifadəni asanlaşdırır. Məlumatların analitikası və proqnozlaşdırılması süni intellektin böyük miqdarda məlumatı təhlil etmək, nümunələri müəyyən etmək və məlumatlara əsaslanaraq qərarlar qəbul etmək qabiliyyətini nümayiş etdirdiyi digər mühüm sahədir.

Tibb sahəsində süni intellekt fərdiləşdirilmiş diaqnostika və müalicəyə, səhiyyəyə daha dəqiq və fərdi yanaşmalara imkan verir. Bu həm də nəqliyyat sisteminə, nəqliyyat axınının yaxşılaşmasına və avtonom nəqliyyat vasitələrinin inkişafı üçün şəraitin yaradılmasına təsir göstərir. Bu nümunələr süni intellektin gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrildiyini, həyatımızın keyfiyyətini yaxşılaşdırdığını və müxtəlif sahələrdə innovasiyalar üçün yeni imkanlar yaratdığını müstəsna şəkildə vurğulayır. Tədqiqatlarımız kontekstində Azərbaycanda gənclərin ekoloji şüurunun formalaşmasında Sİ-in rolunun nəzərdən keçirilməsi etik və hüquqi aspektlərin daha dərinlən təhlilini tələb edən mühüm istiqamətdir. [1]

Ekoloji şüur və onun mənası. Ekoloji məlumatlılıq ətraf mühitə qarşı anlayış və məsuliyyətli münasibəti ifadə edən davamlı inkişafın əsas elementidir. Bu, təkcə ekoloji problemlər barədə məlumatlı olmaq deyil, həm də mühafizə, resurslardan səmərəli istifadə və davamlı həyat tərzinə fəal bağlılıqdır.

Ekoloji şüurun əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir, çünki o, təkcə cari rifah üçün deyil, həm də gələcək nəsillər üçün təbii sərvətlərin qorunmasına yönəlmişdir. İnsan fəaliyyəti ilə ətraf mühitin vəziyyəti arasındakı əlaqəni başa düşmək ətraf mühitlə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul etmək üçün əsas olur. Buraya həmçinin biomüxtəlifliyə hörmət etmək, ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təcrübələrdə iştirak etmək və davamlı təşəbbüsləri dəstəkləmək daxildir.

Azərbaycan gənclərində ekoloji şüurun inkişafına süni intellektin təsiri haqqında çıxışının kontekstində bu əsasın dərk edilməsi ən mühüm məsələyə çevrilir. Ekoloji şüuru təşviq etmək üçün süni intellekt kimi innovativ texnologiyalardan istifadə texnoloji tərəqqi və ətraf mühitin qayğısı arasında balans tapmaqda təsirli vasitə ola bilər. Bu, həmçinin gəncləri maarifləndirmək, onları cəlb etmək və onların ekoloji davamlılıqda fəal iştirakını təşviq etmək üçün yeni imkanlar açır.

Ekologiyada Sİ inteqrasiyası üzrə keçmiş tədqiqat. Süni intellektin ekologiya elminə inteqrasiyasına dair keçmiş tədqiqatlar mürəkkəb ekoloji problemləri həll etmək üçün bu birləşmənin əhəmiyyətli potensialını vurğulayır. Ətraf mühit və texnologiya mütəxəssisləri süni intellektdən istifadənin ətraf mühitin daha yaxşı idarə edilməsinə və qorunmasına necə kömək edə biləcəyini fəal şəkildə araşdırırlar.

Süni intellektin əhəmiyyətli nəticələr göstərdiyi bir sahə ətraf mühitin monitorinqidir. Maşın öyrənmə alqoritmləri iqlim, hava və suyun çirklənməsi, biomüxtəlifliyin itkisi ilə bağlı dəyişiklikləri aşkar etmək üçün sensorlar, peyklər və digər mənbələrdən alınan məlumatları təhlil etmək üçün istifadə olunur. Bu, ekoloji təhlükələrə operativ reaksiya verməyə və onların qarşısını almaq üçün məqsədyönlü tədbirlər görməyə imkan verir.

Tədqiqatın digər mühüm sahəsi təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə strategiyalarının hazırlanması üçün süni intellektdən istifadədir. Buraya ekoloji amilləri nəzərə alaraq kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və

balıqçılıq proseslərini optimallaşdırmaq daxildir. Bu sahədə tədqiqatlar bəşəriyyətin ehtiyaclarını ödəmək və ekosistemləri qorumaq arasında balans yaratmağa çalışır.

Belə tədqiqatların mühüm istiqaməti həm də müxtəlif sahələrdə ekoloji cəhətdən davamlı təcrübələrin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün tövsiyələr verə bilən düzgün qərar qəbuletmə sistemlərinin yaradılması işidir. Bu tədqiqatlar süni intellektin ətraf mühitin idarə edilməsi və davamlı inkişafı dəstəkləmək üçün necə dəyərli alətə çevrilə biləcəyini başa düşmək üçün əsas yaratmışdır. [2]

Digər ölkələrdə ekoloji şüurun inkişaf etdirilməsi üçün Sİ-dən istifadə. Ekoloji maarifləndirməni təşviq etmək üçün süni intellektin istifadəsi müxtəlif ölkələrdə uğur qazanır, texnologiyanın ictimaiyyətin məlumatlılığını və ətraf mühit məsələlərində fəal iştirakını artırmaq potensialını vurğulayır.

ABŞ və Avropa İttifaqı kimi inkişaf etmiş ölkələrdə ekoloji süni intellektdən istifadə iqlim və davamlılıq məqsədlərinə nail olmaq üçün strategiyaların bir hissəsinə çevrilir. Buraya emissiyalar, enerji səmərəliliyi və tullantıların idarə edilməsi ilə bağlı məlumatları təhlil etmək üçün maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə daxildir. Bu cür sistemlər ekoloji problemləri daha effektiv müəyyən edə və ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmaq üçün cəmiyyətə xüsusi tövsiyələr verə bilər.

Hindistan və Çin kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə süni intellekt havanın çirklənməsi, suyun keyfiyyəti və təbii resursların idarə edilməsi ilə bağlı problemləri həll etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, sensorlar və müşahidə şəbəkələrindən alınan məlumatlar əsasında havanın keyfiyyətinin monitorinqi üçün proqram və platformaların hazırlanması vətəndaşların məlumatlılığının və ətraf mühit şüurunun artırılmasına kömək edir.

Braziliya və Kolumbiya kimi Latın Amerikasına ölkələrində süni intellekt tətbiqləri təbii mühitdəki dəyişiklikləri aşkar etməyə, meşə yanğınlarını aşkar etməyə və biomüxtəlifliyin monitorinqinə fokuslanır. Bu texnologiyalar təkcə aktual ekoloji problemlərin həllinə kömək etmir, həm də əhali arasında maarifləndirmə və ekoloji maarifləndirməni təşviq edir.

Bu cür uğurlu təcrübələr onu göstərir ki, ekoloji şüurun inkişafın-

da süni intellektdən istifadə müxtəlif kontekstlərə və müxtəlif ölkələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırıla bilən çoxyönlü və effektiv vasitədir. [3]

Azərbaycanda ekoloji şüur. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ekoloji maarifləndirmə sosial inkişafın mühüm istiqamətidir. Ölkədə ekoloji maarifləndirmənin hazırkı vəziyyəti müxtəlif amilləri, o cümlədən təhsil, məlumat əldə etmək, ictimai kampaniyalar və ekoloji təşəbbüsləri əks etdirir.

Hazırda Azərbaycan havanın çirklənməsi, suyun keyfiyyətinin pisləşməsi və biomüxtəlifliyin itirilməsi kimi bir sıra ekoloji problemlərlə üzləşir. Bu çağırışlar ölkədə ekoloji şüura öz təsirini göstərir, ekoloji problemlərin həllində cəmiyyətin, o cümlədən gənclərin fəal iştirakının zəruriliyini vurğulayır.

Azərbaycanda gənclərin ekoloji məsələlərə marağı artmaqdadır. Ətraf mühitlə bağlı gənclərin tələb və gözləntilərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Təhsil və maarifləndirmə: gənclər daha əlçatan və geniş ekoloji təhsilə ehtiyac olduğunu bildirirlər. İqlim dəyişikliyi, davamlılıq və ekoloji təşəbbüslər haqqında məlumatlara açıq çıxış ümumi ekoloji savadlılığın artırılmasına kömək edə bilər.

2. Ətraf mühitin mühafizəsi təşəbbüslərində iştirak: gənclər müxtəlif ekoloji layihə və kampaniyalarda fəal iştirak etməyə maraq göstərirlər. Bura təmiz kampaniyalarda iştirak, ətraf mühitlə bağlı tədbirlərin təşkili və davamlı təcrübələrin dəstəklənməsi daxil ola bilər.

3. Davamlı həyat tərzini üçün infrastrukturun inkişafı: gənclər velosiped yolları, ictimai nəqliyyat və təkrar emal obyektləri kimi davamlı həyat tərzini təşviq edən infrastrukturun inkişafına ehtiyac olduğunu bildirirlər.

4. Qərarların qəbulunda fəal iştirak: gənclər dövlət idarəçiliyinin bir hissəsi kimi ətraf mühitlə bağlı qərarların qəbulunda iştirak etməyə çalışırlar. Buraya ekoloji məsələlərlə bağlı qərarların qəbulu proseslərində öz ideya və mülahizələrini təmsil etmək imkanı daxildir.

Gənclərin bu tələb və gözləntilərinin araşdırılması və nəzərə alınması Azərbaycanda ekoloji maarifləndirmənin yaxşılaşdırılması, süni intellektin tətbiqi üçün daha effektiv strategiyaların hazırlanmasına kömək edə bilər.

Sİ-in ətraf mühit sahəsinə inteqrasiyası zamanı problemlərin və risklərin müəyyən edilməsi. Süni intellektin ətraf mühit sahəsinə inteqrasiyası, şübhəsiz ki, bir çox imkanlar təqdim edir, lakin proseslə bağlı potensial problemlər və risklər də var.

Əsas məsələlərdən biri etik və sosial məsələlər, o cümlədən məxfilik məsələləri və ətraf mühitin monitorinqində şəxsi məlumatların istifadəsidir. Bu cür məlumatların istifadəsi ilə bağlı aydın qayda və ya qanunların olmaması səbəbindən ictimai narazılıq da ola bilər.

Maşın öyrənmə alqoritmlərində şəffaflığın olmaması daha bir problem yaradır və nəticələri izah etməyi çətinləşdirir, xüsusən də ətraf mühitlə bağlı mühüm qərarlar qəbul edilərkən.

Həmçinin süni intellekt sistemlərinin texniki təhlükələrə qarşı həssaslığını nəzərə almaq lazımdır ki, bu da hakerlər və hücumlar zamanı ekoloji sistemlər üçün ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Sosial ədalətlə bağlı problemlər süni intellekt texnologiyalarına qeyri-bərabər girişdən yaranır ki, bu da davamlılıq üzrə bərabərsizlikləri gücləndirə bilər.

Nəhayət, ekoloji süni intellektin idarə edilməsində və tənzimlənməsində aydın norma və standartların olmaması effektiv nəzarət və uyğunluq üçün problemlər yarada bilər.

Bu çağırışların və risklərin başa düşülməsi süni intellektin ekoloji sahəyə inteqrasiyası, mənfi təsirlərin minimuma endirilməsi və ekoloji problemlərin həllinə müsbət töhfələrin artırılması üçün effektiv strategiyaların hazırlanmasında mühüm addımdır. [4]

Etik aspektlər. Ekologiyada süni intellektin istifadəsi ilə bağlı etik məsələlər sahənin davamlı və etik inkişafının təmin edilməsi üçün xüsusi diqqət və qiymətləndirmə tələb edir. Şəffaflıq, ictimaiyyətin iştirakı və gənclərin fəal rolu etika və yaxşı idarəetmənin formalaşdırılmasında əsas rol oynayır.

Əsas etik məsələlərdən biri ətraf mühitin monitorinqi kontekstində fərdi məlumatların istifadəsidir. Məlumatların toplanması, saxlanması və istifadəsi, şəffaflığın təmin edilməsi və vətəndaşların şəxsi həyatının qorunması üçün ciddi qaydalar və qanunlar hazırlanmalıdır.

Süni intellekt texnologiyalarına müraciət edərkən ədalətlik və bərabərlik məsələlərini də nəzərə almaq vacibdir. Cəmiyyətin bütün tə-

bəqələri üçün bərabər imkanların təmin edilməsi, sosial bərabərsizliklərin güclənməsinin qarşısının alınması mühüm etik vəzifəyə çevrilir.

Cəmiyyətin və gənclərin etik qiymətləndirmələrdə iştirakı maraqların və baxışların geniş şəkildə təmsil olunmasını təmin etmək üçün vacibdir. İctimaiyyət üzvləri ilə açıq dialoq və məsləhətləşmə dəyərləri və prioritetləri müəyyənləşdirməyə və ətraf mühitdə Sİ-in istifadəsi ilə bağlı ictimai konsensusun inkişafına kömək edə bilər.

Gənclər cəmiyyətin fəal və gələcək elementi kimi, etik normaların formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Onların etik çərçivələrin işlənilib hazırlanmasında və müzakirəsində iştirakı ekoloji süni intellektdən istifadə ilə bağlı qərarların qəbuluna yeni ideyaların, dəyərlərin və ədalət anlayışlarının inteqrasiyasına kömək edəcək.

Beləliklə, etik məsələlərin ekoloji süni intellekt kontekstində qiymətləndirilməsi sahənin balanslaşdırılmış və etik inkişafını təmin etmək üçün diqqətli nəzərəalma, şəffaflıq və gənclər də daxil olmaqla, geniş ictimaiyyətin iştirakını tələb edir. [5]

Hüquqi aspektlər. Süni intellektin ətraf mühitə inteqrasiyasının hüquqi genişləndirilməsi sahəsində mövcud qanunvericilik qarışıq mənzərə təqdim edir, çünki bir çox ölkələr hələ də ekoloji sahədə süni intellektin istifadəsini tənzimləyən qanunlar hazırlamağa başlayır. Bununla belə, bəzi aspektlər artıq tənzimlənməyə tabedir.

Bir çox ölkələrdə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların idarə olunmasını tənzimləyən ümumi qanun və qaydalar mövcuddur. Bununla belə, ekologiyada süni intellektdən istifadə ilə bağlı məsələlər çox vaxt mövcud qanunvericilikdə kifayət qədər öz əksini tapmır. Bu o deməkdir ki, bir çox ölkələr bu yenilikləri nəzərə alan yeni qaydaların hazırlanması problemi ilə üzləşirlər.

Yeni normativ hüquqi aktların və qanunların hazırlanması ilə bağlı təkliflərin bir hissəsi kimi aşağıdakı aspektləri nəzərə almaq vacibdir:

1. Məlumatların şəffaflığı və açıqlığı: qaydalar ekoloji süni intellektdən istifadə etməklə, toplanmış məlumatların necə toplandığını, saxlandığını və istifadə edildiyini müəyyən etməlidir. Şəffaflıq və açıqlıq məxfilik və məlumatın icazəsiz istifadəsi ilə bağlı narahatlıqları azalda bilər.

2. Etik standartlar: qanunlar ekoloji süni intellektdən məsuliyyət

yətli istifadəni təmin etmək və ətraf mühitə və cəmiyyətə mənfi təsirlərin qarşısını almaq üçün etik standartları ehtiva etməlidir.

3. Beynəlxalq əməkdaşlıq: ekoloji problemlər çox vaxt transsərhəd xarakter daşdığından, qlobal problemlərə ardıcıl və effektiv yanaşmanı təmin etmək üçün yeni qanunlar beynəlxalq əməkdaşlığı və standartları da nəzərə almalıdır.

Beynəlxalq standartların Sİ-in ekologiyaya inteqrasiyası üçün hüquqi bazaya təsiri mühüm aspektdir. Beynəlxalq təşkilatlar və icmalar tərəfindən hazırlanmış standartlar milli qanunların formalaşması üçün əsas ola bilər. Ölkənin bu cür standartların yaradılmasında və qəbulunda iştirakı ekoloji süni intellektdən istifadənin tənzimlənməsi üçün vahid, qlobal səviyyədə qəbul edilmiş yanaşmanın yaradılmasına kömək edir. [6]

Nəticə:

Biz süni intellektin ekologiya sahəsinə inteqrasiyası perspektivlərinə həsr olunmuş təhlilin sonunda qarşımızda tək-cə texnoloji inkişafı deyil, həm də bəşəriyyətin təbiətlə harmonik qarşılıqlı əlaqəsini görürük. Süni intellektdən davamlı və etik istifadəyə doğru bu keçid innovasiyanın ətraf mühiti necə qavradığımız və ona qayğı göstərdiyimizdə real fərq yaratmaq potensialına malik olması istiqamətində mühüm addımdır.

Bu istiqamətləndirici işıqda, texnologiya qüvvələrini birləşdirmək bacarığımız və ekoloji ehtiyacları dərindən dərk etməyimiz tərəqqi və mühafizə arasında harmoniyanın açarıdır. Cəmiyyətin iştirakı və gənclərin fəal rolu ilə dəstəklənən etik standartların və hüquq normalarının inkişafı ağıllı həllərin Vətənimiz olan Azərbaycana hörməti təşviq etdiyi gələcəyin formalaşmasına kömək edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Мухамадиева К.Б. Искусственный интеллект в развитии молодежи // Образование и проблемы развития общества. 2021, № 2 (15).

2. Захарова В.А. Роль молодежи в преодолении экологических рисков и развитии экологической культуры // Гуманитарий Юга России. 2019, № 6.

3. Чельшева И.В., Юновидов Г.Ю. Экологическое воспитание молодёжи с использованием медиаматериала: теоретические аспекты проблемы // *Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык*. 2018, № 3.

4. Городнова Н.В. Применение искусственного интеллекта в проектах «smart-экология» // *Дискуссия*. 2021, № 2-3 (105-106).

5. Комар Е.В. Экология разума и воплощенное сознание vs искусственный интеллект // *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история*. 2015, № 3 (44).

6. Мигуренко Р.А. Человеческие компетенции и искусственный интеллект // *Известия ТПУ*. 2010, № 6.

Тамерлан Гаджиев

Интеграция искусственного интеллекта в развитие экологического сознания молодежи Азербайджана

РЕЗЮМЕ

В современном мире, пронизанном быстрыми технологическими изменениями, интеграция искусственного интеллекта (ИИ) становится неотъемлемой частью нашего общества. Этот невероятный прогресс в технологиях открывает перед нами уникальные возможности для решения глобальных проблем, среди которых особое место занимает экологический кризис. Вмешательство ИИ в сферу экологии предоставляет новые инструменты для мониторинга, анализа и предсказания изменений в окружающей среде.

Наши рассуждения сосредотачиваются на важном и актуальном вопросе - интеграции искусственного интеллекта в развитие экологического сознания, особенно в контексте молодежи. Этот аспект становится все более критическим, учитывая влияние, которое молодежь оказывает на будущую экологическую политику и устойчивость общества.

Обеспокоенность будущим нашей планеты, в сочетании с перспективами, открываемыми с использованием ИИ, делает эту

тему чрезвычайно важной и актуальной. Развитие экологического сознания с помощью инновационных технологий становится ключевым аспектом, обеспечивающим устойчивое будущее для нашего общества.

Tamerlan Hajiyeu

Integration of artificial intelligence into the development of environmental awareness of the youth of Azerbaijan

SUMMARY

In today's world, riddled with rapid technological changes, the integration of artificial intelligence (AI) is becoming an integral part of our society. This incredible progress in technology opens up unique opportunities for us to solve global problems, among which the environmental crisis occupies a special place. AI's intervention in the field of ecology provides new tools for monitoring, analyzing and predicting changes in the environment.

Our discussions focus on an important and relevant issue - the integration of artificial intelligence into the development of environmental awareness, especially in the context of youth. This aspect is becoming increasingly critical, given the impact that young people have on future environmental policy and the sustainability of society.

Concern for the future of our planet, combined with the prospects offered by the use of AI, makes this topic extremely important and relevant. The development of environmental awareness through innovative technologies is becoming a key aspect ensuring a sustainable future for our society.

Rəvan Əliyev

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Sosial fəlsəfə” ixtisası üzrə doktorantı
ravanaliyev.97@gmail.com*

“TƏMİZ ƏTRAF MÜHİT” MİLLİ PRİORİTETİNİN REALLAŞMASINDA TEKNOLOJİ İNNOVASIYA VƏ GƏNCLƏRİN İCTİMAİ İŞTİRAKÇILIĞI

Açar sözlər: *sivilizasiya, texnologiya, texnoloji innovasiya, yaşıl enerji, ictimai iştirakçılıq*

Ключевые слова: *цивилизация, технологии, технологические инновации, зеленая энергетика, участие общественности*

Key words: *civilization, technology, technological innovation, green energy, public participation*

Giriş

Fəlsəfə insan və onun həyatdakı yerini, təbiət və onun dünyadakı rolunu müəyyənləşdirməyə çalışır. Burada insan və təbiətin mahiyyəti, ətraf mühit texnoloji yeniliklər arasında münasibətin öyrənilməsi məsələsi fəlsəfənin əsas mövzularından biridir. Təbiət anlayışı varlığın daha geniş formasını, yəni təbiətin varlığını ifadə edir. Varlığın digər forması da insan və cəmiyyətin varlığıdır. Texnoloji innovasiyalar isə varlığın bu formaları arasında əlaqəni formalaşdırır. İnsan təbiət sistemi daxilində yaşayır, inkişaf edir və gələcəyini yaradır. Məhz bu prosesdə insanın təbiətə təsiri qaçılmazdır. Spinozanın fikirlərində də təbiət və insan arasında olan məhz bu qarşılıqlı münasibətlər tam aydın şəkildə ifadə olunur. Təbiət insanları meydana gətirdi və onları özünə itaət etdirdi. Lakin insanların dünyada yaşaya bilmələri üçün onların təbiət üzərində hakimiyyətini də şərtləndirdi. Təbiətə hakim ola bilməyənlər isə varlıqlarını qoruya bilməmişlər. Təbiət məhz onları öz ünsürləri içində yox etməkdən və etdirməkdən çəkinməmişdir. Müasir dövrdə təbiət, insan və texnologiya münasibətləri sosial-iqtisadi inkişafı təmin etməklə yanaşı, bir sıra aktual prioritetlərin reallaşdırılmasını, problemlərin həllini labüd edir. Azərbaycan da bu sistemdən kənar da deyil. Ölkəmiz son dövrlərdə

sosial-iqtisadi və siyasi sahələrdə uğurlu təkamül yolu keçərək dünyanın sabit və lider etalonu dövləti kimi tanınmağa başlamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın uğurlu inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərini müəyyən etməsi, bu prioritetlərin bu gün də Prezident İlham Əliyev tərəfindən reallaşdırılması ölkənin bütün sahələrdə güclü inkişaf potensialını formalaşdırmışdır. Müasir dövr texnoloji sivilizasiyanın inkişafı ilə xarakterizə olunur. Texnoloji innovasiyaların həyatın bütün sahələrində rolunun artması həm də güclü sosial-iqtisadi inkişafının formalaşması ilə düz mütənəsbidir. Texnoloji innovasiyalar iqtisadi artımın və rəqabət qabiliyyətinin əsas daşıyıcısıdır. Bu, yeni sənaye sahələrinin inkişafına, iş yerlərinin açılmasına və məhsuldarlığın artmasına kömək edir. Texnologiya innovasiyalarına üstünlük verən ölkələr və təşkilatlar rəqabət üstünlüyü əldə edə, investisiya cəlb edə və iqtisadi inkişafı stimullaşdırma bilərlər. Ancaq texnologiyaların tətbiqi üstünlükləri ilə yanaşı, onun cəmiyyətə və ətraf mühitə qarşı olan mənfi təsirləri qaçılmazdır. Bu məsələləri daim diqqətdə saxlayan ölkə başçısı 2 fevral 2021-ci ildə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər” haqqında Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda növbəti 10 illik üçün müəyyən edilmiş beş milli prioritetdən biri də “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” prioritetidir. [5] Xüsusilə qeyd etmək istəyirik ki, bu prioritetin reallaşdırılmasında gənclərin ictimai iştirakçılığı məsələsi ölkə başçısının diqqətində əsas yerlərdən birini tutur. Sərəncamın 2 fevral “Gənclər Günündə” imzalanması bunun əyani göstəricisidir. Bu prioritet daxilində yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və yaşıl enerji məkanının yaradılması əsas məqsədlərdən olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, sivilizasiyanın inkişafı enerjinin davamlılığı ilə bağlıdır. Rus astrofiziki *Nikolay Kardaşev* 1964-cü ildə dərc etdirdiyi məqalədə sivilizasiyanın inkişafının enerjidən istifadə imkanlarına görə qiymətləndirilməsini təklif edirdi. [4] Enerji istehsalı və istehlakının yüksək səviyyədə olması sivilizasiyanı ən güclü inkişaf səviyyəsinə çatdırır. Günəş enerjisi, külək enerjisi və enerji saxlama sistemləri kimi bərpa olunan enerjidə texnoloji yeniliklər enerji mənzərəsini dəyişdirir və bu, inkişafa təkan verir. Bu yeniliklər bərpa olunan enerji mənbələrinin səmərəliliyini, əlçatanlığını artıraraq, qalıq yanacaqlardan asılılığın və iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin azaldılmasına gətirib çıxarır. Enerji istehsalının və istehlakının art-

diği texnogen cəmiyyətdə texnoloji innovasiyalar həyatın bütün sferalarına sürətlə tətbiq olunur və sivilizasiyanın yeni fəaliyyət istiqamətləri formalaşır. Texnogen sivilizasiya daim yeni fəaliyyət növləri yaradır və bu proses gedişində insan həm öz mahiyyətini, mədəniyyətini, həm də sivilizasiyanı dəyişir. Texnologiya və insan münasibətlərinin daim dəyişdiyi sivilizasiyada “super təbiət”in yaranması da davam edir. Bu mühitdə insanlar ətraf mühitə uyğunlaşmaq deyil, təbiətin texnologiyaya uyğunlaşmasını əsas məqsəd kimi gerçəkləşdirməyə çalışırlar. Əsas məsələ texnologiya olmadan bəşəriyyət və yeni tip sivilizasiyanın yaranmasının mümkün olmamasıdır. [1]

Sivilizasiyanın inkişafında insan və təbiət münasibətlərinin mahiyyətini dəyişən texnoloji innovasiyalar problemlərin həlli üçün yeni nəslin həmrəyliyinə artırılmasını aktuallaşdırır. Texnoloji innovasiya yeni texnologiyaların istehsal və istehlak tətbiq olunduğu iqtisadi funksiyadır. Bu, yeni texnoloji imkanların tanınmasını, onları faydalı məhsul və proseslərə çevirmək üçün lazım olan insan və maliyyə resurslarının təşkilini və zəruri fəaliyyətlərin davam etdirilməsini nəzərdə tutur. Texnologiya innovasiyası davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün çox vacibdir. Bu, təmiz texnologiyaların, bərpa olunan enerji həllərinin və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrin inkişafına imkan verir. Texnologiyadan istifadə etməklə cəmiyyətlər daha dayanıqlı və resurslardan səmərəli istifadə edən sistemlərə keçə, ətraf mühitə təsiri azalda və uzunmüddətli davamlılığı gücləndirə bilirlər. Texnoloji tərəqqi həyat standartlarını kökündən yaxşılaşdırmaqda əsas rol oynamışdır. Müasir dövrdə bərpa olunan yaşıl enerji imkanlarından istifadənin artırılması qlobal iqlim dəyişikliyi problemlərini azaltmaqla, cəmiyyətin və sivilizasiyanın inkişafına təkan verəcəkdir. Göründüyü kimi, ölkə başçısının əsas məqsəd kimi müəyyən etdiyi yaşıl enerji məkanının yaradılması ümumi inkişafa hədəflənmiş və elmi əsaslarla işlənmişdir. Sərəncamdan 3 il sonra ölkə başçısı tərəfindən 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi milli prioritetin reallaşması sahəsində cəmiyyətin həmrəyliyinə artırmışdır. Texnoloji innovasiyalardan istifadə etmək imkanları sahəsində uğurlu olan sonuncu nəsil prioritetin reallaşmasında güclü ictimai iştiraka malikdir. Gənclərin ictimai rəy və iştirak sahəsində həmrəyliyi yeni tip sivilizasiyanın tələbidir. Xatırlatmaq lazımdır

ki, müasir gənclik özünün xüsusi fərqliliyi ilə seçilir. Belə ki, 1991-ci ildə *Uilyam Ştraus və Nil Houv* tərəfindən irəli sürülən “Nəsillər nəzəriyyəsi”ndə 2000-ci ildən sonra doğulan gənclər “Z” nəsli, yaxud “rəqəmsal insanlar” kimi adlandırılır. [6] Texnologiya innovasiyası yeni nəslin bacarıqlarını gücləndirir və istifadəçi təcrübələrini artırır. O, fərdlərə məlumat əldə etməyə, başqaları ilə əlaqə saxlamağa, özünü ifadə etməyə və ictimai fəaliyyətlərdə iştirak etməyə imkan verən alətlər, platformalar və xidmətlər təqdim edir. Sosial media, mobil proqramlar və onlayn platformalar kimi yeniliklər insanların ünsiyyət, əməkdaşlıq və dünya ilə əlaqə qurma üsullarını dəyişdirməsinə baxmayaraq, gənclər həmrəyliyi qorumağa çalışır. Yeniliklər nəticəsində rəqəmsal insanlar texnoloji innovasiyalardan istifadə sahəsində əvvəlki nəsilləri üstələyir. Bu nəslin dünyada dövlət siyasətlərinin, proqramlarının hazırlanmasında ictimai iştirakı daha üstündür. Bu baxımdan 2024-cü ildə “təmiz ətraf mühit” milli prioritetinin reallaşmasında texnoloji innovasiya və gənclərin ictimai iştirakçılığı mühüm nəticələr yaradacaqdır. Müasir texnogen sivilizasiyanın rəqəmsal insanları dünyada texnoloji innovasiya və ətraf mühitlə bağlı siyasətlərin işlənməsində həm virtual, həm də fiziki həmrəylik nümayiş etdirirlər. Azərbaycanda “İctimai iştirakçılıq haqqında” qanun da həmçinin bu sahədə gənclərin rolunu artırır. [3] Gənclər bu qanunun 5-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş ictimai iştirakın ictimai şura, müzakirə, dinləmə, ictimai rəy kimi formalarında həmrəyliyi nümayiş etdirir.

Xatırlatmaq istəyirik ki, insan cəmiyyətinin inkişafı təbiət və texnologiya ilə bağlıdır. Texnoloji sivilizasiyada təbiət-insan münasibətlərinin tənzimlənməsi texnoloji innovasiyalar və sosial əlaqələrin güclənməsi ilə təmin edilir. Yeni tip sivilizasiyanın inkişafı sosial əlaqələrin artması ilə reallaşır. Həmrəylik mühiti zamanla daha yeni xarakter alır, virtual həmrəylik formalaşır. Böyük kataklizmlər içərisində insan təbiəti qorumaqla özünü qorumaq məcburiyyətindədir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, texnologiya və insanların həmrəyliyi eyni zamanda milli və beynəlxalq prioritetlərin gerçəkləşməsində, yaşıl dünya naminə həmrəyliyin artırılmasında mühüm fəlsəfi aspektə malikdir. Həmrəyliyin təmin olunmadığı mühit və sivilizasiya inkişafını ya dayandırır, ya da başqa bir forma alır.

Cəmiyyətin inkişafına da tətbiq edilə biləcəyimiz qlobal dayanıqlılıq təmin edən qanunlardan biri olan “La Şatelye prinsipi” bir daha texnologiya-insan həmrəyliyini aydın şərh edir. Dayanıqlı tarazlıq halında olan hər hansı sistemə bu tarazılığı pozmağa çalışan xarici faktor təsir edərsə, sistemdə həmin təsirin qarşı əks-təsir yaranacaq. Bu zaman həmin sistem elə bir yeni tarazlıq halına keçməyə çalışır ki, bu halda xarici təsir ya azaldılsın, ya da tamamilə məhv edilsin. Tarazlıqda olan sistem kimi ətraf mühiti, faktor olaraq isə müasir insanı götürsək, ətraf mühiti qorumağın vacibliyini bir daha göz önünə gətirmiş olarıq. Bu fəlsəfi prinsip müasir gənclərin həmrəy olmasını labüd edir. Texnologiya cəmiyyətdə müxtəlif prioritetləri reallaşdırmaq üçün cəmiyyət və təbiətin əsas inkişaf qanunlarını nəzərə almaq vacibdir. Çünki texnologiya insanın ətraf mühitə təsirinin bir vasitəsidir. Sosioloq *Barri Kommoner* insanın təbiətə təsirini bir neçə qanun əsasında izah edir; [2, s.20]

1. “Hər şey bir-biri ilə bağlıdır” qanunu - insanın təbiətə təsiri cəmiyyət-təbiət sistemində pozulma yaradır.

2. “Hər şey harasa getməlidir” qanunu - insan qapalı bir dünyada yaşayır və təbiətdən götürdüyü hər şeyi yenidən qaytarır.

3. “Təbiət hər şeyi daha yaxşı bilir” qanunu - bu qanun təbiətə və ona göstərilən təsirlər haqqında olan məlumatları özündə ehtiva edir.

4. “Heç nəyi təmənnasız almaq olmur” qanunu - qlobal ekoloji sistem bölünməz, bütöv, vahid bir məkandır və insan ondan götürürsə, onun hamısını yenidən geri ödəməlidir.

Bu qanunları nəzərə almaqla beynəlxalq və milli prioritetlərin reallaşdırılması üçün bir sıra təklifləri qeyd edə bilərik:

1. Ekoloji şüurun formalaşdırılması, tərbiyə və maarifləndirmə yolu ilə həmrəyliyın təmin edilməsi: Elmi-texniki tərəqqinin imkanlarından daha geniş istifadənin təmin olunması məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi mütləqdir. Bu, beynəlxalq həmrəylikdir.

2. Hüquqi tənzimlənmələr, qlobal ekoloji siyasət vasitəsilə beynəlxalq və milli prioritetlərin gerçəkləşdirilməsi: qanun layihələrinin, normalarının işlənməsi zamanı təbiətin inkişaf qanunlarının nəzərə alınması vacibdir. Qərarların, normativ aktların işlənməsi zamanı yalnız cəzaverici normalar deyil, eyni zamanda həvəsləndirici norma və qaydalar

da dövlətlərə, cəmiyyətə aşılmalıdır.

3. Texnoloji innovasiyalar və elmi texniki tərəqqinin imkanlarından bəhrələnməklə texnogen sivilizasiyada insanların həmrəyliyinin artırılması. Təbiətin qorunması sahəsində mühüm texnoloji innovasiya olan süni intellektin rolu danılmazdır. Bu sahədə Çin təcrübəsində istifadə olunan süni intellekt əsaslı nəzarət sistemi ən yaxşı texniki imkanlardan biridir. Bunun global arenada tətbiqi ilə insan cəmiyyətinin ətraf mühiti çirkləndirməsi nəzarət altına alınabilir.

Gələcəkdə, rəqəmsal cəmiyyətin inkişafı, ən müasir texnoloji sahələr və innovasiyaların dəstəklənməsi ilə böyük bir güc halına gələcək. Ölkələr rəqabətdə özünü irəli aparmaq üçün yaradıcılığın və innovativliyin stimullaşdırıldığı bir ekosistem qurmalıdır. Keyfiyyətli və təmiz ekoloji mühitin qorunması və resurslardan səmərəli istifadə ölkə üçün əhəmiyyətli məsələlərdir: o, uzun müddət ərzində yaranan ekoloji problemlərin kompleks həllinə və bu sahədə davamlı inkişafa fokuslanmalıdır. Bu məqsədlə ölkə ərazisindəki yaşıllıq sahələrinin payının artırılması əsas məqsədlərdən biri olmalıdır. İqtisadi artımın ekoloji mühitə dəyər verən bir texnoloji innovasiya ilə əlaqələnməsi dövrün aktual tələbi-dir. Texnoloji innovasiyalar aparıcı sənaye iqtisadiyyatlarının böyüməsində getdikcə daha böyük rol oynayır. Nəticədə hökumətlər diqqətlərini elm və texnologiya siyasətindən tədqiqat və innovasiya siyasətinə yönəldirlər. Bir daha aydın olur ki, ölkə başçısı tərəfindən 2024-cü ili "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan etməsi cənab Prezidentin uzaqgörən siyasətinin nəticəsidir. Bu həmrəylik cəmiyyətin inkişafında gənclərin də rolunu aktuallaşdırır. Sərəncam ölkənin təmiz ətraf mühitin və yaşıl inkişafın milli prioritet olduğunu və bu sahədə ciddi tədbirlər görməkdə qərarlı olduğunu göstərir. Bu tədbirlər ətraf mühitə hörmət baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir və Azərbaycanın sürətli inkişafı ilə paralel şəkildə ətraf mühitin qorunması üçün strateji bir istiqamət təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Johnson, Gregory. "Who is Ortega y Gasset?" TDO. 31st May, 2000. Web. 19th March, 2015.
2. Məmmədov Q., Məmmədova S., Hüseynli E., Həşimov A. Sosial

ekologiya, Bakı, "Radius" nəşriyyatı, 2015, 671 s.

3. <https://e-qanun.az/framework/26879>

4. <https://mkaku.org/home/articles/the-physics-of-extraterrestrial-civilizations/>

5. <https://president.az/az/articles/view/62737>

6. <https://www.arti.edu.az/az/presentation/674-z-nasli-sagirdlar-va-biz>

Раван Алиев

***Технологические инновации и общественное участие
молодежи в реализации национального приоритета
"Чистая окружающая среда"***

РЕЗЮМЕ

Эта статья привлекает внимание своим всесторонним анализом философских, социальных и технологических вопросов. Она живо описывает взаимоотношения между природой и человеком, потенциальное воздействие технологических инноваций на общество и окружающую среду, а также роль молодежи в этом контексте. Кроме того, статья актуальна для демонстрации того, как философские принципы и законы по защите окружающей среды применяются в контексте технологических инноваций, а также как планируется стратегический подход к исследованиям для решения текущих проблем окружающей среды. Кроме того, иллюстрируя, как сочетаются социально-экономическое развитие Азербайджана и усилия по охране окружающей среды, статья предоставляет понимание о гармоничном применении современного прагматизма и философских идей. Более того, значительная часть текста посвящена роли технологических инноваций, общественному участию и участию молодежи в этих процессах. Это побуждает нас рассматривать будущие социальные и технологические изменения как нечто большее, чем просто сдвиги в другом аспекте жизни.

Technological innovation and public participation of youth in the realization of the national priority “Clean environment”

SUMMARY

This article captures attention with its comprehensive analysis of philosophical, social and technological issues. It vividly describes the relationship between nature and humans, the potential impact of technological innovations on society and the environment and the role of youth in this context. In addition, it is highly relevant to showcase how philosophical principles and environmental protection laws are applied in the context of technological innovations and how a strategic research approach is envisaged for resolving current environmental issues. Furthermore, by illustrating how Azerbaijan's socio-economic development and environmental protection efforts work together, article provides insights into the harmonious application of current pragmatism and philosophical ideals. Moreover, a significant portion of writing is dedicated to the role of technological innovations, public participation, and the involvement of the youth in these processes. This encourages us to view future social and technological changes as more than just shifts in another aspect of life.

Günay Rüstənova

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
"Sosial psixologiya" ixtisası üzrə doktorantı
gunayrustamova563@gmail.com*

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ TORPAQLARDA GEDƏN BƏRPA İŞLƏRİNİN QAZILƏRİN VƏ ŞƏHİD AİLƏLƏRİNİN PSIXOLOJİ REABİLİTASIYASINDA ROLU

Açar sözlər: qazi, qazi və şəhid ailəsi, psixi travma, stress pozğunluğu, reabilitasiya, debriinq

Ключевые слова: ветеран, семья ветерана и шехида, психическая травма, стрессовое расстройство, реабилитация, дебрифинг

Key words: veteran, veterans' and martyrs' family, mental trauma, stress disorder, rehabilitation, debriefing

Giriş

Azərbaycan Ordusu 30 illik işğala 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı böyük Qələbə ilə son qoyaraq dünya hərbi tarixində yeni səhifə açdı. Bu böyük Qələbə tarixin səhifələrini yeniləməklə bərabər 30 illik həsrətə son qoydu. Bu gün biz Azərbaycan xalqının arxasınca inamla addımladığı Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda quruculuq salnaməsi yaradılmasının şahidiyik. 30 il ərzində düşmən vandalizminin qurbanı olmuş Azərbaycan torpaqları yenidən böyük sevgi və qayğı hissləri ilə bərpa olunur.

Bəzən diplomatiyanın həll edə bilmədiyini hərbi yolla həll etmək məcburiyyətində qalırsan. Hazırda dünyanın bir çox hissəsində gedən müharibələr əksər ölkələrin iqtisadi vəziyyətini aşağı salmışdır. Belə bir tarixi zamanda Azərbaycanın böyük bir hissəsində tikinti-quruculuq işləri aparılır. İşğaldan azad edilən ərazilərimizdə həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işləri, təməli qoyulan şəhərlər, kəndlər Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun tezliklə Azərbaycanın çiçəklənən diyarına çevriləcəyindən xəbər verir. Həmçinin xüsusi olaraq qeyd etmək istədim ki, bu ərazilərdə müasir şəhər planlaşdırılması həyata keçirilir.

Məqsədyönlü olaraq 30 il ərzində viranə qoyulmuş yaşayış yerləri, əkin sahələri, tarixi abidələrimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz yüksək səviyyədə bərpa edilir.

Lakin müharibə bütün dövrlərdə olduğu kimi qazi və şəhidlərin ailə üzvlərinin, minlərlə döyüşçü və milyonlarla qohumlarının psixoloji sarsıntıya məruz qalmasında acı bir reallığa yol açır. Bunların fonunda dövlət siyasətimizin əsas vəzifələrindən biri də onların psixoloji reabilitasiyası və cəmiyyətimizə adaptasiya olunmasına dəstək verməkdir.

Qələbənin psixoloji aspektləri. Elmi nöqtəyi-nəzərdən döyüşçülərin döyüş fəaliyyəti və nəticədə qələbənin qazanılmasındakı uğuru bir çox amillərlə müəyyən edilir. Qələbənin qazanılmasında psixoloji, xüsusən də sosial-psixoloji faktorlar müsbət rol oynayır. Psixoloji amillərə döyüşə psixoloji hazırlıq, stressə qarşı müqavimət, döyüşçülərin davranış motivləri, onların emosional və iradi münasibəti, ekstremal vəziyyətlərdə müəyyən mübarizə strategiyalarının seçilməsi, psixi özünütənzimləmə üsulları haqqında biliklər daxildir. Qorxu hissi, qeyri-müəyyənlik hissi, düşmən hücumunun qəfilliyi ordunun psixoloji durumu üçün çox önəmlidir. Tarixdən bilirik ki, qələbəmizin ən vacib şərti Azərbaycan əsgərlərinin dərin Vətən sevgisi ilə yanaşı, həm də mətanəti idi. Bəs bu mətanət necə formalaşdı, bu qədər uzun və faciəli məğlubiyyətlərdən sonra özünü necə göstərə bildi?

Əsgərlərin mənəviyyat və döyüş ruhu xalqın müharibəyə münasibətindən, müharibənin kütlələrin şüurunda hansı mənə daşımından çox asılıdır. Müharibənin məqsədləri nədir?... Bu müharibə müdafiə xarakteri daşıyır, yoxsa aqressiv?... Biz nə üçün vuruşuruq?... Qələbə nə qədər vacibdir?... Bu və digər suallar ordunun hərbi hərəkətlərinə mənə verir. Psixi yoluxma, təklif və imitasiya mexanizmlərinin işi sayəsində hərbi qulluqçular cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən münasibətlərə yiyələnir və döyüş, habelə döyüşdən sonra ictimai davranış üçün müvafiq münasibət və motivlər formalaşdırırlar. Sosial-psixoloji amillər əsgərlərin güclü döyüş əhval-ruhiyyəsi və döyüşdən sonrakı sosial-ictimai həyatında geniş psixososial motivlərin formalaşması üçün əsasdır. 44 günlük müharibənin və antiterror əməliyyatlarının tarixi buna sübutdur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müharibə sonu necə bitməsindən asılı olmayaraq, hər zaman stress və həyəcan pozğunluqlarına gətirib çıxarır.

Travma sonrası stress pozğunluğu. Psixologiyada müharibə sonrası psixi travmaya məruz qalmış insanlarda baş verən pozğunluqları müəyyən etmək “Travma sonrası stress pozğunluğu” (TSSP) termini kimi ifadə olunmuş və müstəqil diaqnostik kateqoriya kimi qəbul edilmişdir. [5] TSSP, demək olar ki, hər kəs üçün travmatik ola biləcək kifayət qədər emosional və ya fiziki stress keçirmiş bir insanda inkişaf edən bir vəziyyət olaraq təyin edilə bilər. TSSP nəinki müharibə iştirakçılarında, hətta onların ailə üzvlərində izlənilir. TSSP hər hansı həyəcan və ya stress situasiyalarına qarşı yönəlmiş mürəkkəb psixoloji prosesdir. Müharibənin nəticəsi necə olur olsun, itki vermiş ailələrdə, xüsusilə uşaqlarda TSSP ağır olur. Bunun başlıca səbəbi onlarda şəxsiyyət formalaşmasının hələ başa çatmamış və bu cür pozuntuların qarşısını alan müdafiə mexanizmlərinin kifayət qədər inkişaf etməmiş olmasıdır. İtki ilə bağlı qəfil xatirələr, həmçinin yenidən itirmə qorxusu və vahimənin təkrar yaşana bilmə həyəcanı TSSP-ni daha da artırır. [4]

TSSP olan qazilərdə və onların yaxınlarında, şəhidlərin ailə üzvlərində emosional pozuntu baş verir ki, bunun nəticəsində ətraf mühitə qarşı marağın, həyat eşqinin itirilməsi müşahidə oluna bilər. Bu cür insanlar başqa insanlarla yaxınlıq etmir, gələcək haqqında düşünmə qabiliyyətinə malik olmurlar. Hətta yaşanan travmatik situasiyadan sonra onlarda qısamüddətli yaddaş pozuntusu qeydə alınə bilər.

İnsanların şüurunda müharibə obrazı döyüşlərin nə qədər uğurla və kimin ərazisində getməsindən, habelə ölkə əhalisinin hansı hissəsinin fiziki və psixoloji cəhətdən iştirak etməsindən asılı olaraq bu və ya digər emosional mənə kəsb edir. Qarabağ uğrunda gedən müharibələrdə, xüsusən də 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan əsgəri öz torpağında, öz torpağı uğrunda haqq savaşı apardığını dərk edirdi. Bu Qələbə və Qələbədən sonrakı bərpa işləri onların reabilitasiya dövründə psixoloji vəziyyətlərinin bərpa olunmasında xüsusi önəm kəsb edir.

Qazilərin və müharibə iştirakçılarının reabilitasiyası. Qazilərin sosial-psixoloji reabilitasiyası strategiyasını təyin edərkən psixoloqlar reabilitasiya ideyasını konkret psixoloji tədbirlər kompleksi və sosial fəaliyyət sistemi kimi rəhbər tutur. Hər ikisinin məqsədi təkcə bədənin funksional vəziyyətini normallaşdırmaq deyil, həm fərdin emosional, mənəvi və motivasiya sahəsini normallaşdırmaq, həm də hərbi qulluq-

çunun hərbi peşə fəaliyyəti zamanı həyata keçirdiyi vacib peşəkar keyfiyyətlərin bərpasıdır. [1]

Sosial-psixoloji reabilitasiyanın əsas vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- Qurbanların psixofizioloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, psix-emoşional pozğunluğun keyfiyyətinin və dərəcəsinin müəyyən edilməsi;

- Xəstənin psixi sağlamlığını və fəaliyyətini bərpa etmək üçün psixoloji təsir üsullarının müəyyən edilməsi;

- Zədə və müalicənin nəticələrinə optimal psixoloji reaksiyanın formalaşdırılması;

- Müalicə zamanı psixi pozğunluqların dinamikasının öyrənilməsi;

- Fiziki, duyğu və intellektual fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, onların peşəkar fəaliyyətin nominal göstəriciləri ilə müqayisəsi, itirilmiş psixi funksiyaların bərpası;

- Fiziki, sensor və intellektual fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, onların peşə fəaliyyətinin nominal göstəriciləri ilə müqayisəsi, itirilmiş psixi funksiyaların bərpası;

- Psixosomatik vəziyyətin psixoterapevtik, psixofizioloji və psixofarmakoloji təsir üsulları ilə korreksiyası;

- Peşəkar reabilitasiyanın həyata keçirilməsi, zərurət yarandıqda isə peşə yönümünün dəyişdirilməsi;

- Özünüdərk və özünə hörmətin korreksiyası;

- Təkrar cərrahi əməliyyatlara hazırlaşmaqda və ağrıları azaltmaqda köməklik göstərmək; [2]

- Sosial-psixoloji reabilitasiya strategiyası, əlbəttə ki, onun əsas prinsiplərinə riayət etməyi tələb edir ki, bunların da arasında ən mühümləri müəyyən edilə bilər. [1]

Peşəkarlıq. Fəaliyyətlərin xüsusi hazırlığı olan, psixoloji müayinə və sosial-psixoloji korreksiya üsullarını bilən həkim və psixoloqlar tərəfindən aparılması zəruridir.

Əsaslandırma. Yaralıların somatik və psixi sferasının funksional vəziyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, digər tərəfdən isə təyin olunmuş tibbi və psixoloji reabilitasiyanın həm əlçatan, həm də etibarlı üsullarının seçilməsi vacibdir.

Fərdilik. Burada hərbi personalın peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin azalması səviyyəsinin, patoloji şəxsiyyət dəyişikliklərinin mövcudluğunun, yaralıların müxtəlif tibbi və psixoloji üsullara həssaslığının və onların tolerantlıq dərəcəsinin nəzərə alınmasının önəmindən danışılır.

Müalicənin davamlılığı və optimal müddəti. Qazinin (hərbi qulluğunun) xəstəxanaya daxil olduğu andan onun funksional vəziyyətinin normallaşmasına və peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərin tam bərpasına nail olunan müddətədek reabilitasiyanın dayandırılmaması. [3]

Qazilərlə psixokorreksiya işi. aşağıdakı psixoterapevtik metodlara və müvafiq texnikalara əsaslanır:

- psixoloji məsləhət;
- təklif terapiyası;
- koqnitiv psixoterapiya;
- psixoloji debriinq;
- əməliyyatların təhlili;
- psixodrama;
- musiqi psixokorreksiyası;
- biofeedback metodu;
- alfa masajı (polisensor kapsul);
- loqoterapiya və s.

Metod və iş üsullarının seçimi hər bir pasiyentin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri və metoda riayət prinsipi psixoloji korreksiyanın əsas vəzifələri ilə müəyyən edilmişdir:

- psixo-emosional stresin azaldılması;
- orqanizmin funksional vəziyyətinin bərpası;
- psixoloji özünütənziqləmənin əsas üsulları üzrə təlim;
- şəxsi adaptiv potensialın artırılması;
- hərbi qulluqçuların şəxsiyyətinin mənəvi-əxlaqi sferasının bərpası;
- peşəkar sahədə və şəxsi həyatda xəstələrin gələcək rifahına töhfə verəcək konstruktiv davranış modelinin formalaşdırılması;
- ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı.

Xəstələrimizin vəziyyətinin psixoloji korreksiyasının ən təsirli üsullarından biri, son illərdə stredən sonrakı pozğunluqların praktikasında geniş istifadə olunan psixoloji **debrifinq – “keçmişə bağlamaq”**

adlanan üsula müraciətidir. [6] Bu, ümumi döyüş tapşırığını həll edərək hərbiçilərin qrup işi prosesində keçirdiyi stresin mütəşəkkil müzakirəsidir. Debrifinqin məqsədi hərbi qulluqçuların ruhi əzablarının bir-mənalı şəkildə minimuma endirilməsi və yüngülləşdirilməsi deyil, psixoloji relyef, travmanın bir növ psixoloji “dezinfeksiyası”, habelə fərdin psixoloji deformasiyasının qarşısının alınmasıdır. Buna bir sıra problemlərin davamlı həlli ilə nail olunur. Buraya, ilk növbədə, qrup üzvlərinin təəssüratları, reaksiyaları və hissləri üzərində işləmək, yaralılarda baş verən hadisələrin və yaşadıkları travmatik təcrübənin mahiyyətini dərk etmənin formalaşdırılması, hətta unikalıq və orijinalıq hissənin azalması, subyektiv hisslərin açıq müzakirəsi və digər qrup üzvləri ilə təcrübə mübadiləsi yolu ilə öz reaksiyalarının patologiyası, travmanın aradan qaldırılması üçün insanın daxili resurslarının səfərbər edilməsi kimi üsullar daxil edilir. Qazilərin və onların psixoloji dəstəyə ehtiyacı olan ailə üzvlərinin hər biri ilə iş qrup dəstəyi, həmrəylik və anlaşma mühitinin yaradılması fonunda aparılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Belinski A.V., Lyamin M.V. Multidissiplinar xəstəxanada döyüşçülərin tibbi və psixoloji reabilitasiyası // Hərbi Tibb Jurnalı, № 1, 2000.
2. Yaralıların və xəstələrin tibbi reabilitasiyası / Ed. Yu.N.Şanina. – Sankt-Peterburq: “Xüsusi ədəbiyyat”, 1997. – 960 səh.
3. Rusiya Federasiyasında sosial sferanın dəyişdirilməsi prosesində hərbi vəzifənin (rəsmi vəzifələrin) yerinə yetirilməsi zamanı xəsarət almış şəxslərin tibbi və sosial reabilitasiyası sisteminin təkmilləşdirilməsi // Rusiya Elmi-Praktik Konfransının tezisləri toplusu, may. 18, 2002. 000IVA, 2002.
4. Tarabrina N.V. Posttravmatik stres psixologiyası mövzusunda seminar. - Sankt-Peterburq: Peter, 2001. - 272 səh.
5. Tarabrina N.V., Lazebnaya E.O. Travma sonrası stres pozğunluğu sindromu: problemlərin mövcud vəziyyəti // Psixoloji jurnal. – 1992. – T.13. № 2. – səh. 14-26 səh.
6. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9360348/>
7. <https://psycnet.apa.org/record/>

Гюнай Рустамова

***Восстановительные работы на освобожденных землях –
большое утешение для психологической реабилитации
ветеранов и семей шехидов***

РЕЗЮМЕ

Восстановительные работы на освобожденных землях Азербайджана играют важную роль в психологической и духовной реабилитации участников войны и их родственников, испытавших послевоенный стресс и тревожные расстройства. Освобожденные от оккупации земли являются для этих людей не только местом комфорта, но и местом настоящей реабилитации. Чувство достижения, моральное удовлетворение от достижения цели могут стать основой содержательных техник, которые можно использовать при выздоровлении от посттравматического стрессового расстройства. В этом направлении государство уделяет всестороннее внимание и заботу азербайджанской армии, ее солдатам и офицерам, признает святость памяти шехидов, увековечивает их имена. Уважение, любовь и доверие нашего народа к ветеранам безграничны. Проблемы наших воинов, отдавших свои жизни за нашу территориальную целостность, решаются на высоком уровне. Совместная системная работа, направленная на социально-психологическую реабилитацию военнослужащих, пострадавших в тяжелейших условиях войны, оказывает существенное влияние на качество и эффективность лечебно-реабилитационных мероприятий.

Gunay Rustamova

***The role of the reconstruction work in the lands liberated from the
occupation for the psychological rehabilitation of veterans and
families of martyrs***

SUMMARY

The restoration work in the liberated lands of Azerbaijan plays an important role in the psychological and spiritual rehabilitation of the participants and their relatives who experienced post-war stress and

anxiety disorders. Lands freed from occupation are not only a place of comfort for these people, but also a place of real rehabilitation. The sense of achievement, the moral satisfaction of achieving a goal, can be the basis for substantive techniques that can be used in the recovery of post-traumatic stress disorder. In this direction, the state pays attention and care to the Azerbaijani army, its soldiers and officers, recognizes the martyrs as sacred and perpetuates their names. The respect and trust of our people for veterans is endless. The problems of our soldiers who sacrificed their lives for our territorial integrity are solved at a high level. Joint systematic work aimed at socio-psychological rehabilitation of servicemen injured in the most difficult conditions of the war has a significant impact on the quality and efficiency of treatment and rehabilitation measures.

Əsədullah Süleymanov

*Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

YAŞIL DÜNYA NAMİNƏ HƏMRƏYLİK İLİ VƏ XƏZƏRYANI BÖLGƏDƏ EKOLOJİ VƏZİYYƏT

Açar sözlər: *həmrəylik, Yaşıl dünya, Xəzər, siyasət, ekologiya, dövlət, iqtisadiyyat,*

Key words: *solidarity, Green world, Caspian, politics, ecology, state, economy.*

Ключевые слова: *солидарность, Зеленый мир, Каспий, политика, экология, государство, экономика.*

Giriş

Son illər ekoloji problemlərin həlli və mövcud təhlükəli risklərin aradan qaldırılması yolunda atılan addımlar region və dünya dövlətləri tərəfindən geniş müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı il 28 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair Kompleks Tədbirlər Planı”nı, ekosistemin bərpaı üçün çoxşaxəli tədbirlərin həyata keçirilməsi və 2010-cu ilin “Ekologiya ili” elan edilməsi ilə kompleks tədbirlər planı, 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə ölkəmizdə ekoloji məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanması, ekoloji tarazlığın qorunmasının zəruriliyi, ekoloji balansın saxlanmasına riayət edilməsi kimi global əhəmiyyətli məsələlər, nəhayət 2024-cü ildə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı keçiriləcək beynəlxalq tədbirə - COP29-a ölkəmizin ev sahibliyi etməsi istiqamətində görülən tədbirlər onu sübut edir ki, Azərbaycan bəşəriyyətin böyük fəlakətlərdən xilas olması üçün ciddi səylər göstərir və göstərməkdədir. Həmçinin Prezident İlham Əliyevin 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunması haqqında verdiyi Sərəncamda qeyd olunduğu kimi “Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli Azərbaycanın enerji siyasətinin prioritetləridir”(1).

Məlumdur ki, dünyada ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə və onların mühafizəsi son illər daha qlobal problemə çevrilib. Hazırki şəraitdə müşahidə olunan ekoloji fəlakətlər arasında həyati əhəmiyyət kəsb edən su hövzələrinin quruması isə daha çox narahatlıq doğuran məsələlərdən biri hesab olunur. Bu səbəbdən də Dünya İqtisadi Forumu ardıcıl olaraq üç ildir ki, su böhranını ilk üç vacib qlobal risklər siyahısına daxil edir. Aral gölü faciəsi bunun acı bir nümunəsidir. Vaxtilə dünyanın ən böyük dördüncü gölü olan Aral mənbə sularının dayanıqsız istismarı və yanlış idarəetmə nəticəsində quruyubdur. Xəzərin isə ekoloji cəhətdən vəziyyəti elmi və rəşmi dairələrin həmişə diqqətində olsa da onun problemlərinin həllinə demək olar ki, ilk növbədə Azərbaycan çox böyük həssaslıqla yanaşır. Çünki Xəzər hövzəsi həm ekoloji zənginliyi, həm də geosiyasi mövqeyi ilə region üçün o qədər strateji əhəmiyyət daşıyır ki, burada olan fəlakətli vəziyyət nəinki bölgənin ekoloji tarazlığını pozur, həmçinin əhalinin iqtisadi və sosial vəziyyətinə ciddi təsir göstərir. Məlumdur ki, dünyadakı demografik vəziyyət, istehlakın kəskin artması, qlobal istiləşmə, ozon qatının zədələnməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi kimi narahatlıq doğuran məsələlər də Xəzərin ekoloji vəziyyətinə təsir edən amillərdəndir. Biz diqqət etməliyik ki, Xəzəryanı dövlətlərdə sadaladığımız amillər son illər tullantıların həcmi də kəskin artırmışdır. Bu zəmində, son dövrlər beynəlxalq münasibətlərdə geniş tətbiq olunan Yaşıl diplomatiya adlı konsepsiyanın formalaşması mövcud qlobal ekoloji problemlərin həlli məqsədilə dövlətlər arasında əməkdaşlığın və diplomatik səylərin birləşdirilməsini təşviq edir. Azərbaycanın bu istiqamətdəki səyləri, əslində ekoloji fəlakətlərin qarşısını almağı və qlobal resursların ədalətli bölüşdürülməsini təmin etməyi hədəfləyir. Xəzər hövzəsi kimi ekoloji cəhətdən həssas bölgələrdə isə yaşıl diplomatiyanın tətbiqi əhəmiyyətli və zəruridir (2; s.73). Hazırda bir sıra regionlarda müşahidə olunan su qıtlığı bu istiqamətdə səmərəli əməkdaşlığın həyati əhəmiyyət kəsb edən təbii resursların düzgün mexanizmlərlə rəşional idarə olunması kimi vəzifəni qarşıya çıxarmışdır. Yəni, mövcud su resurslarının ədalətli paylaşılması və region dövlətləri arasında ortaq idarəetmə strategiyasının formalaşdırılması ilə Xəzər dənizinin ekosis-

teminin sağlam saxlanması, təbii ehtiyatların davamlı istifadəsi və gələcək nəsillər üçün bu resursların qorunması ilə təmin edilə bilər. Bu isə ekoloji vəziyyətin nəzarətdə saxlanması, praktiki baxımdan fəaliyyət proqramlarının işlək olması ilə çox bağlıdır. Biz Xəzər dənizinin təkə ekoloji xəzinə deyil, həm də geosiyasi əhəmiyyətə malik olduğunu, enerji təhlükəsizliyi baxımından da bir çox ölkələr üçün strateji əhəmiyyətini nəzərə alsaq açıq görmək olar ki, Xəzər hövzəsinin gələcəyi region dövlətlərinin koordinasiyalı fəaliyyət göstərməklə orta məqsədlərə nail olmaq üçün yaşıl diplomatiyanın effektiv və təsirli şəkildə tətbiq olunmasından asılıdır. İqtisadi inkişafı ətraf mühitin qorunması ilə tarazlaşdıran yaşıl transformasiya prosesini həyata keçirmək üçün dövlətlər arasında sıx əməkdaşlıq, innovasiya və ekoloji mühafizəyə sadıqlıq, eləcə də siyasi iradə tələb olunur. Bu zəmində, yerli, milli, regional və global səviyyədə əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin artırılması zəruridir. Yaşıl diplomatiya Xəzərin həm ekoloji, həm də iqtisadi cəhətdən həyatı əhəmiyyət kəsb edən bir resurs olaraq gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edə bilər. Hazırkı texnologiyaların inkişafı ilə dərk etmək asandır ki, dəniz bizim üçün təbii sərvət və həyat tələbatıdır (3).

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzərə daxil olan çirkli sular dənizin üst qatında bərabər paylansaydı, onda il ərzində həmin qatın qalınlığı 10-11 sm-ə çatardı. Xəzər sularının çirkənməsində Volqa, Kür və Ural çaylarının rolu vardır. Burada Tbilisi, Rustavi şəhərlərinin və sənaye müəssisələrinin çirkəb suları, kənd təsərrüfatında işlədilən müxtəlif toksiki maddələr Kür çayı vasitəsilə Xəzərə daxil olur. Beləliklə də bu hallar dəniz sularının çirkənməsinə, o cümlədən, sahil bölgələrinin ekoloji böhranına səbəb olmaqla, hətta bir sıra qiymətli balıq növlərini ənənəvi kürü tökmək yerlərindən də məhrum etmişdir. Ümumiyyətlə, Xəzəryanı ölkələrdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, ziddiyyətli münaqişələr də dənizin ekomühitinə təsirsiz ötüşməyib. Xüsusilə, hərbi münaqişələr. Məsələn, 1991-ci ildən başlanan Rus-Çeçen müharibəsi dənizin ekosistemində müəyyən problemlər yaratmış, hövzədə texnogen qəzaların sayının artması ilə Xəzərin Rusiya sahillərindəki karbohidrogenlərin miqdarını xeyli çoxaltmışdır.

Belə bir böhranlı vəziyyətdə məlumdur ki, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra Azərbaycanın dünyanın iri neft

şirkətləri ilə əməkdaşlıq platforması, əslində həm də Xəzərin ekosisteminin qorunmasında yeni bir istiqamət açdı. Dünyanın məşhur neft korporasiyalarının qoşulduqları bu saziş, Azərbaycanın xam neftini dünya bazarına çıxarmaq məqsədi daşımaqla yanaşı, həm də digər neft istehsalçıları üçün vacib olan ekoloji tarazlığın qorunması yolunda maraqların birləşdirilməsinə yol açılmışdır. Çünki Yaşıl diplomatiya ətraf mühitin davamlı inkişafı üçün beynəlxalq razılaşmaların, müqavilələrin və müzakirələrin mərkəzində dayanır. Ekoloji fəlakətlərin qarşısını almağı və ədalətli bölüşdürülməsini təmin etməyi hədəfləyir (4). Əslində, xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Qazaxıstan və Türkmənistanda da Abşeronda olduğu kimi neft-qaz istehsalı mərkəzlərinin açılması da bu regionların ekoloji durumunun respublikamızla müqayisədə heç də yaxşı olmadığı bir vaxtda baş vermişdir. Çünki burada çıxarılan neftin tərkibində merkaptanların miqdarı çox, kükürlü birləşmələrsə daha artıqdır. Belə nefti xüsusi yolla təmizləmək lazım gəlir ki, bu da öz növbəsində əlavə problemlər yaradır. Bu prosesdə ekoloji standartlar mütləq nəzərə alınmalıdır, əks halda Xəzərin bütün akvatoriyası da pis duruma düşə bilər (5).

Hazırkı tədqiqatlar göstərir ki, Xəzərin ekoloji və dəniz mühitinin sağlamlaşdırılması istiqamətində uzun illər mövcud olmuş qeyri-müəyyən infrastrukturлар müntəzəm olaraq yenilənməli, səmərəli fəaliyyət proqramları tətbiq edilməklə monitorinqlərin sayı daha da gücləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://president.az/az/articles/view/62737>

2. Həsənov S.S. Dövlətlərarası münasibətlərdə Xəzərin statusu məsələsi. Bakı, Elm, 2002, 176 səh.

3. Hüseynov B. Xəzərin problemləri qloballaşır. “Xalq qəzeti”, 13 avqust 2024 cü il

4. Yaşıl transformasiyaya doğru: Xəzər hövzəsində diplomatik strategiyalar . AzərTac 17 oktyabr 2024-cü il.

5. Məlikzadə S. Özü göl, dərdi dəniz Xəzər. “Xalq qəzeti”, 16 oktyabr, 2024-cü il

Асадуллах Сулейманов

*Год солидарности за зеленый мир и экологическую ситуацию в
Каспийском регионе*

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что формирование концепции под названием «Зеленая дипломатия» способствует сотрудничеству между государствами и объединению дипломатических усилий с целью решения актуальных глобальных экологических проблем. Усилия Азербайджана в этом направлении на самом деле направлены на предотвращение экологических катастроф и обеспечение справедливого распределения мировых ресурсов. В экологически чувствительных регионах, таких как Каспийский бассейн, применение зеленой дипломатии считается важным и необходимым вопросом.

Asadullah Suleymanov

*The year of solidarity for a green world and the ecological situation
in the Caspian region*

SUMMARY

The article shows that the formation of a concept called "Green Diplomacy" promotes cooperation between states and the unification of diplomatic efforts to solve pressing global environmental problems. Azerbaijan's efforts in this direction are actually aimed at preventing environmental disasters and ensuring a fair distribution of global resources. In environmentally sensitive regions such as the Caspian Basin, the use of green diplomacy is considered an important and necessary issue.

İÇİNDƏKİLƏR

Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	4
İlham Məmmədzaadə: Ön söz əvəzi	6
Sənən Həsənov; Zeynəddin Şabanov: Ekoloji problemlərin həllində ekoloji mədəniyyət amili	9
Şölət Zeynalov; Nərgiz Zeynallı: Davamlı inkişaf kontekstində Ulu öndər Heydər Əliyevin ideyaları ekoloji və qlobal nizamın qarantı kimi (Dialog və “Yaşıl Dünya” naminə)	21
Məhəmməd Cəbrayilov: Qlobal ekzistensial təhlükədən yaşıl dünyaya keçid: COP29-un hədəfləri kontekstində fəlsəfi təhlil	34
Anar Qafarov: Ekoloji mühitin çirklənməsini doğuran amillərin təhlili	54
Gunel Malikli: Youth policy occupies a special place in the national development strategy of President Ilham Aliyev	65
Telman Quliyev: Azərbaycanın strateji hədəfləri: yeni “Yaşıl enerji dəhlizi”	71
Bahar Məmmədova: Milli ekoloji siyasət – Azərbaycanda dövlət siyasətinin istiqamətlərindən biri kimi	79

Alide Zeynalova: <i>The possibilities of using artificial intelligence for the protection of the “Green World”</i>	93
İlhamə Hüseynova: <i>Süni intellekt: problemlər və perspektivlər</i>	103
Ясмiна Маликова: <i>Философия природы в эстетическом воззрении</i>	113
Hafiza İmanova: <i>Adaptation policy frameworks in the context of climate change</i>	121
Ceyran Hüseynli: <i>Müstəqil, çiçəklənən Azərbaycan</i>	129
Könül Şəkiyeva: <i>Mədəniyyət dialoqu - Azərbaycançılıq ideologiyası kontekstində</i>	136
Sənan Rəsulov: <i>“Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili”ndə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən ekoloji layihələr</i>	146
Zümrüd Hüseynova: <i>Ekoloji həmrəyliyin əsas aktoru kimi Azərbaycan gəncliyi</i>	153
Ayxan Mustafayev: <i>Süni intellekt: ekoloji problemlərin həllində rolu</i>	160
Tamerlan Hacıyev: <i>Süni intellektin Azərbaycanda ekoloji şüurun inkişafına inteqrasiyası (etik və hüquqi aspektləri)</i>	171

Rəvan Əliyev: <i>“Təmiz ətraf mühit” milli prioritetinin reallaşmasında texnoloji innovasiya və gənclərin ictimai iştirakçılığı.....</i>	<i>180</i>
Günay Rüstəmov: <i>İşğaldan azad olunmuş torpaqlarda gedən bərpa işlərinin qazilərin və şəhid ailələrinin psixoloji reabilitasiyasında rolu.....</i>	<i>188</i>
Əsədullah Süleymanov: <i>Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili və Xəzəryanı bölgədə ekoloji vəziyyət</i>	<i>196</i>

QEYD:

Məqalələrdə göstərilən faktların və rəqəmlərin dəqiqliyinə görə müəlliflər məsuliyyət daşıyır.

NOTE

ЗАМЕТКИ

AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ VƏ YAŞIL
DÜNYA NAMİNƏ HƏMRƏYLİK İLİ:
EKOLOJİ PROBLEMLƏR,
SÜNİ İNTELLEKT VƏ FƏLSƏFƏ

Bakı – 2024

Mətbənin direktoru – Fuad HÜSEYNOV
Texniki redaktor – Azər RƏSULOY
Texniki korrektor – Təranə RƏHİMOVA
Dizayner – Samirə QAMBAYEVA
Çap – Oktay YUSİFOV
Səhifələnmə – Günel ƏSƏDOVA
Cild – Gövhər NURULLAYEVA
– İlhamə MİKAYİLOVA

*Kitab “AFPoliqrafAF” mətbəsinə hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

afpoliqraf@mail.ru | Tel.: +994 (12) 510 96 74
afpoliqraf@gmail.com | Mob.: +994 (50) 405 96 74

Yığılmağa verilmişdir: 07.10.2024

Çapa imzalanmışdır: 25.10.2024

Qarnitura: Cambria

Şərti çap vərəqi: 13

Formatı: 70x100 ¹/₁₆

Tiraj: 150